Universiteit
Leiden
The Netherlands

In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)

Kielman, R.H.

Citation
Kielman, R. H. (2017, April 13). *In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)*. Academische Uitgeverij Eburon, Delft. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/47898

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/47898

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/47898 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kielman, R.H.
Title: In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)
Issue Date: 2017-04-13

7. Alarmistisch hoogtij - de revoluties van 1830 en 1848

7.1 Barsten in het bijbelse wereldbeeld

7.1.1 Een lonkende toekomst

In het vierde decennium van de negentiende eeuw deed een nieuw element zijn intrede in het publieke debat over de geest des tijds. Naast de notie van de zich almaar versnellende tijd brak het besef door dat de industrialisatie het aangezicht van de wereld ingrijpend zou veranderen."Wij leven inderdaad in een tijdvak van machines", werd geconstateerd in de beschouwing 'Onze tijd' in *De Recensent ook der Recensenten* van 1830. In "den *mechanischen tijd*" zouden schippers vervangen worden door stoomboten, en paarden door stoomdiligences. Helemaal serieus werd dat alles nog niet genomen, want badinerend werd daaraan toegevoegd dat ook de opvoeding van kinderen in de toekomst door stoomgedreven broeikassen zou worden overgenomen. Het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* vond die mechanische kwalificatie wat voorbarig, aangezien het "werktuigelijke" zich voorlopig tot Europa beperkte, en ook daar nog in de beginfase verkeerde – de echt grote veranderingen zouden zich pas in de twintigste eeuw voordoen. Voor de negentiende eeuw zou de omschrijving "eeuw der snelheden" gepaster zijn, want niet alleen in Europa, ook in andere werelddelen volgden de gebeurtenissen elkaar steeds sneller op, een teken dat belangrijke ontwikkelingen ophanden waren.[1]

Illustratief voor de groeiende nieuwsgierigheid naar die komende eeuw was de toekomstdroom die de lutherse predikant Lublink Weddik in 1832 in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* publiceerde, getiteld 'De twintigste eeuw. Eene humoristische groteske'. Bartholomeus Theodorus Lublink Weddik (1801-1862) was een der eerste vertegenwoordigers van de aan de Romantiek gelieerde Nederlandse humorcultus, en schetste een toekomstige samenleving waarin de Europese eenwording inmiddels een feit was, oorlogen tot het verleden behoorden, en iedereen identiek gekleed ging in het uniform van de Federatie. Dat boeken en kranten met behulp van kanonnen onder het grote publiek werden verspreid, trok het geheel echter weer in het satirische, een benadering die ook al opviel in het stukje over de 'mechanische' tijd. Al te utopische verwachtingen ten aanzien van de toekomst werkten in Nederland kennelijk vooral op de lachspieren.[2]

Die beperkte verwachtingshorizon werd mede veroorzaakt door de vanzelfsprekendheid van het christelijke vooruitgangsdenken, dat ook in de jaren dertig nog krachtig werd uitgedragen en bovendien nieuwe pleitbezorgers vond in gematigd-verlichte theologen als Petrus Hofstede de Groot en en Johan Frederik van Oordt – bekend als de Groninger Godgeleerden. Net als in de jaren twintig ontbrak het in de jaren dertig niet aan monografieën en bijdragen in de tijdschriften, waarin de heilshistorische vooruitgang van de christelijke beschaving in de wereld werd bejubeld. Zo sprak de remonstrantse predikant

---

[1] 'Onze tijd', *RodR* 23 (1830) II, 125-126; 'De eeuw der snelheden', *Algemeen Letterlievend Maandschrift (ALM)* 14 (1830) II, 461-463.

[2] BTLW, 'De twintigste eeuw. Eene humoristische groteske', *VL* 1832 II, 366; *NNBW* X (Leiden 1937) s.v. 'B.Th.L. Weddik'; E. Jongejan, *De humor-'cultus' der Romantiek in Nederland* (Zutphen 1933) 1-2, 59; R.C. Bakhuizen van den Brink, *Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren* III, bezorgd door P. A. Tiele (Den Haag 1876) 509-512; zie ook het satirische: N.B. Donkersloot, *Droomen der toekomst, of een blik in de volgende eeuw*, Dordrecht 1846.

Abraham des Amorie van der Hoeven, in zijn feestrede bij het tweehonderdjarig bestaan van het remonstrants seminarie te Amsterdam, in 1834 de verwachting uit dat het seminarie een eeuw later niet meer zou bestaan: reeds bespeurde hij "het morgenrood van een nieuwen beteren tijd", waarin het christendom universeel zou zijn geworden en men als één kudde, onder één Herder, broederlijk zou samenleven.[3]

Toch was er wel degelijk wat aan het veranderen. Zo valt er in de recensies van deze werken een kritische ondertoon te bespeuren die voorheen ontbrak en die doet vermoeden dat de vanzelfsprekendheid van het bijbelse wereld- en toekomstbeeld onder druk kwam te staan. Toen de Leidse hoogleraar theologie Wessel Albertus van Hengel in 1831 *Geschiedenis der zedelijke en godsdienstige beschaving van het hedendaagsch Europa* publiceerde, reageerde de *Vaderlandsche Letteroefeningen* enigszins teleurgesteld. Dat Van Hengel de uitkomst van het beschavingsproces (het universeel worden van het christendom) als onomstotelijk presenteerde, werd niet erg wetenschappelijk gevonden. *De Recensent ook der Recensenten* was eveneens kritisch en plaatste kanttekeningen bij de aan de bijbel ontleende monogenetische afstamming van de mens die Van Hengel voorstond; zelf voelde de recensent meer voor een polygenetische ontstaansgeschiedenis, een opvatting die tien jaar daarvoor, ten tijde van de polemiek rond Ballenstadt, zeker niet zo luchtig geventileerd zou zijn.[4]

De eerste stappen in de richting van seculier vooruitgangsdenken werden in de jaren dertig in wetenschappelijke kring gezet. In 1835 hield Jan van der Hoeven (1802-1868), buitengewoon hoogleraar botanie en zoölogie aan de Leidse universiteit, een rede voor Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij "over de voortreffelijkheid van de hedendaagsche beoefening der natuurkundige wetenschappen". Daarin belichtte hij hoe de uitvinding van de stoommachine het dagelijks leven reeds had veraangenaamd, een ontwikkeling die in de toekomst een nog veel hogere vlucht zou nemen, omdat men dan in staat zou zijn de lucht te zuiveren en ziekten te bestrijden, weldaden waarvan de gehele wereld zou kunnen profiteren. Dat Van der Hoeven een gelovig christen was, stond zijn wetenschappelijke vooruitgangsdenken kennelijk niet in de weg, een zienswijze die na 1837 door het nieuwe tijdschrift *De Gids* krachtig zou worden uitgedragen. Bijzondere interesse legde men daar aan de dag voor de jongste ontdekkingen op wetenschapsgebied, ook als ze haaks stonden op het bijbelse wereld- en toekomstbeeld. In 1840 werd in het artikel 'Een brief over het vergaan van de wereld' de veronderstelling geuit dat de aarde in de toekomst door de zon zou worden opgeslokt, of door de geleidelijke afkoeling van de aardkorst zou kunnen exploderen. Tekenend ook voor de groeiende kloof tussen deze nieuwe generatie vrijzinnige intellectuelen en het bijbelse wereldbeeld was het feit dat onbekommerd werd verondersteld dat de tijd geen begin en geen einde had, en dat er in de toekomst dus ongetwijfeld weer nieuwe leefwerelden zouden ontstaan.[5]

---

[3] Rasker, *Nederlandse Hervormde Kerk*, 48-52; W.A. van Hengel, *Geschiedenis der zedelijke en godsdienstige beschaving van het hedendaagsch Europa* I (Amsterdam 1831) 278-380; L. Schukking, *De langzame en ongemerkte voortgang van het Koningrijk Gods, eene leerrede over Mark. IV, 26-29*, Coevorden 1832; C. Backer, 'Verhandeling over het oogpunt, waaruit men staatsomwentelingen behoort te beschouwen', *VL* 1832 II, 350; Des Amorie van der Hoeven, *Tweede eeuwfeest*, 67.

[4] VL 1832 I, 417-426; RodR 25 (1832) I, 89-105; BLGNP IV (Kampen 1998) s.v. 'W.A. van Hengel'.

[5] J. van der Hoeven, 'Verhandeling over de voortreffelijkheid van de hedendaagsche beoefening der natuurkundige wetenschappen', *VL* 1835 II, 609-625; H.L. de Jonge, 'Macht, machinaties en musea. Jan van der Hoeven, Hermann Schlegel en hun strijd om het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden', *BMGN* 120 (2005) 179-204; T. Jacobi en J. Relleke, 'Een "echt Kritiesch Tijdschrift": 1837-1843', in: R. Aerts e.a., *De Gids sinds 1837: de geschiedenis van een algemeen-cultureel en literair tijdschrift* (Den Haag 1987) 18-27; R. Aerts, 'Een liberaal tijdschrift: 1844-1865', in: Aerts e.a., *Gids sinds 1837*, 28-30; Boemelius, 'Een brief over het vergaan van de wereld', 310-315.

Niettemin, het waren voorzichtige pogingen – al te felle aanvallen op de bijbel werden nog steeds afgewezen. Een werk als dat van de Duitser Christian Wilhelm Flügge, *De hemel der toekomst, of geschiedkundige ontwikkeling der meeningen en leerstellingen van beschaafde en onbeschaafde volken nopens den staat na dit leven*, waarin de christelijke eschatologie als achterhaald en als een overblijfsel uit een primitieve cultuur werd afgeschreven, werd in 1831 door de *Vaderlandsche Letteroefeningen* als godslasterlijk gekwalificeerd. De Hogere Bijbelkritiek die in Duitsland inmiddels diep geworteld was, en de Tübinger School, die de authenticiteit van de vier evangeliën in twijfel trok, kregen in het door de Groninger theologie gedomineerde Nederland nauwelijks respons. Op het gebied van de profetische hermeneutiek veranderde er weinig – sowieso was de wetenschappelijke belangstelling voor de profetische bijbelboeken in deze periode gering.[6]

Zeer afwijzend waren de reacties op *Das Leben Jesu*, van David Friedrich Strauss (1835), een uiteenzetting over het mythische karakter van het Nieuwe Testament, waarin de christelijke eschatologie naar het rijk der fabelen was verwezen. Toen in 1839 de vooruitstrevende Groningse uitgever Jan Hendrik Bolt een vertaling van het werk aankondigde en geïnteresseerden vroeg daarop in te tekenen, werd daar in het *Algemeen Handelsblad* en in verscheidene tijdschriften tegen geprotesteerd. Zelfs de betrekkelijk vrijzinnige hoogleraar theologie Petrus Hofstede de Groot deed een openlijk beroep op Nederlandse uitgevers om niet mee te werken aan een Nederlandse vertaling van het verderfelijke boek. Toen Strauss in 1840 door de Groningse radicaal en landbouwkundige Marten Douwes Teenstra in zijn *Volksverhalen en legenden* werd geprezen als de man die had aangetoond dat de bijbel aan Oosterse verbeeldingskracht was ontsproten, hoefde hij op een serieuze bespreking door de *Vaderlandsche Letteroefeningen* niet meer te rekenen: “Men leert uit dat alles den geest van den man kennen, welke kennis ons volstrekt niet doet verlangen naar het beloofde werk”. In 1841 liet *De Recensent ook der Recensenten* zich in een lovende besschouwing over de opwekkingstheoloog J.J. Hess ontvallen: “Wanneer de namen van een’ STRAUSS en dergelijken of reeds zullen vergeten zijn, of nog ginds en elders met verachting genoemd worden, dan zal men met hoogen lof, van den waardigen HESZ spreken als van een’ man, die voor het rijk der waarheid onberekenbaar veel nut gesticht heeft. Zoo zij het!” Dat alles kon niet voorkomen dat in 1842 het eerste deel van Strauss’ boek in het Nederlands werd uitgebracht.[7]

7.1.2 Voorzichtige kritiek, groeiende twijfel

Ook de vooruitgang die op natuurwetenschappelijk gebied werd geboekt, zette het bijbelse wereldbeeld onder druk. Aanvankelijk probeerde men de schade te beperken door de nieuwe geologische en biologische inzichten met bestaande uitgangspunten te verzoenen. Zo maakte Albertus van Beek eind jaren twintig in zijn lezingen voor het Natuurkundig Gezelschap te Utrecht melding van nieuwe theorieën over de geleidelijke afkoeling van de aarde, maar integreerde die inzichten, tot opluchting van *De Recensent ook der Recensenten*, op loffelijke wijze in “het Mozaische scheppingsverhaal”. Daardoor werd nog maar eens bevestigd dat het ontstaan van de mensheid “gewis niet langer dan vijf of zesduizend jaren

---

[6] *VL* 1831 I, 713-715; D. Harting, ‘Bijdrage tot de kennis van het hedendaagsche standpunt der kritiek des Nieuwen Testaments’, *De Gids* 14 (1850) nr.1, 673-728; *GB* 21 (1847) 571-579; Rasker, *Nederlandse Hervormde Kerk*, 50-54.

[7] Sepp, *Proeve*, 402; Morgan en Barton, *Biblical interpretation*, 45-50; ‘Poging tot verwoesting van Christus Koningrijk in Nederland’, *De Reformatie* VI (Amsterdam 1839) 1-8; *Gron.C*, 30 mei 1839, 11 juni 1839, 18 juni 1839; *Algemeen Handelsblad (AH)*, 5 juni 1839, 29 juni 1839; *VL* 1841 I, 436-438 (citaat: 437); *RodR* 34 (1841) I, 196; D.F. Strauss, *Het leven van Jezus, critisch bewerkt* I, naar de derde Hoogduitsche uitgave, Groningen 1842.

kan geleden zijn". Vandaar ook de grote populariteit van de Franse geoloog Georges Cuvier (1769-1832), wiens catastrofisme – de theorie dat grote natuurrampen tot een opeenvolging van geologische tijdperken hadden geleid – als wetenschappelijk bewijs werd gezien van de bijbelse zondvloed. Ook Cuviers conclusie dat de mens nog maar een recente verschijning was op het wereldtoneel, aangezien er geen menselijke beenderen waren aangetroffen tussen de fossiele resten van grote hagedissen, viel goed te combineren met het bijbelse scheppingsverhaal.[8]

Dat niettemin het besef daagde dat er sprake was van een groeiend spanningsveld tussen wetenschap en godsdienst illustreert het artikel 'Over den hedendaagschen toestand der wetenschappen, met opzigt tot de van God geopenbaarde waarheid', dat in 1833 in *De Vriend des Vaderlands* verscheen. Dat tijdschrift werd mede geredigeerd door de jonge literator Jan Pieter Heije (1809-1876), die enkele jaren later aan de wieg zou staan van het liberale tijdschrift *De Gids*. Zo kritisch was *De Vriend des Vaderlands* nog niet, gezien het warme pleidooi voor de christelijke wetenschapsbeoefening dat daarin werd uitgedragen. Met afkeuring werd melding gemaakt van het door Duitse godgeleerden gelanceerde verzet tegen bijbelgetrouwe opvattingen als "de afstamming des menschdoms uit éénen bloede, den algemeenen vloed, het jongste wereldgerigt, de meeste wonderen des O.V., de verborgenheden des Nieuwen, enz". De groeiende spanningen tussen wetenschap en bijbel naderden nu een "kritiek tijdstip": losgeslagen van het bijbelse fundament dreigde de wetenschap stuurloos te worden, vreesde de *Vriend des Vaderlands.*[9]

Rond 1840 lijkt zich op dit punt echter een kentering te voltrekken. In de recensie die de *Vaderlandsche Letteroefeningen* in dat jaar wijdde aan het uit het Engels vertaalde boek van John Laurence, *Geologie: populaire schets van den voortgang, de hoofdtrekken en laatste ontdekkingen in deze wetenschap* (1838), verzuchtte de recensent dat Nederland op dit wetenschapsgebied ver achter lag op de omringende landen. Als reden werd aangevoerd "dat deze wetenschap wel eens stouter sprongen heeft gedaan, en der geloofwaardigheid van de Bijbelsche oorkonden wel eens nader is gekomen, dan der bedachtzaamheid en godsdienstigheid van onze natie aangenaam wezen kon". Zo had de commotie rond Ballenstedt begin jaren twintig de zaak geen goed gedaan. Het werk van Cuvier bewees dat wetenschap en christendom wel degelijk konden samengaan, dus wellicht was het tijd die koudwatervrees eens te laten varen.[10]

Ook op geschiedkundig terrein lijkt er sprake te zijn van een kentering. In 1841 publiceerde de Groningse gymnasiumdocent Hendrik Riedel de tweedelige *Algemeene geschiedenis van de volken en staten der Oudheid*, waarin hij nog wel lippendienst bewees aan de werking der Voorzienigheid in het geschiedproces, maar het mozaïsche scheppingsverhaal geheel buiten beschouwing liet. Dat ging zelfs *De Gid*s te ver – Genesis bevatte toch bruikbare "wenken omtrent de eerste ontwikkeling van den mensch", die de lezers in staat stelden "aan de toevallige overgangen en trapsgewijze opklimmingen van den allerruwsten staat, tot veehoederij, jagt en eindelijk landbouw, niet te sterk te hechten". Maar het eindoordeel was positief: dit was een werk van een ongebruikelijk hoog wetenschappelijk

---

[8] B. Allart, *'De wetenschap heeft 't uitgemaakt': wetenschapsbeelden in Nederlandse publiekstijdschriften, 1840-1900* (Utrecht 2003) 140-141; *RodR* 26 (1833) I, 343-347 (citaten: 347); 'Iets over de fossiele plantenkunde of korte beschouwing der zoogenaamde voorwereldsche gewassen', *RodR* 30 (1837) II, 149-160; I. Müller, '"L'homme fossile n'existe pas". Cuviers Hypothese von der Nicht-Existenz fossiler Menschen oder: die Verhinderung der Forschung durch Autorität', in: Mann en Dumont, *Natur des Menschen*, 281-291; Haber, *Age of the world*, 183-198, 264-275.

[9] 'Over den hedendaagschen toestand der wetenschappen, met opzigt tot de van God geopenbaarde waarheid', *De Vriend des Vaderlands (VdV)* 7 (1833) 65-74 (citaten: 67); J. Smit, *E.J. Potgieter, 1808-1875* (Den Haag-Antwerpen 1950) 68-74, 91.

[10] *VL* 1840 I, 119-123 (citaat: 120).

niveau en daarom zeer welkom, aangezien Nederland op dat punt schraal afstak tegen het buitenland, waar de geschiedwetenschap sterk in opkomst was. In het verlengde daarvan werd de lezer in 1843 voorgehouden: "mogt in *Nederland* meer en meer de waarde eener wetenschap *algemeen* worden ingezien, die in het buitenland, vooral in *Groot-Brittanië*, door de geheele beschaafde klasse der inwoners zoo vurig wordt beoefend".[11]

In dit wetenschappelijke beschavingsoffensief richtte *De Gids* steeds nadrukkelijker zijn pijlen op gezagsgetrouwe academici die de groeiende discrepantie tussen bijbel en wetenschap bleven ontkennen. Zo kreeg Jan van der Hoeven in 1844 de wind van voren vanwege zijn *Bijdragen tot de natuurlijke geschiedenis van den negerstam*. Hij noemde daarin het gezag van de bijbel "heilig en onschendbaar", en beschuldigde onderzoekers die dat niet als grondslag namen van moedwil en lichtzinnigheid. Dat hij daarmee "mannen, welke, door ernstig onderzoek, tot andere uitkomsten dan het gewoon volksgeloof geraakt zijn" op voorhand had gediskwalificeerd, was bij de recensent van *De Gids* niet goed gevallen. Positieve woorden waren er in 1845 daarentegen voor *De sterrenhemel verklaard* van de Leidse hoogleraar sterrenkunde Frederik Kaiser, die al eerder in *De Gids* het gebrek aan astronomische kennis bij het Nederlandse publiek aan de kaak had gesteld:

> "Laat slechts eene verduistering plaats hebben, en geef dan acht op de gesprekken, die zelfs in de beschaafde kringen over die verschijnselen gevoerd worden, en gij zult u verbazen over de bekrompene begrippen van den grooten hoop. Geef eens acht op de ongerijmdheden, die men somtijds zelfs van den kansel hoort, als men dáár de beschouwing van den hemel niet geheel ontgaan kan. Nog kortelings werd mij door eenen man, om zijne geleerdheid te regt geacht en beroemd, in allen ernst afgevraagd, of de schuinsche stand van de hoorns der maan, dien hij opgemerkt had, geenen storm tegen den volgenden dag voorspelde".[12]

Kortom – er was nog heel wat wetenschappelijk zendingswerk te verrichten.

Mogelijk was de Leidse hoogleraar hier wat al te pessimistisch, want in 1846 concludeerde de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, in een beschouwing over de voortgang van de natuurwetenschappen, dat de spreiding van kennis in alle maatschappelijke lagen een hoge vlucht had genomen. Opmerkelijk was vooral de kennisrevolutie op geologisch, biologisch, scheikundig en astronomisch terrein, en de indrukwekkende ontwikkelingen op het gebied van de werktuigbouwkunde. Daardoor was de bijgelovige angst voor kometen en de straffende hand Gods sterk teruggedrongen, en was het geloof aan astrologie vrijwel verdwenen. In dat verband verwees de auteur naar de voorspellingen van Ludeman: dat daar eind achttiende eeuw nog in brede kring geloof aan werd gehecht, was midden negentiende eeuw ondenkbaar. Dat er iets aan het veranderen was, en niet alleen bij *De Gids*, werd ook zichtbaar in het artikel van Abraham Noordbergh, getiteld 'Mijne gedachten over het Mozaïsch scheppingsverhaal der zesdaagsche schepping', dat in 1847 in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* verscheen. Noordbergh was luthers predikant in ruste, en pleitte er nu voor om pogingen het bijbelse scheppingsverhaal met de nieuwe natuurwetenschappelijke kennis te verzoenen, voortaan achterwege te laten. Het was een goddelijke openbaring aan een kinderlijk begripsvermogen, en de weerslag ervan was geen basis voor serieuze natuurwetenschap. In dat verband verwees hij met instemming naar de Leidse hoogleraar sterrenkunde Frederik Kaiser, die in *De Gids* had betoogd dat een "bijbelsche

---

[11] *De Gids* 6 (1842) I (B), 189-202 (citaat: 194); 239-253; *Ibidem* 7 (1843) I, 603 (recensie van J. Nöggerath en G. Bischof, *Voorlezingen over het ontstaan en de vorming der aarde*, Deventer1843).
[12] *De Gids* 8 (1844) I (B), 69-81 (citaat: 73); *Ibidem* 9 (1845) nr. 2, 253-267; *Ibidem* 8 (1844) I (B), 443.

wereldbeschouwing“ geen bestaansrecht had. Noordbergh sloot zich daarbij aan: “Men wil iets in den Bijbel zoeken, wat men niet daarin kan vinden, en nooit dus daarin had moeten zoeken”.[13]

Ondanks het breed gedragen verzet tegen het boek van Strauss, en het afwijzen van de Hogere Bijbelkritiek die in Duitsland inmiddels vaste voet aan de grond had gekregen, begon er ook in Nederland een meer vrijzinnige geest op theologisch gebied door te breken, die niet zonder gevolgen bleef voor de eschatologie. Het toonaangevende tijdschrift *Godgeleerde Bijdragen* publiceerde in 1831 een beschouwing, waarin aandacht werd besteed aan de groeiende twijfel over het Laatste Oordeel die bij de jongere generatie theologen de kop had opgestoken. Namen de oudere theologen de wederkomst van Christus, de Oordeelsdag, en het einde der tijden nog volstrekt letterlijk, daarnaast won de opvatting veld dat men dat wellicht meer symbolisch moest opvatten, en dat het oordeel zich in feite voor ieder individu al bij het sterven voltrok. Ook de auteur was die mening toegedaan, alleen al om praktische redenen: voor een Algemeen Oordeel was simpelweg niet voldoende ruimte en tijd om alle uit de dood opgestane mensen tegelijkertijd te beoordelen.[14]

Ook andere heilige huisjes werden onderwerp van discussie. In het artikel ‘Iets over het al of niet gegronde der verwachting van eene toekomstige slooping van hemel en aarde’, dat in 1837 in het Amsterdamse *Maandschrift voor Christenen van den Beschaafden Stand* verscheen, werd betoogd dat men de voorspelling in Mattheüs 24:35 dat hemel en aarde ooit voorbij zouden gaan, niet letterlijk moest opvatten, maar als een symbolische verwijzing naar het aanbreken van het christelijke tijdperk. Vier jaren later verscheen in hetzelfde *Maandschrift* een artikel over ‘De nieuwe aarde’, waarin de Amsterdamse predikant Dirk Hendrik Wildschut het reguliere heilsperspectief ondergroef. Naar eigen zeggen was hij op dat punt beïnvloed door de nieuwe natuurwetenschappelijke theorieën, die veronderstelden dat de aarde “eenmaal door vuur zal ontbonden worden”. Dat sloot aan bij de bijbelse voorzeggingen over de grote wereldbrand bij het einde der tijden, maar niet met de voorspelling dat uit die as een nieuwe aarde zou ontstaan. Het leek Wildschut daarom het meest waarschijnlijke dat met die wereldbrand een einde zou komen aan de menselijke bewoning van de aarde, en dat de gelovigen dan zouden overgaan tot het eeuwige leven in de hemel. De aarde echter zou terugkeren naar haar oorspronkelijke toestand: woest en ledig.[15]

Wildschut stond in deze opvatting niet alleen. Het thema van de desolate aarde na een ramp van apocalyptische omvang kon rond 1840 zelfs op enige populariteit bogen, geïnspireerd waarschijnlijk op het bij Engelse romantici gangbare thema van ‘de Laatste Man’ – op aarde achtergebleven na het wereldeinde. In ‘De stroom des tijds’, dat in 1840 in het tijdschrift *Pandora* verscheen, heette het: “Zoo als de scherven in de kinderhand, zoo zal deze aarde eens verbrokkeld worden, deze zon zal uitgedoofd worden, en de tijd, die hierbeneden alles verwoest, zal eens zichzelven begraven”. In diezelfde jaargang stond ook de bijdrage ‘Wee! wee! wee!’, gewijd aan “de laatste dagen der toekomst” waarin een verre nazaat de “bouwvallen van *Europa*” aanschouwt. Deze aandacht voor doem en ondergang in een humoristisch tijdschrift als *Pandora* (geredigeerd door de al genoemde Lublink Weddik), lijkt illustratief voor het breed gedragen crisisbesef gedurende de jaren dertig en veertig van de

---

[13] ‘Iets over de diensten, die door de tegenwoordige kennis van de natuur en hare verschijnselen bewezen zijn aan de verlichting van onzen leeftijd’, *VL* 1846 II, 153-160; A. Noordbergh, ‘Mijne gedachten over het Mozaisch scheppingsverhaal der zesdaagsche schepping’, *VL* 1847 II, 1-19 (citaat: 17); *NNBW* IX (Leiden 1933) s.v. ‘A. Noordbergh’.

[14] ‘Brieven over het vervaardigen van een Zamenstel der Christelijke Geloofsleer’, *GB* 5 (1831) 425-433 (veertiende brief: over het Laatste Oordeel).

[15] ‘Iets over het al of niet gegronde der verwachting van eene toekomstige slooping van hemel en aarde’, *Maandschrift voor Christenen van den Beschaafden Stand* (*MCBS)* 11 (1837) 107-118; 352-364; D.H. Wildschut, ‘De nieuwe aarde’, *MCBS* 15 (1841) 669-692; *BLGNP* I (Kampen 1978) s.v. ‘D.H. Wildschut’.

negentiende eeuw. Niet voor niets werd in deze periode de schipbreuk een gangbaar onderwerp bij Nederlandse schilders uit de romantische school. D.P.G. Humbert de Superville (1770-1849), de enige Nederlandse schilder die zich met 'apocalyptische' schilderkunst bezighield, was zelfs geobsedeerd door een nieuwe zondvloed, die het voortbestaan van Nederland zou bedreigen.[16] De Belgische opstand, de Europese revoluties, de Afscheiding van orthodoxen uit de hervormde kerk en het dreigende staatsbankroet – veel hoop voor de toekomst bood het allemaal niet. Van vooruitgangsoptimisme werd in deze jaren weinig vernomen, van alarmisme daarentegen des te meer, want het was in deze periode dat de eschatologische hausse die eind achttiende eeuw had ingezet, en in de daaropvolgende decennia geleidelijk aan kracht had gewonnen, zich in al haar facetten openbaarde.

7.2 Crisisbesef en eindtijdpublicistiek

7.2.1 Alarmisme in tijden van oorlog en cholera

In 1830 werd de bevolking van Nederland opgeschrikt door buitenlandse revoluties en een binnenlandse opstand. Nauwelijks had de julirevolutie in Parijs de burger-koning Lodewijk Philips I op de troon gebracht, of in september brak de Belgische Opstand uit, in november 1830 gevolgd door een revolutie in Congres-Polen, gericht tegen de Russische overheersing. Dat Engeland en Frankrijk de kant van het opstandige Zuid-Nederland kozen en Nederland straften met economische sancties was een onthutsende ervaring. Allerwegen laaide het Nederlandse patriottisme op, dat hysterische hoogten bereikten met de 'heldendood' van J.C.J. van Speyk, die in 1831 in de haven van Antwerpen zijn kanonneerboot tot ontploffing bracht om te voorkomen dat die in handen van de opstandelingen zou vallen. Hardnekkig weigerde de regering tot 1839 de onafhankelijkheid van Belgie te erkennen en hield de mobilisatie jarenlang in stand, wat zwaar op de schatkist drukte en de vrees levend hield voor een Europese oorlog. Daarnaast werd in 1832 ook Nederland getroffen door de cholera-epidemie die door Europa raasde. De Afscheiding van 1834, waardoor de hervormde kerk geconfronteerd werd met het separatisme van orthodoxe predikanten, die niet langer onderdeel wilden zijn van een in hun ogen afvallige kerk, droeg verder bij aan het gevoel dat de wereld die men kende in snel tempo aan het desintegreren was. De gematigd-optimistische toon die kenmerkend was geweest voor de algemeen-culturele tijdschriften van het Restauratietijdperk maakte plaats voor van crisisbesef doordrongen tijdsbeschouwingen, waarin de haperende vooruitgang werd becommentarieerd. Zelfs de optimistische Johannes Kinker moest in 1832 toegeven dat de actuele crisis hem overvallen had, al was zijn hoopvolle verwachting voor de langere termijn ongeschokt gebleven.[17]

---

[16] Rupke, 'Apocalyptic denominator', 37; T. Balston, *John Martin, 1789-1854: his life and works* (Londen 1947) 147; 'De stroom des tijds', in: B.T. Lublink Weddik, *Pandora: lektuur voor den beschaafde stand* III (Amsterdam 1840) 171-172; 'Wee ! Wee! Wee!', *Ibidem*, 175-176; A. Erftemeijer, *Groots en meeslepend: sublieme landschappen uit de Nederlandse romantiek* (Haarlem 2009) 76-81; H. Redeker, 'Een Hollandse William Blake', *Ons Erfdeel* 18 (1975) 766-770; B.M. Stafford, 'Mummies, herms and colossi: Easter Island and the origin of sculpture', *The Art Quarterly* 36 (1973) 42-43; Idem, *Symbol and myth: Humbert de Superville's Essay on absolute signs in art* (Cranbury-Londen 1979) 22, 141.

[17] Van Sas, *Metamorfose van Nederland*, 407-411; De Bruin, *Ontstaan schoolstrijd*, 40-43, 222; 'Bedenkingen over den tegenwoordigen tijd', *RodR* 24 (1831) II, 447-462; G. van der Veen Ez, 'Blikken achter den sluijer der toekomst', *ALM* 1831 II, 389-392; J. Kinker, 'Iets over de meest kenschetsende teekenen des tijds uit den tegenwoordigen toestand van Europa opgemaakt. Eene voorlezing', *RodR* 25 (1832) II, 241-264.

Onrust verwekte ook het optreden van de saint-simonisten in Frankrijk, volgelingen van de utopisch-socialist Henri de Saint-Simon die na de dood van hun leermeester (1825) een religieuze koers waren gaan varen. Kort na 1830 verkondigden zij het aanbreken van een nieuwe tijd, waarin het bestuur in handen zou komen van wetenschappers en industriëlen die welvaart en geluk voor iedereen zouden creëren. Naast de emancipatie van de arbeider stond de emancipatie van de vrouw hoog op de agenda, sterker nog, de saint-simonisten leefden in afwachting van de komst van een vrouwelijke Messias, omdat juist vrouwen over de hoge spirituele ontwikkeling zouden beschikken die nodig was om de nieuwe wereld te bezielen. In het verlengde daarvan braken de saint-simonisten een lans voor de vrije liefde en bepleitten zij de afschaffing van het huwelijk. Vanaf 1832 vertrokken vanuit het hoofdkwartier in Parijs zendelingen naar de Europese hoofdsteden, om ook daar het goede nieuws te brengen. In Nederlandse commentaren werd er hoofdschuddend, soms met afschuw over geschreven.[18]

Dan waren er nog de irvingianen in Engeland, de volgelingen van de charismatische Londense predikant en eindtijdprofeet Edward Irving (1792-1834), in wier kringen zich kort na 1830 een uitstorting van de Heilige Geest zou hebben voorgedaan, waarbij men 'in tongen' was gaan spreken. Onder zijn volgelingen bevonden zich vooraanstaande predikanten en parlementsleden van evangelische signatuur, die zich begin jaren dertig afzonderden te Albury, in afwachting van de Wederkomst. In 1836 stelden zij twaalf apostelen aan, om leiding te geven aan de door hen opgerichte Katholieke Apostolische Kerk, die de universele kerk van het wereldchristendom zou moeten worden. Vanaf 1837 ondernamen de apostelen zendingsreizen naar hun respectievelijke stamgebieden, waarbij zij ook Nederland zouden aandoen.[19]

De groeiende impact van eschatologische noties ontging de opiniebladen niet. Rond 1840 werd in verschillende tijdschriften aandacht besteed aan geruchten over aanzwellend messianisme onder de Europese Joden, die zich zouden opmaken om terug te keren naar Palestina, gesteund door Engelse en Duitse organisaties die hen daarbij – vanuit eschatologische gedrevenheid – graag behulpzaam wilden zijn. Aandacht was er ook voor een ondergangspaniek die in 1840 op het Franse platteland was uitgebroken. *De Gids* vroeg zich verbijsterd af hoe het toch mogelijk was, dat een verlichte samenleving nog steeds kampte met dergelijke vormen van bijgeloof. Want niet alleen Franse boeren bleken er ontvankelijk voor – nog in 1774 waren Nederlandse burgers in de greep van een ondergangspaniek geraakt, en in 1816 inwoners van Bayreuth, nadat een sterrenkundige de ondergang van de wereld had voorspeld. Alleen de groei en de verspreiding van wetenschappelijke kennis zou aan deze angsten definitief een einde kunnen maken, was de conclusie, en dat zou nog wel enige tijd vergen.[20]

Kennelijk was de auteur niet van op de hoogte van het feit dat zo'n ondergangspaniek zich inmiddels ook in enkele Nederlandse boerengemeenschappen – Opperdoes, Westmaas, Uithuizermeeden, Dwingeloo en Bunschoten-Spakenburg – had voorgedaan (waarover straks meer). Wel onderwerp van publiek debat werd daarentegen de emigratiestroom richting Noord-Amerika, die vanaf 1846 op gang kwam, waarbij de landverhuizers – veelal uit

---

[18] R. Fakkar, *L'influence internationale de Saint-Simon et de ses disciples: bilan en Europe et portée extraeuropéenne* (Genève 1967) 31-51; H.R. d'Allemagne, *Les Saint-Simoniens 1827-1837* (Parijs 1930) 84-132, 212-236, 347-349, 379-381; 'Iets over de sint-simonisten in Frankrijk', *VL* 1831 II, 200-206; 'St-Simonismus en Christendom', *VL* 1832 II, 172-182; 221-229; *LC*, 20 mei 1831, 4 september 1832, 26 februari, 2 april, 6 september, 1 november, 12 november 1833, 7 maart 1834, 6 september 1836, 11 oktober 1842.

[19] H.J. Tang, *Het Apostolische Werk in Nederland tegen de achtergrond van zijn ontstaan in Engeland en Duitsland* (Den Haag 1982) 30-38; Kielman, 'Vrolijker toekomst', 75-76.

[20] 'De vooruitzigten der Joodsche Natie', *VL* 1839 II, 150-152; 'Iets over de Joden. Naar het Engelsch', *GB* 13 (1839) 805-822; 'Berigten omtrent de Joden', *Ibidem* 14 (1840) 476-480, 627-635; Boemelius, 'Een brief over het vergaan van de wereld', 305-315.

Afgescheiden kring – niet zelden als motivatie opgaven dat Europa aan de rand van de afgrond stond. Dat riep onbehagen bij de achterblijvers op, die op hun beurt de migranten voor deserteurs uitmaakten, of voor christenen met onvoldoende Godsvertrouwen.[21]

Hoe diepgeworteld het van eschatologische noties doortrokken ondergangsdenken was, bleek in 1848, toen in februari in Frankrijk opnieuw een revolutie uitbrak, resulterend in het aftreden van koning Lodewijk Philips I en het uitroepen van de republiek. In juni volgde een tweede oproer, dat bloedig werd neergeslagen door het republikeinse leger, gevolgd door de instelling van een militaire dictatuur. Ook in andere landen van het Europese vasteland braken revoluties uit. In Oostenrijk werd de regering Metternich verjaagd, in Italie nam de Paus de wijk uit Rome; in Duitsland sneuvelde het ene na het andere vorstendom. In Nederland leidden deze gebeurtenissen tot een stortvloed van commentaren en gelegenheidsgedichten. Dat de onrust in 'Neerlands Israël' beperkt bleef tot een enkel opstootje zou te danken zijn aan het onverminderd godsdienstige karakter van de natie. In navolging van Bilderdijk en Da Costa noemden dichters als J.J.L. ten Kate en Adriaan Beeloo Parijs het hedendaagse Babel en de revoluties godsoordelen voor afvallig gedrag. Niet alleen Ten Kate, ook de Friese rijksontvanger (en latere burgemeester van Ruinen) Diederik Theodorus Notten zag de Wederkomst al in het verschiet, getuige het dichtstuk 'Parijs' dat hij in de Nuts-afdeling van Dantumadeel voordroeg.[22] Gematigd-liberale intellectuelen en de vooruitgangsgezinde *Gids* hadden er een harde dobber aan het doemdenken te keren.[23] Met enthousiasme werd in deze kring het hekeldicht 'De Alarmisten' van de jonge literator Petrus Augustus de Génestet begroet:

> "*Och bevende alarmisten,*
> *Och pruiken, podagristen,*
> *Och ouwe-wijven-kliek,*
> *Och nare leuterkousen,*
> *Och bankroutiers en smouzen,*
> *Je malen maakt me ziek.*
> (…)
> *Het menschdom op zijn endtjen,*
> *Veel kindren en – geen centjen*
> *Verdiensten op 't kantoor;*
> *Den heelen boêl in t honderd,*

---

[21] G. Baay, *Is het vertrek der Geloovigen in Nederland naar Noord-Amerika een Werk van God, of uit den Booze?* (Amsterdam 1847) 4, 29; A. Brummelkamp, *Stemmen uit Noord-Amerika* (Amsterdam 1847) 3-17; *Ontboezeming bij gelegenheid der Nederlandsche landverhuizing naar Noord-Amerika* (Amsterdam 1847) 5-13; G.H. Ligterink, *De landverhuizers: emigratie naar Noord-Amerika uit het Gelders-Westfaalse grensgebied tussen de jaren 1830-1850* (Zutphen 1981) 43-53.

[22] J.C. Brandt-Corstius, 'Onze dichters en schrijvers in 1848', *Verslag van het verhandelde in de sectievergaderingen en de algemene vergadering van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* (Utrecht 1948) 9-21; A. Beeloo, *Gods-oordeelen: een gedicht naar aanleiding der jongste gebeurtenissen in Frankrijk en elders, Februarij en Maart 1848*, Amsterdam 1848; L. van den Broek, *Parijs (dichtstuk)*, Den Haag 1848; J.J. L. ten Kate, 'Parijs, een lied in februari 1848', in: Idem, *Gedichten II. Zangen des Tijds* (Leiden 1890) 37; D.T. Notten, *Parijs: dichterlijke ontboezemingen, uitgesproken in de vergadering der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Dantumadeel, in maart 1848* (Dokkum 1848) 12; *Biographisch Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, ed. J.G. Frederiks en F.J. van den Branden (Amsterdam 1888-1891) s.v. 'D.T. Notten'.

[23] Brandt-Corstius, 'Dichters en schrijvers in 1848', 25-32; E.J. Potgieter, 'Hollandsche politieke poëzij', *De Gids* 12 (1848) nr. 1, 739-763; 'De redactie aan hare lezers', *De Hervorming, bijdragen ter bevordering van het ware christendom* 1 (1846) 292-296; *Neerlands toekomst aan mijne landgenooten ter overweging voorgesteld*, Deventer 1845.

En half Euroop geplonderd –
Dat 's alles, wat ik hoor!

Wie naar je praat wil luisteren,
Die ziet de zon verduisteren,
Die weet niet wat hij ziet,
En zou zijn mooiste zaken
Terstond aan kant gaan maken,
Of stuurt ze recht – in 't riet!
(…)
Maar 't ergst van alle plagen,
Zijn toch in onze dagen
Die kennissen van Job!
Het zijn je die meneeren,
Die steeds Jeremieeren.
Die altijd lamenteeren,
Die 't weinig goeds nieeren,
En eeuwig redeneeren
Als kippen zonder kop!"[24]

De zinssnede '*het menschdom op zijn endtjen*' lijkt een onmiskenbare verwijzing naar het eindtijddenken dat in conservatief-confessionele kring de kop had opgestoken. Met name bij het Réveil en de Afscheiding laaide het alarmisme hoog op. Alvorens daar aandacht aan te besteden, en – in het verlengde daarvan – de ondergangspaniek te belichten die in genoemde boerengemeenschappen om zich heen greep, zal eerst het vizier gericht worden op de eindtijdpublicaties die in deze jaren het licht zagen. 'Woord' en 'daad' waren in hun onderlinge wisselwerking nu eenmaal nauw op elkaar betrokken.

7.2.2 De nadagen van Hendrik Hentzepeter

Van de eindtijdalarmisten die in het Restauratietijdperk op de voorgrond waren getreden, was in de jaren dertig alleen Hentzepeter nog actief. Als portier van het Mauritshuis was hij inmiddels in Den Haag een publieke figuur geworden, die bij de sleutelfiguren van het Haagse Réveil geregeld over de vloer kwam. Helemaal probleemloos was die relatie niet, want al deed men in de Réveilkring zijn best om de christelijke omgang niet door standsbesef te laten overschaduwen, dat halfgeletterde en tot 'vage mystiek' neigende figuren als Hentzepeter hun licht lieten schijnen over het Profetisch Woord vond men daar toch eigenlijk ongepast. Een ambivalente houding die ook is terug te vinden bij de toonaangevende tijdschriften, die zijn boeken weliswaar nauwelijks serieus namen, maar toch ook niet goed wisten wat ze ermee aan moesten: "Zijn gevoelen is een vreemd mengsel van liberalisme en orthodoxie, van vrijheid en stijfheid, van losheid en ernst", aldus de *Boekzaal* in 1836.[25]

In september 1830, aan de vooravond van de Belgische Opstand, publiceerde Hentzepeter bij de Rotterdamse uitgever Nicolaas Cornel: *Brief aan mijne vrienden in Groot-Brittannien over de eerste en laatste tooneelen der wereld, met betrekking tot de aanstaande groote gebeurtenissen, en de wederkomst van Christus op deze aarde*. Met die Engelse

[24] P.A. de Génestet, *Eerste gedichten* (Amsterdam 1852) 49-52; J. ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche Letteren in de XIXe eeuw* III (Amsterdam 1889) 88-90; Rozemarijn van Leeuwen, "Vrolijk Rijm is balsem voor mijn smart". De versvertellingen van P.A. de Génestet en de humorcultus in de 19de eeuw, hoofdstuk 1 (onderzoeksnota 1993): www.rozemarijnonline.net/letterkunde.html. [geraadpleegd op 15-09-2015].
[25] Kielman, 'Vrolijker toekomst', 68-73.

vrienden doelde hij op Edward Irving en zijn aanhang, over wie hij in de Haagse Réveilkring had gehoord. Na een korte uiteenzetting over de zondeval, de noodzaak van wedergeboorte en persoonlijkheidsvernietiging, schakelde hij over naar de 'laatste tooneelen'. Zijn eindtijdscenario was onveranderd gebleven (nog steeds was het wachten op het klinken van de zesde bazuin, die een aanval van de Turken op het Westen zou inhouden); nieuw was echter de aandacht voor de drie onreine geesten die Oost en West tot de Laatste Strijd bij Armageddon zouden opstoken. Volgens Hentzepeter was dat een cryptische verwijzing naar de eigentijdse stromingen "Liberalismus", "Catolismus" en "Mahometanismus". Zij zouden elkaar de oorlog verklaren, waarna op het hoogtepunt van de krachtmeting de Wederkomst zou plaatsvinden, gevolgd door de oprichting van het Godsrijk. Dan zou de tijd van "het ware en wezenlijke Liberalismus" aanbreken, een vrijheid niet gekenmerkt door anarchie en losbandigheid, maar door christelijke broederliefde.[26]

Een jaar later, in september 1831, mengde hij zich in het publieke debat dat was ontstaan over de kroonprins, die zich kort na het uitbreken van de Belgische Opstand bereid had verklaard met de opstandelingen te onderhandelen. Dat was in brede kring verkeerd gevallen en had de reputatie van de prins geen goed gedaan. Hentzepeter, die naar eigen zeggen tijdens een bezoek van de prins aan het Mauritshuis een langdurig gesprek met hem had gehad, nam het nu voor hem op in de brochure *Het gedrag van den Prins van Oranje met betrekking tot den opstand der Belgen uit het regte en ware oogpunt beschouwd, door eenen vriend van Vaderland en Oranje*. De toenaderingspogingen van de prins, die volgens Hentzepeter had gehandeld in opdracht van de koning, getuigden in zijn ogen van groot staatsmanschap. Het "ultraliberalisme" van de opstandelingen was zo besmettelijk en gevaarlijk, dat het maar beter was dat België niet langer deel uitmaakte van het koninkrijk. In de publicatie die hij een maand later uitbracht – *Het leven, sterven en opstaan van den Christen, geestelijk genomen* – stond opnieuw een piëtistische geloofsopvatting centraal. De heilshistorische ontknoping naderde nu snel: de aanval van het liberalisme op het katholicisme had reeds ingezet en ook het "Mahomedanismus" verkeerde in crisis – het was duidelijk "dat wij geen geluk of vrede meer hebben te wachten".[27]

In 1832 volgde *Gebeurtenissen der eerste en laatste tijden, welke in betrekking staan tot het begin en het einde der groote wereld-revolutie,* in grote lijnen een herhaling van zijn inmiddels bekende lijn van betoog (ook in zijn titelkeuze was hij opmerkelijk consistent: de termen 'gebeurtenissen' en 'eerste en laatste tooneelen' waren duidelijk favoriet). Ook hier benadrukte hij dat men de bijbel 'geestelijk' en niet letterlijk moest verstaan, en dat de wederopstanding van Israël niet verwees naar een toekomstig herstel van de Joodse staat, maar naar de herleving van de 'inwendige kerk'. Vooralsnog domineerde de uitwendige kerk, bestuurd door 'natuurlijke' mensen die niet in staat waren de dingen des geestes te verstaan, en die zich daarom aan de vreselijkste vervolgingen hadden schuldig gemaakt: "O! dat dan spoedig de dag aanbreke, die de gordijn schuift voor zulke een Christendom en zulk eene wereld als wij thans beleven".[28]

Een paar maanden later, in de zomer van 1833, verscheen *Het ware en valsche liberalismus, met betrekking tot de aanstaande groote gebeurtenissen en het toekomstig lot der volkeren, naar de Christelijke wijsbegeerte,* waarin Hentzepeter zijn diepe afkeer van het

---

[26] *Ibidem,* 63, 75-76; H. Hentzepeter, *Brief aan mijne vrienden in Groot-Brittannien over de eerste en laatste tooneelen der wereld, met betrekking tot de aanstaande groote gebeurtenissen, en de wederkomst van Christus op deze aarde* (Rotterdam 1830) 8-15, 30-47 (citaten: 42-43).

[27] Kielman, 'Vrolijker toekomst', 64-65; H. Hentzepeter, *Het leven, sterven en opstaan van den Christen, geestelijk genomen, met betrekking tot Gods souvereiniteit en de grote wereldrevolutie* (Rotterdam 1831) 9-24, 46-47, noot (citaat).

[28] Hentzepeter, *Gebeurtenissen der eerste en laatste tijden,* 4-22, 50 (noot) (citaat: 22).

liberalisme beleed. Dat had niet alleen de weg gebaand voor de totale bandeloosheid van het saint-simonisme, maar tevens de geldbeluste burger in staat gesteld "zijne goudbergen te verhoogen, ten koste zelfs van hen, die gebrek lijden". Het Turkse gevaar daarentegen leek enigszins geweken, door de groeiende samenwerking van de sultan met de westerse mogendheden. Op termijn kon dat echter niet goed gaan, omdat de Turken een dergelijke verkwanseling van hun geloof en schending van hun nationale eer nooit zouden accepteren, en in opstand zouden komen. Als de sultan dan de steun van het Westen inriep, brak alsnog de grote strijd tussen christenen en mohammedanen uit, die zou uitmonden in de oprichting van het Godsrijk en het aanbreken van de "ware vrijheid".[29]

Nog geen jaar later, in april 1834, schetste hij in *Verborgenheden der Heilige Schrift, met betrekking tot 's menschen val en het toekomstig lot der volken* de chaos die zou uitbreken, wanneer het ongeloof en het liberalisme oppermachtig zouden zijn. Had hij in zijn vorige werkje de rijke berispt omdat hij zijn arme medemensen liet verkommeren, ditmaal verweet hij hem ook zijn grenzeloze expansiedrang: "Kon hij de gansche aarde aan zich onderwerpen en voor zijnen schepter doen buigen, dan zou hij welligt, indien zulks mogelijk ware, ook de maan bestormen". De heilloze gevolgen van de Verlichting werden steeds zichtbaarder: "Zij vindt allerhande, de maatschappij verwoestende, werktuigen uit. De stoommachine ontneemt den werkman het zware werk en neemt deszelfs plaats in. Geen godsdienst, geen werk en geen brood!" Het zou niet lang meer duren of "het fransche liberalismus" zou de aanval inzetten op kerk en staat om de "algemeene wereldrepubliek" uit te roepen, wat zou resulteren in het uitbreken van "de laatste algemeene wereldoorlog". Een toekomstscenario met het revolutionaire Frankrijk als kwade genius, dat de invloed verraadt van het politieke conservatisme waarmee Hentzepeter in de Réveilkring in aanraking was gekomen. Wel weer geheel in zijn eigen prozaïsche stijl was de slotsom aan het eind van het boek: "Gelukkig, ja driewerf gelukkig hij, welke dien storm ontkomt, want als hij is voorbij gegaan, schuift eene vrolijke toekomst haar gordijn open".[30]

Slechts twee maanden later, in juni 1834, rolde alweer een volgend werkje van de pers: *De waarachtige bekeering des zondaars, met betrekking tot den nieuwen mensch en de nieuwe aarde; verdedigd tegen de dwaalbegrippen der negentiende eeuw*. Als teken van de naderende eindtijd wees hij dit keer op valse profeten die zich steeds stoutmoediger manifesteerden: de saint-simonisten in Frankrijk en de Nieuwlichters in Nederland. Dat laatste was opmerkelijk, want Hentzepeters mystieke overtuigingen vertoonden talloze raakvlakken met het gedachtegoed van de Christelijke Broedergemeente. Hij noemde hun leer inderdaad "overeenkomstig het wezenlijk Christendom", maar distantieerde zich van hun ontkenning van de verzoeningsleer en van hun pretentie de uitverkorenen van het Godsrijk te zijn. Nog gevaarlijker echter dan deze valse profeten achtte hij het gedachtegoed van de vooruitgangsgezinden, die meenden dat de mens geen wedergeboorte behoefde en uitstekend toegerust was om zelf verbeteringen te creëren. Dat was een gevaarlijke misvatting, want het lot van de niet-wedergeborene na het Laatste Oordeel zou verschrikkelijk zijn: een eeuwig verblijf op afgelegen planeten in de buitenste duisternis, terwijl de wedergeborene op de Nieuwe Aarde van eindeloze liefdemaaltijden kon genieten. "De stormwinden van Gods oordeelen zijn losgebroken over de aarde", klonk het omineus in de slotpassage; "wij zijn tot de lente des eeuwigen zomers genaderd (…) dien sabbath van duizend jaren".[31]

---

[29] Idem, *Het ware en valsche liberalismus, met betrekking tot de aanstaande groote gebeurtenissen en het toekomstig lot der volkeren, naar de Christelijke wijsbegeerte* (Amsterdam 1833) 7-20 (citaten: 11, 20).
[30] Idem, *Verborgenheden der Heilige Schrift, met betrekking tot 's menschen val en het toekomstig lot der volken, naar de christelijke wijsbegeerte* (Rotterdam 1834) 4-5, 34-35 (citaten: 5, 32, 34-35).
[31] Idem, *De waarachtige bekeering des zondaars, met betrekking tot den nieuwen mensch en de nieuwe aarde; verdedigd tegen de dwaalbegrippen der negentiende eeuw* (Amsterdam 1834) 8-10, 17-34 (citaten: 34).

Driekwart jaar bleef het vervolgens stil, tot Hentzepeter in het voorjaar van 1835 naar buiten trad met *Het Godsbestuur met betrekking tot de aarde en hare bewoners, tot bevordering van de kennis Gods en tot bestrijding van het on- en bijgeloof.* Het was het bekende verhaal over de tegenstelling tussen de uitwendige en inwendige kerk, waarbij ditmaal ook de orthodoxie (de Afscheiding had inmiddels plaatsgevonden) niet werd gespaard. Van een steile predestinatieleer moest Hentzepeter niets hebben; ook het intolerante klimaat in de rechtzinnige conventikels stuitte hem tegen de borst. Met de wederkomst van Christus zouden alle bestaande gezindten ophouden te bestaan: "weldra zal er een veel heerlijker en grooter licht opgaan, dan hetgeen, waarin de volken tot hiertoe gewandeld hebben".[32] Die afwijzing van de predestinatieleer en de Afscheiding herhaalde hij een jaar later in *Het Godsbestuur verdedigd tegen de dwaalbegrippen der onderlinge Christenen,* maar hij introduceerde daar ook iets nieuws. Had hij eerder nog gewaarschuwd voor de verwoestende werking van de stoommachine, nu bleek hij daar heel anders tegenaan te kijken. Niet alleen de zegetocht die de bijbelvertalingen over de wereld maakten wees op de nabijheid van het Godsrijk – daarnaast waren er "de stoomwerktuigen, stoomschepen, stoomwagens en allerhande wetenschappen, welke allen, naar mijn inzien, ingevoerd en voorbereid worden voor eene toekomende betere wereld, zullende alle volken der aarde gedurende den grooten Sabbath rusten, dan zijn stoommachines noodig, om den mensch van den arbeid te verligten en in zijne behoeften te voorzien".[33]

Daarna trad er in zijn publicatiedrift een hapering op, want pas twee jaar later, in augustus 1838, liet Hentzepeter opnieuw van zich horen, met *De teekenen der tijden, met betrekking tot de nabijzijnde wederoprigting aller dingen.* Het was het bekende exposé, met ditmaal een wat verbitterde ondertoon over de in zijn ogen teleurstellende respons: "Rekent men die dag nabij, dan krijgt men de volksmeening tegen, dan wordt men veeleer gehaat dat bemind; gehouden voor iemand die de zoogenaamde genoegens des levens stoort". Toch spraken de tekenen der tijden duidelijke taal: de zedeloosheid nam toe, de politieke toekomst was duister, werkeloosheid en armoede werden een nijpend probleem en de wereldevangelisatie zette door. Ook achtte hij de modernisering van het vervoerswezen van grote betekenis: in het Duizendjarige Rijk zou de hoofdstad Jeruzalem goed bereikbaar moeten zijn, en "dan zien wij met verwondering op al die ijzerbanen en de gemakkelijke wijze van vervoer, die welligt tot dat einde worden aangelegd". Daarnaast hadden zich opnieuw valse profeten gemanifesteerd. Zo was onder de Nieuwlichters een man opgestaan die beweerde de Messias te zijn: "Daar zijn bij deze verleide menschen dingen voorgevallen, waarvan geene kerk- of kettergeschiedenis ooit melding heeft gemaakt en zelfs van het domste heidendom nooit gehoord is".[34] Dat Hentzepeter op de hoogte was van de messianistische excessen die zich een paar jaar tevoren bij de Nieuwlichters hadden voorgedaan, suggereert dat hij over een breed netwerk van informanten beschikte, want alleen in overheidskringen, en klaarblijkelijk ook in randkerkelijke circuits, was daarover iets bekend. In kranten en tijdschriften werden daarover geen berichten aangetroffen, zodat moet worden aangenomen dat het grote publiek daarvan onkundig is gebleven.

Nog was Hentzepeter niet uitgeschreven, want slechts een jaar later, in 1839, verscheen alweer een volgend werkje: *De twee voorwerelden in betrekking gebragt tot de toekomende, waarmede alle Gods werken op deze aarde zullen zijn volbragt, tot bevestiging van de hope eener nabij zijnde gelukkige wereld, onder het bewind van Christus en de zijnen*.

---

[32] Idem, *Het Godsbestuur met betrekking tot de aarde*, 20-47 (citaat: 47).
[33] Idem, *Het Godsbestuur verdedigd tegen de dwaalbegrippen der onderlinge Christenen, tot bevordering der kennisse Gods en van het wezenlijk Christendom* (Rotterdam 1836) 3-35, 53-60 (citaat: 53-54).
[34] Idem, *De teekenen der tijden, met betrekking tot de nabijzijnde wederoprigting aller dingen* (Rotterdam 1838) 20-38, 53-55 (citaten: 26, 38, 54).

Hij toonde zich hierin een aanhanger van het geologische catastrofisme (dat de aarde een eerdere schepping had gekend leek hem evident), maar hij hield vast aan de bijbelse tijdschaal van de tweede schepping – die van de mens – een kleine zesduizend jaar eerder. Een nieuw element in zijn toekomstscenario was de verschijning van de profeet Elia die de wederkomst van Christus zou aankondigen, na de val van het Roomse Babylon.[35] Nieuwe inzichten zou hij daarna niet meer te berde brengen, al zouden er nog drie geschriften van zijn hand verschijnen vóór hij in 1845 overleed. Zijn blik bleef gericht op het Turkse Rijk, en op de naderende wereldoorlog tussen Oost en West, hoewel in deze periode de internationale spanningen juist afnamen.[36] Gefascineerd bleef hij ook door de wonderen der techniek: "De eene uitvinding volgde op de andere, door die der stoomkracht wordt het eene land met het andere verbonden; en schijnt het geheele wereldtooneel te zullen worden veranderd." Het leek er sterk op dat de stoomkracht in de toekomst het zware werk zou overnemen "waaronder nu zoo vele menschen en lastdieren zuchten. Brengen wij hiermede in verband de eenmaal plaats hebbende verbroedering van de volken der aarde (…) dan vinden wij in dit verschijnsel een zigtbaar bewijs voor de nadering van het rijk des vredes".[37] In 1842 nam hij in het slotwoord van zijn laatste geschrift afscheid van het publiek, met die mengeling van huiver en blijmoedigheid die zo kenmerkend voor hem was. Hij voorzag "donkere tijden en groote gebeurtenissen", maar riep zijn lezers op de toekomst "zonder schrik of bekommernis" tegemoet te gaan, want de Heer heeft gezegd : "als gij lieden dan deze dingen ziet gebeuren, zoo heft uwe hoofden opwaarts, en ziet omhoog, dewijl uwe verlossing nabij gekomen is".[38]

Toch was zijn rol nog niet uitgespeeld. Nadat een Amerikaanse bezoeker van het museum hem gewezen had op de snel groeiende beweging der millerieten in Noord-Amerika, volgelingen van William Miller die net als Hentzepeter geen speciale rol voor de Joden zag weggelegd en die voorspeld had dat de wederkomst zou plaatsvinden op 22 oktober 1844, stuurde hij die verre geestverwanten een brief, en twee van zijn publicaties. De brief werd afgedrukt in hun tijdschrift *The Midnight Cry* van 6 juni 1844, onder het kopje 'A cry from Holland'. Daaruit valt af te leiden dat Hentzepeter nog steeds rotsvast in het door hem uitgedragen eindtijdscenario geloofde. Als antwoord kreeg hij een aantal exemplaren van *The Midnight Cry* toegestuurd, waarvan hij er een aan koning Willem II aanbood, samen met een van zijn eigen geschriften. Uit het begeleidend schrijven blijkt dat het succes van deze geestverwanten hem met groot enthousiasme vervulde:

> "Ook heb ik deswegens belangrijk nieuws, uit Amerika ontvangen, bestaande uit onderscheiden gedrukte weekbladen, waarvan ik Uwe majestijd hiervan een exemplaar zende. In Amerika woord door een menigte vrinde van den verlosser, zijne komst in heerlijkheid, alsook den val en ondergank van het groote Babilon (Romen)

[35] Idem, *De twee voorwerelden in betrekking gebragt tot de toekomende, waarmede alle Gods werken op deze aarde zullen zijn volbragt, tot bevestiging van de hope eener nabij zijnde gelukkige wereld, onder het bewind van Christus en de zijnen* (Rotterdam 1839) 5-27, 40-49.
[36] Idem, *Het kruis van Christus*, 40-43.
[37] Idem, *De groote wereldgebeurtenissen met betrekking tot het begin, den loop en het einde der ware en valsche godsdienst onder de aardbewoners, ter bevestiging van de blijde hoop op het nabij zijnde einde der groote wereldrevolutie, en de daarop volgende wederoprigting aller dingen* (Amsterdam 1841) 27-28.
[38] Idem, *Adres aan alle afgescheidene en niet afgescheidene leeraren en gemeenten in het Gereformeerd Kerkgenootschap in Nederland; waardoor wordt aangewezen, in hoeverre de afgescheidenen en niet afgescheidenen het regt aan hunne zijde hebben of van de leer der Godzaligheid zijn afgeweken; en waarin tenslotte den weg wordt aangewezen, langs welke de verlorene eensgezindheid in de leer der Godzaligheid op goede gronden kan worden hersteld* (Rotterdam 1842) 44.

als zeer nabijzijnde beschout, hetwelk zeedert Jaren ook mijne hoop en verlangen is geweest".[39]

In de aanloop naar 22 oktober 1844 nam de weerklank die de millerieten in Amerika ondervonden hysterische vormen aan, maar toen die datum verstreek zonder dat er iets gebeurde, stortte de hele beweging als een kaartenhuis ineen. Het hoongelach was niet van de lucht; de desillusie bij de volgelingen enorm. Iets van die desillusie heeft zich wellicht ook meester gemaakt van Hentzepeter, die zich gerealiseerd zal hebben dat de jaren gingen tellen en dat de kans dat hij de Wederkomst nog bij leven zou meemaken, steeds kleiner werd. Een half jaar later, op 3 mei 1845, zou hij in het Mauritshuis overlijden.[40]

Met Hentzepeters verscheiden verdween de meest vruchtbare eindtijdpublicist die Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw heeft gekend. Hoewel zijn toekomstscenario in essentie onveranderd bleef, deden zich op het vlak van de verwachtingshorizon wel degelijk enkele verschuivingen voor. Opvallend was met name hoe door de komst van de stoommachine en de spoorwegen het toekomstige Godsrijk in zijn optiek een steeds wereldser en materialistischer invulling kreeg. Volgens dominee Justus Lodewijk Overdorp, die in 1838 een uitvoerig overzicht publiceerde van wat er in Nederland, vanaf het midden van de achttiende eeuw op eschatologisch gebied was verschenen, grensde Hentzepeters beschrijving van het Duizendjarige Rijk aan het utopische, omdat die gedeeltelijk al samenviel met de volmaakte Nieuwe Aarde die pas na het Laatste Oordeel zou ontstaan.[41] Dat gegeven, gekoppeld aan zijn onuitputtelijke publicatiedrift en zijn publieke functie als portier in het Haagse Mauritshuis, maakte hem tot een van de meest tot de verbeelding sprekende eindtijdpublicisten uit de eerste helft van de negentiende eeuw.

7.2.3 Eindtijdtheologie: J.J. le Roy, J.L. Overdorp en P.J. Laan

In de twee decennia tussen 1830 en 1850 werden betrekkelijk weinig vertalingen van buitenlandse eindtijdpublicaties uitgebracht. Wel verscheen in 1834 bij de Amsterdamse uitgever Sepp, die sinds 1816 een gestage stroom vertalingen van Jung-Stillings piëtistische werk had uitgegeven, een nieuwe en uitgebreidere editie van diens alarmistische *Der graue Mann*, maar erg enthousiast werd die niet ontvangen. De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zag niet in waarom dit nog uit de Franse tijd stammende werk een nieuwe editie verdiende, deze "vrome droomerijen van STILLING over de *Openbaring van* JOANNES en de laatste tijden der wereld, hetgeen wij voor ons ook al maar liefst onvertaald zouden laten".[42] Anders lag dat met de toegankelijke reisverhalen van de Schotse predikant Alexander Keith, die onder de titel *De stipte en letterlijke vervulling der Bijbelsche Profetiën, opgehelderd door de geschiedenis der Joden en de ontdekkingen van nieuwere reizigers*, in 1836 een breed publiek trokken. Keith, die een rondreis door het Nabije Oosten had gemaakt, beschreef uitvoerig de ruïnes die hij daar had aangetroffen – steden waarvan de ondergang al in de bijbel was aangekondigd, een bewijs te meer dat ook de nog onvervulde profetieën over

[39] Kielman, 'Vrolijker toekomst', 76; Sandeen, *Roots of fundamentalism*, 50- 52; J.N. Loughborough, *The great second advent movement: its rise and progress* (Nashville 1905) 104; 'A cry from Holland (1843)', *The Midnight Cry* (1844) 373 (6 juni).
[40] Kielman, 'Vrolijker toekomst',76- 77.
[41] Overdorp, *Verhandeling over de profetiën* I, 200-201.
[42] J.H. Jung-Stilling, *De graauwe man; een volksboek*, 2 delen, Amsterdam 1834-1836; *VL* 1836 I, 506-509 (citaat: 507).

het herstel van de Joodse staat en de komst van een Godsrijk 'stipt' in vervulling zouden gaan.[43]

Niettemin, al verschenen vertalingen van buitenlandse eschatologen maar mondjesmaat, aan eindtijdpublicisten van eigen bodem was geen gebrek. Daarbij hadden zich dit keer ook professionele exegeten gevoegd – godgeleerden van respectabele leeftijd als J.J. le Roy, J.L. Overdorp en P.J. Laan, die van de nieuwe bijbelkritiek weinig moesten hebben, en wier werk daarom door de gematigd-verlichte pers als gedateerd werd gekwalificeerd.[44] Van deze eindtijdtheologen had alleen J.J. le Roy zich al eerder aan het eschatologische front gewaagd. Na zijn eschatologische studie uit 1809 had hij er enige jaren het zwijgen toegedaan, maar in 1818 was een prekenbundel gepubliceerd, waarin hij de nabijheid van een nieuwe (ditmaal wel volkomen) Openbaring had verkondigd. In een toegevoegde biddagrede had hij geïnteresseerde lezers verwezen naar zijn eerdere eschatologische publicaties, en naar *De laatste tooneelen voor de wederkomst van Jezus, volgens de Openbaring van Johannes* van J.L. Ewald, wiens heilsverwachting grote raakvlakken met zijn eigen visie vertoonde.[45] In de jaren twintig verdween de eschatologie weer naar de achtergrond en trok Le Roy vooral de aandacht met verhandelingen over het kantianisme, waarvan hij gecharmeerd was omdat het uitging van de ontoereikendheid van de rede op godsdienstig terrein. Dat sloot aan bij zijn eigen verwachting van een nog toekomstige openbaring, die de mens wel in staat zou stellen de diepste geheimen van de werkelijkheid te bevatten. Die verhandelingen waren door de gematigd-verlichte pers positief ontvangen. Hier en daar gispte men wel zijn ontoegankelijke, langdradige schrijftrant, maar over het geheel genomen werd Le Roy gezien als een man van grote geleerdheid, die onvoldoende tot zijn recht kwam in een onaanzienlijk vissersdorpje als Oude Tonge.[46]

Dat krediet raakte Le Roy grotendeels weer kwijt, toen hij zich in 1825 met een adhesieverklaring aan A.S. Thelwall aansloot bij het bilderdijkiaanse verzet tegen de geest der eeuw. Via zijn Rotterdamse vrienden J.C. Vorstman en Frederik van den Ham, de predikanten die een schakel vormden tussen het Nederlandsch Zendeling Genootschap en de Rotterdamse Réveilkring, kwam hij in briefcontact met de Willem de Clercq en – wat later – met H.J. Koenen. Eerder al was hij een intensieve briefwisseling begonnen met de piëtistische barones Ursuline van Verschuer.[47] In 1829 publiceerde hij breedvoerige weerlegging van de nieuwerwetse exegese: *De Goddelijke Openbaring des Bijbels, volgens haren eenvoudigen zin en inhoud beschouwd en overwogen. Een leesboek ter bevestiging in het geloof der Oud-*

---

[43] Alexander Keith, *De stipte en letterlijke vervulling der Bijbelsche Profetiën, opgehelderd door de geschiedenis der Joden en de ontdekkingen van nieuwere reizigers, en aangevoerd als bewijs van de waarheid der Christelijke Godsdienst* III, uit het Engelsch (Amsterdam 1836) 96-119; Overdorp, *Verhandeling over de profetiën* I, 242; *GB* 15 (1841) 675-685 .

[44] *RodR* 22 (1829) I, 376-384; *VL* 1830 I, 281-289*; GB* 5 (1831) 61-86; *GB* 7 (1833) 341-359.

[45] Le Roy, *Oorspronkelijke inrigting*, IV, 217-235.

[46] Idem, *Het menschelijk kenvermogen, in deszelfs waren aard en omvang omschreven volgens de beginselen van Kant: ter nasporing van den aard en de uitgestrektheid van het vermogen der menschelijke rede en ten bewijze van de noodzakelijkheid eener hoogere Openbaring*, Dordrecht 1821; *RodR* 16 (1823) I, 586-592; J.J. le Roy, *De regte en gezonde zin der grondstellingen van de Critische Wijsbegeerte*, Utrecht 1824; *RodR* 18 (1825) I, 414-418; *LM* 1825 I, 277-279; M.R. Wielema, 'Die erste niederländische Kant-Rezeption 1786-1850', *Kantstudien: philosophische Zeitschrift* 79 (1988) 463-464.

[47] J.J. le Roy, *Is dan de christelijke opwekking aan de Nederlanders van den wel eerw. heer A.S. Thelwall in het geheel niet waardig te behartigen, en zoo ja, hoe zal dat best geschieden?*, Sommelsdijk 1825; *VL* 1825 I, 323-326; Van Gorsel, *Le Roy*, 45-47. P.N. Holtrop, 'U.Ph. (Kohlbrügge-) van Verschuer im Kreise ihrer Korrespondenten, 1824-1834', in: Van den Berg en Van Dooren, *Pietismus und Reveil*, 300-323; Zie voor de relatie van Le Roy met F. van den Ham en J.C. Vorstman: J.J. le Roy aan U.Ph. van Verschuer, 26 maart 1830, 10 februari en 12 oktober 1832 (UBU, Kohlbrügge-archief (supplement), 12 C 10); W. Messchert aan W. de Clercq, 22 juni 1829: UBA, RA, Verz. De Clercq (F); H.J. Koenen, *Ter nagedachtenis van Jacobus Johannes le Roy, in leven predikant te Oude Tonge* (Amsterdam 1863) 5.

Christelijke waarheid. Hij hield daarin vast aan het openbaringskarakter van de bijbel en verdedigde de letterlijke verklaring van het Profetisch Woord, op grond waarvan hij een nieuwe uitstorting van de Heilige Geest, het herstel van de Joodse staat, en een zichtbaar Messiasrijk verwachtte.[48]

Hoewel zijn verhouding met het Réveil altijd enigszins problematisch zou blijven vanwege zijn 'evangelische' opvatting van de predestinatieleer, maakte de gedeelde interesse voor eschatologie veel goed. Begin jaren dertig stuurde De Clercq hem een uittreksel van het werk van de Engelse eindtijdpublicist Edward Irving, wiens chiliastische scenario raakvlakken vertoonde met dat van Le Roy. Ook in de opvattingen van Bilderdijk – in 1833 postuum gepubliceerd – kon hij zich in grote lijnen vinden. In 1836 volgde tenslotte een eindtijdpublicatie van eigen hand, getiteld: *De eigenlijke zin der Profetische Gezigten in de Openbaring van Johannes nader opgehelderd en verdedigd; benevens eene nadere toelichting van het Nacht-gezigt van Daniël omtrent de vier dieren*, waarin hij de conclusies uit zijn twee eerdere boeken – inmiddels niet meer verkrijgbaar – nog maar eens herhaalde, want (verklaarde hij in het voorwoord) zijn opvattingen hadden zich in dertig jaar nauwelijks gewijzigd.[49]

Ook op het gebied van tijdsbeleving en toekomstscenario was veel bij het oude gebleven. Net als in 1809 achtte Le Roy in 1836 de periode van het Derde Zegel actueel, het tijdvak van de Zwarte Ruiter met de weegschaal in de hand. Er was immers sprake van een wankel evenwicht in de samenleving, waarbij de overheid er ternauwernood in slaagde de openbare orde te bewaren. Een periode ook beschreven bij het Derde Dier uit Daniël 7, waarin Le Roy het revolutionaire Frankrijk herkende. Onder de oppervlakte broeide er echter van alles: groeiende sociale nood onder de arbeiders en toenemende spanningen tussen de mogendheden zouden uitmonden in chaos en anarchie, gevolgd door oorlog op mondiale schaal. Daaruit zou de Antichrist als overwinnaar tevoorschijn komen, zijn troon vestigen op de ruïnes van het oude Babel, en de ware gelovigen drie en een half jaar genadeloos vervolgen. Zij zouden hun toevlucht zoeken in de woestijn, steun krijgen van bekeerde oosterlingen, en gezamenlijk optrekken naar Armageddon, om daar de Antichrist te verslaan. Vervolgens vond de Wederkomst plaats, waarna de vorsten hun kronen zouden overdragen aan Christus, en het Messiasrijk zou worden opgericht: "O dat hij spoedig aanbreke, die heugchelijke morgenstond, die verkwikkende dageraad voor een zuchtend, en, door allerlei elkander opvolgende ongegronde uitzigten op gewonen aardschen welstand, telkens op nieuw bedrogen Menschdom!" Tot zijn grote teleurstelling werd het werk door de toonaangevende tijdschriften doodgezwegen.[50]

Tien jaar later, in 1846, publiceerde Le Roy nog een tweede profetische studie, in feite een bewerking van een manuscript dat al veertig jaar oud was*: Beschouwing der voorzeggingen des Ouden en Nieuwen Testaments, betreffende het nog toekomstige, in overeenstemming met elkander en met de Openbaring van Johannes*. Daarin schetste hij hetzelfde scenario, maar ging hij dieper in op de vraag hoe de overgang van het Derde naar

---

[48] J.J. le Roy, *De Goddelijke Openbaring des Bijbels, volgens haren eenvoudigen zin en inhoud beschouwd en overwogen. Een leesboek ter bevestiging in het geloof der Oud-Christelijke waarheid* I (Rotterdam 1829) X-XII; *Ibidem* II (Rotterdam 1830) 640-680.

[49] Van Gorsel, *Le Roy*, 47-55; Willem de Clercq, PA, 21 augustus 1830: UBA, RA, Verz. De Clercq (F), XVII.B; J.J. le Roy aan U.Ph. van Verschuer, 19 mei 1834: UBU, Kohlbrügge-archief (suppl.), 12 C 10; J.J. le Roy, *De eigenlijke zin der Profetische Gezigten in de Openbaring van Johannes nader opgehelderd en verdedigd; benevens eene nadere toelichting van het Nacht-gezigt van Daniël omtrent de vier dieren, in verband met het droombeeld van Nebukadnezar: alles beschouwd met toepassing op den tegenwoordigen tijd en de nabijzijnde toekomst* (Amsterdam 1836) III-VI.

[50] Le Roy, *Eigenlijke zin*, 82-110, 122-139, 163-181, 229-249 (citaat: 248); J.J. le Roy aan H.J. Koenen, 19 oktober 1837: UBA, RA, Verz. Koenen (A).

het Vierde Rijk zich precies zou voltrekken. Daniël beschreef het Vierde Dier als een beest met tien hoorns, waartussen plotseling een nieuwe hoorn groeide die drie bestaande hoorns uitrukte. Volgens Le Roy betekende dit dat het revolutionaire Frankrijk bij een toekomstige oorlog verslagen zou worden en dat in de nieuwe politieke constellatie (het Vierde Dier) tien mogendheden het voor het zeggen zouden krijgen. Als een komeet zou zich een nieuwe mogendheid aandienen die drie van de bestaande mogendheden zou vernederen, en vervolgens als Antichrist naar wereldheerschappij zou streven. Tenslotte zou hij ook de herstelde Joodse staat in Palestina bezetten. Dat was het startschot voor een 1260 dagen durende verdrukking, waarna de Antichrist dertig dagen later (ofwel 1290 dagen na het begin) verslagen zou worden en nog weer 45 dagen later (ofwel 1335 dagen vanaf het begin) de eerste opstanding van de martelaren en de oprichting van het Messiasrijk zouden volgen.[51]

Maakt dit decennialang betrekkelijk onveranderd gebleven toekomstscenario een weinig dynamische indruk, de brieven die van Le Roy bewaard gebleven zijn, geven wat meer reliëf aan de wisselwerking tussen crisisbesef en toekomstverwachting, en de mate waarin dat zijn handelen beïnvloedde. Ervan uitgaande dat een rechtvaardiger samenleving alleen door metafysisch ingrijpen bewerkstelligd kon worden, zag hij weinig in het politieke hervormingsstreven van de liberalen, noch in het conservatisme van de Haagse Réveilkring of het fundamentalisme van de Afscheiding. Zijn verwachtingen voor de nabije toekomst waren uiterst somber: een grote Europese of zelfs wereldoorlog was op grond van zijn profetische inzichten onafwendbaar, en telkens wanneer de internationale spanningen toenamen, gaf dat weer voedsel aan speculaties over de vraag welk land zich als het Vierde Rijk en welke persoon zich als de toekomstige Antichrist zou ontpoppen. In het begin van de jaren dertig twijfelde hij tussen Frankrijk en Rusland; gaandeweg begon hij naar Rusland over te hellen, verontwaardigd als hij was over de onderdrukking van Polen. In 1836 liet hij zich in dat verband zeer negatief uit over tsaar Nicolaas II: het zou hem niets verbazen als die zijn broer tsaar Alexander had vermoord om op de troon te kunnen komen. In 1847 leek zijn aandacht zich te hebben verlegd naar het opkomende communisme, dat ogenschijnlijk sociale rechtvaardigheid nastreefde, maar daarin nooit zou kunnen slagen omdat het op atheïsme gebaseerd was. Het zou zijn laatste eschatologische publicatie zijn. In het voorwoord nam hij alvast afscheid van zijn lezers: gezien zijn hoge leeftijd (hij naderde inmiddels de zeventig) verwachtte hij niet lang meer te leven. Drie jaar later, in 1850, zou hij te Oude Tonge overlijden.[52]

Behalve met kopstukken uit het Réveil onderhield Le Roy in de jaren dertig ook een – niet bewaard gebleven – briefwisseling met zijn collega-eindtijdtheoloog Justus Lodewijk Overdorp (1763-1844). Beide mannen hadden in Leiden theologie gestudeerd en waren zich rond 1800 in het eindtijddenken gaan verdiepen. Overdorp was toen predikant te Noordwijk-Binnen, orangist, en bevriend met de eschatologisch bevlogen predikant Jan Scharp. Twee door Overdorp geschreven verhandelingen – over de juiste verklaring van oudtestamentische

[51] J.J. le Roy, *Beschouwing der voorzeggingen des Ouden en Nieuwen Testaments, betreffende het nog toekomstige, in overeenstemming met elkander en met de Openbaring van Johannes* (Amsterdam 1846) V-VII, 163-205.

[52] J.J. le Roy aan U.Ph. van Verschuer, 9 september 1830, 13 januari 1832, 5 maart 1832, 19 juli 1832, 6 september 1832, 21 november 1833: UBU, Kohlbrügge-archief (suppl.), 12 C 10; J.J. le Roy aan H.J Koenen, 19 augustus 1836: UBA, RA, Verz. Koenen (A); J.J. le Roy, *Over het regt gebruik des Bijbels, bijzonder van het Profetisch Woord in den tegenwoordigen tijd, en over het waar verband tusschen het Oud en Nieuw Testament* (Amsterdam 1847) III, 69, 98-102.

profetieën – werden door het Haagsch Genootschap bekroond.[53] Toch is hij niet zozeer bekend geraakt als eindtijdtheoloog, maar als echtgenoot van de populaire schrijfster Elisabeth Maria Post, beroemd geworden door haar 'sentimentele' roman *Het land, in brieven* (1788) en haar op Lavater geïnspireerde hemelpoëzie. Dat huwelijk heeft zijn reputatie meer kwaad dan goed gedaan, want dat zijn vrouw al snel depressief werd en daarna nog slechts gedichten zou publiceren met een sombere en stichtelijke strekking werd zeker in de oudere literatuurgeschiedenis aan het verstikkende domineesmilieu geweten, waarin ze na haar huwelijk terecht zou zijn gekomen. Meer recent is er aandacht gekomen voor de stimulerende rol die Overdorp op haar werk heeft uitgeoefend, waaraan nu de mogelijkheid toegevoegd kan worden dat er sprake is geweest van een vruchtbare wisselwerking – dat het Post is geweest die Overdorp met het werk van Lavater in aanraking heeft gebracht en zo zijn belangstelling voor het eindtijddenken heeft gewekt.[54]

Het zou hem niet meer loslaten: "De schokken en omwentelingen in *Europa* en in ons Vaderland , die eene nabijzijnde groote ontwikkeling schijnen aan te kondigen, vuurden dit mijn onderzoek gedurig op nieuw aan", zei hij er in 1838 over. Na zijn emeritaat in 1826 – Overdorp was toen de zestig al gepasseerd – ging hij er zich serieus mee bezighouden, gestimuleerd door een prijsvraag van het Haagsch Genootschap over de oudtestamentische profetieën, het onderwerp van zijn eerdere verhandeling. Dat de ingestuurde verhandeling niet aan de gestelde criteria voldeed, weerhield hem er niet van zijn onderzoek voort te zetten, met als resultaat dat in 1838 dan eindelijk het eerste deel verscheen van zijn *Verhandeling over de profetiën des Ouden Verbonds, bijzonder der messiaansche, of van die, welke het beloofde Godsrijk op aarde betreffen.* Veel ruimte was daarin gereserveerd voor een overzicht van de profetische hermeneutiek en publicistiek vanaf het midden van de achttiende eeuw. Daarin kwamen niet alleen gezaghebbende theologen aan bod, maar ook lekenpublicisten als Hendrik Hentzepeter. In 1840 en 1841 verschenen de volgende twee delen (zijn laatste werk, want in 1844 zou de hoogbejaarde man overlijden) waarin hij dit keer zijn eigen profetische verwachtingen voor de toekomst presenteerde.[55]

Overdorps eschatologische opvattingen overlapten grotendeels die van Le Roy. Beiden namen de letterlijke verklaringswijze als uitgangspunt, meenden daarom dat de Antichrist zich nog niet had gemanifesteerd maar zich ieder moment kon openbaren, waarna een korte maar zeer heftige tijd van vervolging zou uitbreken. Net als Le Roy verwachtte Overdorp de terugkeer van de Joden naar Palestina, waarbij Jeruzalem de hoofdstad van het Godsrijk zou worden; en zag hij weinig in pogingen de precieze datum van de Wederkomst te berekenen. Anders echter dan Le Roy, die expliciet voor zijn chiliasme was uitgekomen, hield Overdorp toch een slag om de arm door zich te distantiëren van het Duizendjarige Rijk. Hij sprak liever "van heerlijken Kerkstaat, heerlijk Godsrijk op aarde". Dat viel zo slecht in Réveilkring, dat Le Roy zich gedrongen voelde Koenen te verzekeren dat Overdorps opvattingen het chiliasme dicht benaderen, maar dat de man er door zijn conflictmijdende aard liever niet voor uitkwam. Dat laatste is twijfelachtig, gezien Overdorps afwijzing van de

---

[53] *BLGNP* I (Kampen 1978) s.v. 'J.L. Overdorp'; J.J. le Roy aan H.J. Koenen, 15 april 1841: UBA, RA, Verz. Koenen (A); A.N. Paasman, *Elisabeth Maria Post (1775-1812): een bio-bibliografisch onderzoek* (Amsterdam 1977[2]) 94.

[54] Paasman, *Bio-bibliografisch onderzoek*, 67-103; Idem, 'Met de snelheid van het licht: over 'Het land' van E.M. Post', *Literatuur; tijdschrift over Nederlandse Letterkunde* 4 (1987) 13; H.W. Heuvel, *Elisabeth Maria Post, 1755-1812: haar leven en geschriften*, met voorwoord en aantekeningen van J. A. Prins (Epe 1913) 34-35; J.C. Brandt Corstius, *Idylle en realiteit: het werk van Elisabeth Maria Post in verband met de ontwikkeling van de Europese literatuur in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Amsterdam 1955) 78; *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland.* URL: http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Post [13/01/2014].

[55] Overdorp, *Verhandeling over de profetiën* I, XVI-XVII, 4.

eerste opstanding bij aanvang van het Godsrijk en zijn opvatting dat Christus via een plaatsvervanger zou regeren. Daarnaast benadrukte hij vooral het spirituele heil van het toekomstige Godsrijk en waarschuwde hij tegen al te materialistische verwachtingen. Vrede en een zekere welvaart zouden er deel van uitmaken, maar een volmaakte wereld was het niet. Die zou pas ontstaan na de wereldbrand van het Laatste Oordeel. Dat alles typeert Overdorp veeleer als een overgangsfiguur, die aspecten van het achttiende-eeuwse millennialisme combineerde met de alarmistische Antichristverwachting van de negentiende eeuw. [56]

Zo'n overgangsfiguur was ook de Amersfoortse predikant Pieter Jan Laan (1777-1862), die in 1832 – na zijn emeritaat – het eerste deel publiceerde van *Verhandelingen en leerredenen over de Openbaring van den Apostel Joannes*, de weerslag van een levenslange fascinatie voor het Profetisch Woord. Als kind al las hij graag in de Openbaring van Johannes, een interesse die zich in het tweede decennium van de negentiende eeuw verdiepte, wat had geresulteerd in een prekencyclus die was gewijd aan het Duizendjarige Rijk, het Laatste Oordeel en de gelukzaligheid die daarna zou aanbreken (1818-1821). In zijn *Verhandelingen en leerredenen* greep hij terug op theologen als Ysbrand van Hamelsveld en Jacob van Nuys Klinkenberg, die eind achttiende eeuw toonaangevend waren geweest, en ging hij geheel voorbij aan de eigentijdse bijbelkritiek. Zijn verklaringswijze was overwegend 'geestelijk' van aard en in lijn met traditionele historicisten als Durham en Fleming: de pauselijke Antichrist zou 1260 jaar aan de macht zou blijven, een periode die bestond uit drie tijdvakken, gesymboliseerd door de opeenvolgende visioenen over respectievelijk zeven zegels, bazuinen en fiolen. Dat laatste tijdvak was inmiddels aan de gang en behelsde de neergang en uiteindelijke ondergang van de Antichrist. Daarna zou een bloeitijd voor kerk en samenleving aanbreken, waarop men niet al te materiële verwachtingen mocht projecteren en die ook niet gepaard zou gaan met een eerste opstanding van de martelaren, of een zichtbare Christus als koning. Wel verwachtte hij dat de Joden nog zouden terugkeren naar Jeruzalem.[57]

Laan plaatste zich daarmee, sterker nog dan Overdorp, in de traditie van het achttiende-eeuwse millennialisme, en met name in de 'evangelische' variant daarvan, waarin benadrukt werd dat de mens in de opbouw van die heilstaat een actief aandeel kon hebben. "Laten wij tevens het *Duizendjarig rijk* in de hand werken, en, ten onzen aanzien, vervroegen!", drukte hij zijn lezers op het hart:

> "Wij kunnen het in de hand werken door, met onze gebeden, deelneming en milde bijdragen, alle die Genootschappen en inrigtingen te ondersteunen, welke Gods heilig Woord over de aarde, in alle talen, verspreiden, Zendelingen afvaardigen, scholen van onderwijs oprigten of verbeteren, Christelijke kennis en godsvrucht, voor verstand en hart, door *Tractaatjes* en anderszins, trachten te bevorderen; alsmede door allen sektenhaat, kwaden naijver, twist en tweedragt, die van ouds de Kerk van JEZUS zoo zeer heeft van een gereten, tegen te gaan".[58]

---

[56] *Ibidem*, XIX-XX, 15, 42, 62, 76-77, 135-136, 157, 220-221, 231-232, 259-264, 487-488, 510 (citaat : 135); Overdorp, *Verhandeling over de profetiën* III (Amsterdam 1841) 469-477; *Stemmen en Beschouwingen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde* (*SB)* I (Amsterdam 1838-1839) 299-310; 352-364; J.J. le Roy aan H.J. Koenen, 6 juni 1839: UBA, RA, Verz. Koenen (A); J.L. Overdorp, 'Eenige korte tegenbedenkingen op de recensie van het eerste deel mijer verhandeling over de profetiën des Ouden Testaments', *SB* II (Amsterdam 1839-1840) 201-210.

[57] *BLGNP* II (Kampen 1983) s.v. 'P.J. Laan'; P.J. Laan, *Verhandelingen en leerredenen over de Openbaring van den Apostel Joannes* I (Utrecht 1832) III-IX, 7-19, 150, 172-196; *Ibidem* II (Utrecht 1834) II-V.

[58] *Ibidem* III (Utrecht 1835) 223-224.

De komst van het Godsrijk was dus een gradueel proces, maar zou zeker niet probleemloos verlopen. Niet voor niets zei hij dan ook in het tweede deel (1834): "De tijden, die wij beleven zijn en blijven donker". In het derde deel (1835) wond hij er geen doekjes om dat de val van de Paus met de vernietiging van de stad Rome gepaard zou gaan. Het 'onthoofde' rooms-katholicisme zou dan een zieltogend bestaan leiden, om dan wellicht aan het einde van het Duizendjarige Rijk weer de kop op te steken, aangezien het Beest pas bij Christus' Wederkomst ten oordeel definitief verslagen zou worden.[59]

Laan voelde zich als evangelisch predikant nauw betrokken bij het zendingsstreven van het Nederlandsch Zendeling Genootschap en het Zeister Zendingsgenootschap. Bij beide genootschappen was hij een gewild spreker, waarbij hij zijn heilsverwachting niet onder stoelen of banken stak. Hij stond wat dat betreft zeker niet alleen, want ook andere redenaars verwezen graag naar het eschatologische heilsperspectief als grondslag voor het zendingsstreven. Opvallend was wel dat in deze vaak wat obligaat aandoende redevoeringen inmiddels iedere suggestie van alarmisme ontbrak.[60] Een uitzondering vormde dominee Leonardus Johannes van Rhijn, als 'inspector' voor Oost-Indië in dienst bij het Nederlandsch Zendeling Genootschap, die in 1845 op de jaarvergadering van het Zeister Zendingsgenootschap een vlammende jaarrede hield, getiteld: *De teekenen des tijds de Christelijke hoop verlevendigende op de wederkomst des Heeren*. Zijn toekomstvisie bestond uit een merkwaardige mix van hoopvolle en huiveringwekkende elementen. Hoopvol stemde de wereldevangelisatie die in de afgelopen vijftig jaar een enorme vlucht had genomen, hoopvol stemden ook de resultaten van de Jodenzending en de oprichting van een gemeente van Hebreeuwse Christenen in Jeruzalem. Aan de andere kant won de Afval in met name Duitsland aan kracht en zou een conflict tussen geloof en ongeloof op den duur niet uitblijven. Dat zou vooral voor de wereldsgezinden slecht uitpakken – volgens Van Rhijn gingen zij "eene donkere toekomst te gemoet; wij zeggen op grond van Gods Woord, eene vreeselijke toekomst". De gelovigen daarentegen moesten onverdroten voortwerken aan de uitbreiding van Gods Koninkrijk over de Aarde, verzekerd als ze konden zijn van de uiteindelijk overwinning. Een opvatting die Van Rhijn zou blijven uitdragen, zoals nog zal blijken.[61]

---

[59] *Ibidem* II, 96, 117 (citaat); *Ibidem* III, 54-63.

[60] *Ibidem* II, 509-527; Idem, *Aanmoediging om, ondanks allen tegenstand, voort te gaan met de prediking van het Evangelie onder de heidenen, uitgesproken bij de Broedergemeente te Zeist, op den dag der Algemeene Vergadering van de Sociëteit tot Uitbreiding van het Evangelie onder de Heidenen* (Rotterdam 1844) 5-17; Idem, *Feestrede bij het vijftigjarig bestaan van Nederlandsch Zendelinggenootschap, gehouden den 19 December 1847* (Amersfoort 1848) 15-27; J. Clarisse, *Opwekkings-redevoering, gehouden voor het Nederlandsch Zendeling-Genootschap in deszelfs Algemeene Vergadering te Rotterdam, den 20 Julij 1826* (Rottterdam 1826) 14-21; A. de Vries, *Opwekkings-redevoering, naar aanleiding van Rom. X: 14, 15a: gehouden voor het Nederlandsch Zendeling-Genootschap in deszelfs Algemeene Vergadering te Rotterdam, den 17 Julij 1828* (Rotterdam 1828) 30-33; F.L. Abresch, *Opwekkings-redevoering over den vermogenden invloed van ons Christelijk geloof in den H. Geest (…) gehouden voor het Nederlandsch Zendeling-genootschap, in deszelfs Algemeene Vergadering te Rotterdam, den 22 Julij 1830* (Rotterdam 1830) 41-44; F. Pleyte, *Redevoering, gehouden in de Algemeene Vergadering van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap te Rotterdam, den 21 Julij 1831* (Rotterdam 1831) 21-27; H. Weyland, *Opwekkende rede, uitgesproken voor bestuurderen en leden van het Nederlandsch Zendelinggenootschap, ter Algemeene Vergadering, gehouden den 18 Julij 1833(…)* (Rotterdam 1833) 23.

[61] L.J. van Rhijn, *De teekenen des tijds de Christelijke hoop verlevendigende op de wederkomst des Heeren. Feestrede, uitgesproken bij de Broedergemeente te Zeist, op de dag der Algemeene Vergadering van de Sociëteit tot Uitbreiding van het Evangelie onder de Heidenen* (Rotterdam 1845) 10-26 (citaat: 10-11); *BLGNP* III (Kampen 1988) s.v. 'L.J. van Rhijn'.

7.2.4 Anonieme publicisten: oude en nieuwe begrippen

Een predikant als Laan werd niet kritiekloos maar toch relatief welwillend besproken door de gematigd-verlichte pers.[62] Anders lag dat met de eschatologische pennevruchten van lekenonderzoekers die in deze periode het licht zagen, al dan niet anoniem gepubliceerd. De neerbuigende behandeling die Hentzepeter ten deel viel, is al aan de orde geweest. Ambivalent was de ontvangst van alarmistische geschriften afkomstig uit de Réveilkring (waarover straks meer). Zo ontzag de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zich niet het al genoemde werk van Capadose, *Le despotisme considéré comme le développement naturel du systême libéral* (1830) als wartaal te betitelen.[63] Andere werkjes werden domweg genegeerd. Dat was bijvoorbeeld het geval met *Iets over den laatsten en heerlijken staat der gemeente van Christus hier op aarde*, "door den Schrijver van Eenige leerstukken, voorgedragen naar het oud en oorspronkelijk begrip der Hervormde Kerk", dat in 1834 te Utrecht uitkwam. Zoals uit de titel valt op te maken, had de auteur in een eerdere publicatie gepleit voor het onverminderd vasthouden aan de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Dat hij een heterodoxe eschatologie zou uitdragen lag dan ook niet voor de hand, en het is inderdaad de traditionele Heerlijke Kerkstaat-verwachting, gebaseerd op Van Hamelsveld en J.H. van der Palm, die in het boekje wordt verkondigd, gelardeerd met Neerlands Israël-noties. Een grote crisis naderde volgens de auteur, nu ongeloof en bijgeloof de ware gelovigen de oorlog hadden verklaard, maar uiteindelijk zouden zij toch het onderspit delven. Sterker nog: "zoo dikwijls wij ons de teekenen der tijden en de woelingen en bezorgenissen van menschen en volken, welke thans plaats hebben, voor den geest stellen, zou die tijd heden niet met rasse schreden naderen?" Volgens H.J. Koenen was het boekje geschreven door de gepensioneerde orangistische predikant Reyer Speelman (1776-1840).[64]

Het was niet de enige anonieme eindtijdpublicatie die midden jaren dertig het licht zag. In 1835 verscheen in Kampen *Gesprek over den voornamen inhoud der Openbaring van Joannes vooral in betrekking tot de gebeurtenissen van onzen leeftijd*, waarvan begin 1836 (bij dezelfde uitgever) een nadere uitwerking werd gepubliceerd, getiteld *Resultaat van veeljarig onderzoek naar het onderwerp der Openbaring van Johannes*. Het *Gesprek over den voornamen inhoud der Openbaring van Joannes* betoogde in hoofdzaak dat de bloeitijd voor kerk en samenleving pas kon aanbreken als de macht van de Paus gebroken was, en dan met name van de jezuïeten, waarin de auteur heimelijke bondgenoten van liberalen en revolutionairen vermoedde. Toch was de val van Rome onafwendbaar, want niet alleen was het katholicisme niet bestand tegen het superieure protestantisme, ook de Openbaring van Johannes liet geen twijfel over die uitkomst bestaan. Net als Laan en 'den schrijver van eenige Leerstukken' blijkt ook deze anonymus aanhanger van het traditionele historicisme, met de Paus als Zevenkoppig Beest, aan wiens heerschappij na 1260 jaar, ergens tussen 1850 en 1866, een einde zou komen. Daarbij zou niet alleen het katholicisme verdwijnen, maar ook het mohammedanisme in het christendom opgaan.[65]

Dat alles werd nog eens herhaald in het veel omvangrijker *Resultaat van veeljarig onderzoek*, waarin alle hoofdstukken van de Openbaring aan een minutieuze, maar weinig

---

[62] *VL* 1832 I, 605-612; *VL* 1836 I, 228-238, 366-372, 405-413; *LM* 1833 I, 45-50*; GB* 7 (1833) 341-359; *GB* 10 (1836) 222-231; *RodR* 27 (1834) I, 105-113*; RodR* 29 (1836) I, 229-230.

[63] *VL* 1830 I, 581-588.

[64] *Iets over de laatste en heerlijken staat der gemeente van Christus hier op aarde, voorgedragen naar den Bijbel*, door den Schrijver van Eenige leerstukken, voorgedragen naar het oud en oorspronkelijk begrip der Hervormde Kerk (Utrecht 1834) 5-22, 42, 70-72, 99-100 (citaat), 118-127, 160-173, 248- 255; J.J. le Roy aan H.J. Koenen, 4 april 1836: UBA, RA, Verz. Koenen (A).

[65] *Gesprek over den voornamen inhoud der Openbaring van Joannes; vooral in betrekking tot de gebeurtenissen van onzen leeftijd* (Kampen 1836) 3-24.

vernieuwende analyse werden onderworpen. De auteur verklaarde graag wat meer tijd gehad te hebben om het manuscript te laten rijpen, maar die tijd had hij niet, omdat:

> "…de toestand der wereld, de spoed der sedert eenige jaren elkander opvolgende gebeurtenissen, de openbare en verborgene woelingen van *bijgeloof, eigenbaat* en *heerschzucht* – in waarheid *drie booze geesten!* – mij niet vergunden met de uitgave langer te dralen, als zijnde dit alles, naar mijn gevoelen, voor den opmerkzamen waarnemer zoo vele wenken, dat de strijd tusschen licht en duisternis weldra zijn hoogsten trap bereikt zal hebben, en de groote crisis nadert, waarbij, niet door de werking van natuurlijke noch zedelijke krachten, maar door eene onmiddelijke, goddelijke, tusschenkomst, in de Openbaring zoo duidelijk voorzegd, aan den ziekte-staat van het, sints eeuwen, kranke menschdom een einde gemaakt zal worden".[66]

Even alarmistisch, maar daarnaast veel maatschappijkritischer, was het in 1835 te Groningen uitgebrachte: *Over het Godsrijk op aarde en het daarmede verbonden algemeene Volksgeluk: eene voorlezing in eenen kring van Godsdienstvrienden*. De auteur wekt de indruk afkomstig te zijn uit agrarische, of mogelijke zeevarende kring in Groningen, want hij was erg gepreoccupeerd met het klimaat en de omstandigheden op zee, en citeerde soms uit de *Groninger Courant*. In ieder geval betrof het een ontwikkelde leek – hij wist zeer wel dat onder godgeleerden het preterisme de voorkeur genoot, maar koos zelf voor de letterlijk-futuristische verklaringswijze van J.L. Ewald, al was ook het latere werk van Van Hamelsveld een inspiratiebron voor hem. Het Godsrijk dat de auteur verwachtte, werd gekenmerkt door "waarheid en deugd" en zou moeten dienen "tot een volkomen model voor andere volken". Die verwachting vond echter weinig weerklank bij christenen "die niets meer bedoelen en wenschen dan tijdelijke goederen, schatten, eer en aanzien", en ook niet bij hen "die met purper en fijn lijnwaad bekleed, als het ware, zich luttel over de algemeene en steeds toenemende menschelijke ellende bekommeren; dien het volstrekt niet hindert, hoe hunne natuurgenooten verdrukt, gekweld en mishandeld worden, als zij, juist daardoor maar ruim en overdadig kunnen leven". In een Godsrijk waarin onrecht en oorlog zouden zijn uitgebannen, zou aan militairen en juristen geen behoefte meer zijn – geen wonder dat deze klasse zich zo tegen de revolutionaire boodschap van Christus verzette. De tekenen der tijden gaven echter aan dat het niet lang meer zou duren:

> "Geschieden er niet, sedert vele jaren, ontzettende en buitengewone teekenen van den hemel, als aardbevingen en stormwinden, die de aarde op hare grondvesten doen daveren? En gaven ook de zee en watergolven niet dikwijls reeds groot geluid, die vele zeelieden, eiland- en kustbewoonders het hart deed bezwijken van bange vrees en verwachting der dingen, die het aardrijk zullen overkomen? En melden ons de nieuwspapieren niet van tijd tot tijd ontzettende natuurverschijnselen, dat groote vuurklompen van den hemel dalen?"

Maar als deze verschrikkelijke Dag des Heeren voorbij was, zouden de treurenden van hart, de hongerenden en de vreedzamen – hier klonk een echo van de Bergrede – ingaan in het

[66] *Resultaat van veeljarig onderzoek naar het onderwerp der Openbaring van Joannes* (Kampen 1835) 'Voorrede'.

Godsrijk en in de nabijheid van "den besten, liefderijksten en grootsten aller Koningen" mogen vertoeven.[67]

Daarmee eindigde de eerste voorlezing, gevolgd door een tweede waarin de auteur zijn afkeer van de Verlichting en de Franse Revolutie beleed. Rond 1818 was het tijdperk van het Vierde Zegel (het Vale Paard met de Dood op zijn rug) in werking getreden, waarmee het blazen der bazuinen, compleet met de bijbehorende rampen, in gang was gezet. Inderdaad was er vanaf 1820 sprake geweest van afwisselend strenge en zachte winters, schipbreuken en overstromingen, die aangaven dat de natuur volledig van slag was. De verduistering van zon en sterren, genoemd bij de vierde bazuin, verwees mogelijk naar de mist die eind jaren twintig zo hardnekkig geweest was, mogelijk ook naar de sinds 1815 dalende landbouwprijzen, waardoor de vooruitzichten van de boeren 'verduisterd' waren. De vijfde bazuin (de opening van de put des afgronds) had betrekking op de revoluties van 1830 en de cholera van 1832. Het wachten was nu op het blazen van de zesde bazuin (het aanstormen van ruiters) "en de vreesselijkste oorlog, die welligt immer gevoerd is, zal dan eenen aanvang nemen".[68] Bij die oorlog zouden ook de Turken en Egyptenaren betrokken raken, waarop Oost en West elkaar tenslotte zouden treffen op het slagveld van Armageddon. Hier bezweek de auteur bijna onder het bloedstollende tafereel dat hem voor ogen zweefde:

> "Schrikkelijke slagting voorwaar! ijsselijk toneel van de boosheid der menschen, en van Gods regtvaardig oordeel over die boosheid! De lijken van de tienduizenden der tienduizenden, en die verdubbeld, te aanschouwen, misvormd, verminkt en verbrijzeld! En die stroomen bloeds, dat bloed, dat als water vergoten, tot aan de toomen der paarden klimt!"

Na al dat geweld klonken de weinige regels die aan het daaropvolgende Godsrijk gewijd werden als een schrale troost.[69]

Van een geheel andere orde was de in 1839 bij de Utrechtse uitgever Jan de Kruijff verschenen brochure *Aanteekeningen op de Openbaring van Joannes; eerste stukje*. Deze auteur was duidelijk geen boer of zeeman, maar academisch gevormd, want hij achtte kennis van de klassieke talen onontbeerlijk om het bewuste bijbelboek te kunnen verklaren. Net als zijn collega-eindtijdpublicisten ging het hem erom te onderzoeken in hoeverre de Openbaring van Johannes al vervuld was en wat men nog voor de toekomst mocht verwachten; voor het overige echter viel zijn interpretatie buiten de bestaande tradities. Hij voorzag weliswaar de val van de Paus, de terugkeer van de Joden naar Palestina en de wederkomst van de Messias aldaar, maar in plaats van een Antichrist die verslagen moest worden, sprak hij van een "Satan-Messias" die zijn hoofdkwartier in Egypte zou opslaan en de strijd met de Messias zou aanbinden. Deze tegen-Messias zou voortkomen uit de hogegraden-vrijmetselarij, waarop de auteur fel gebeten was. Hij eindigde met: "Zoo God wil hoopt de Schrijver het nog belangrijker overige in een tweede Stukje aan het oordeel van deskundigen over te laten". Dat stuitte op afkeuring van een recensent in de *Godgeleerde Bijdragen*, die het een produkt noemde van een door "de kabbalistiek verward hoofd", en eindigde met de weinig bemoedigende woorden: "Wij hopen dus, dat de Schrijver zijn tweede stukje in zijne portefeuille houden en de wereld niet bezwaren zal met een nieuw bewijs, hoe iemand, die

---

[67] *Over het Godsrijk op aarde en het daarmede verbonden algemeene Volksgeluk: eene voorlezing in eenen kring van Godsdienstvrienden* (Groningen 1835) III-VII, 13-15, 22-24, 30-32, 61-65, 87-93 (citaten: 15, 23, 30-31, 63).
[68] *Ibidem*, 66-99 (citaat: 99).
[69] *Ibidem*, 100-108 (citaat: 107).

niet ontbloot is van kennis, alles door een kan haspelen, om de allervreemdste dingen uit te kramen op eene allervreemdste wijze". Van dat tweede stukje is het niet meer gekomen.[70]

Nog merkwaardiger was de eveneens anoniem uitgebrachte *Verhandeling aangaande het verlies van de eigenlijke kracht des Nieuwen Verbonds of van den Geestdoop der handoplegging tot wedergeboorte; en aangaande deszelfs terugkomst*, dat in 1839 te Amsterdam verscheen, geschreven door een zekere "Elpida". J.J. le Roy kreeg het in 1840 onder ogen en informeerde bij Koenen of hij misschien wist wie de schrijver was, want het had hem gefrappeerd dat de auteur net als Le Roy op korte termijn een Uitstorting van de Heilige Geest verwachtte, waardoor de geestelijke vermogens van de mens sterk zouden toenemen. Koenen kon het hem niet vertellen en ook elders tastte men in het duister. De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* wist niet goed "onder welke soort van Schrijvers" hij Elpida moest scharen, maar veronderstelde dat tegenstanders hem "eenen *sukkel*" zouden noemen. Het theologische vaktijdschrift *Godgeleerde Bijdragen* kwam tot de slotsom dat de auteur "onder de *geestdrijvers* eene eerste plaats" verdiende, en besloot verontschuldigend: "Het is meer om het *vreemde*, dan om het *wetenschappelijke* en *nuttige*, dat wij er zoo lang bij stil stonden".[71]

Achter deze Elpida bleek Hendrik Joan Esser (1813-1842) schuil te gaan, de oudere broer van de ambtenaar-evangelist en antirevolutionaire voorman Isaäc Esser. Volgens Elpida had de "Geestdoop" die de eerste christenen hadden ondergaan – bij de grote Uitstorting van de Heilige Geest op het eerste pinksterfeest na de kruisiging van Christus – erin geresulteerd dat zij de beschikking hadden gekregen over grote genezende en intuïtieve gaven: de charismata, zichtbaar in het aureool waarmee deze eerste christenen doorgaans werden afgebeeld. Die vermogens waren via het ritueel van de geestesdoop aan de volgende generaties doorgegeven, maar in de derde eeuw n.C. weer verdwenen, toen het ritueel in onbruik was geraakt. Sindsdien was het met het christendom bergafwaarts gegaan, met als dieptepunt de crisis van de negentiende eeuw:

> "Tijden, waarin wij met verbazing staren op de ongeloofelijke snelheid, waarmede de maatschappijen zich materieel omhoog werken; en wij toch aan den anderen kant in volle onzekerheid elkander vragen: waar zal dat heen? Tijden, wier verlichting men te regt onbegrijpelijk noemt; die met al hun schoon, nogthans aan het heilbegeerig hart een onvervuld ledig overlaten; dorst, die niet te lesschen is: (…) waar is toch God?."

Alleen herinvoering van de geestesdoop zou aan die verwarring een einde kunnen maken, omdat christenen dan weer in contact zouden komen met hun goddelijke kern.[72] Esser knoopte daarmee aan bij een internationale trend, want ook in de Angelsaksische wereld was er sprake van een groeiende belangstelling voor de geestesdoop en de terugkeer van de charismata, die geassocieerd werden met de voor de eindtijd voorspelde Uitstorting van de Heilige Geest. In het verlengde daarvan ontstond in Amerika de Holiness Movement rond Charles Grandison Finney (1792-1875), propageerde de Duitser Johann Christoph Blumhardt (1805-1880) de gebedsgenezing, en beweerden de Engelse irvingianen, inmiddels verenigd in

---

[70] *Aanteekeningen op de Openbaring van Joannes; eerste stukje* (Utrecht 1839) 1-21, 63-80; *GB* 13 (1839) 745-750 (citaten: 749-750).
[71] J.J. le Roy aan H.J. Koenen, 28 augustus en 19 september 1840: UBA, RA, Verz. Koenen (A); *VL* 1840 I, 322-325 (citaten: 325); *GB* 15 (1841) 383-396.
[72] Elpida, *Verhandeling aangaande het verlies van de eigenlijke kracht des Nieuwen Verbonds of van den Geestdoop der handoplegging tot wedergeboorte; en aangaande deszelfs terugkomst* (Amsterdam 1839) 1-24 (citaat: 1).

de Katholieke Apostolische Kerk, dat hun apostelen de *Baptism of the Spirit* hadden ondergaan, waardoor zij over de gave der profetie beschikten.[73]

Ook Esser meende dat alleen deze spiritueel-gevorderden in staat waren de bijbelse profetieën te verklaren – een symbooltaal met meerdere lagen en vervullingsmomenten, die geenszins letterlijk genomen moest worden, zoals de 'natuurlijke' mens geneigd was te doen. Kernthema van de Openbaring van Johannes was het religieuze verval dat had ingezet toen de kennis van de geestesdoop verloren ging. Wat veelbelovend was begonnen in de periode van het Witte Paard (het Eerste Zegel) mondde uit in treurnis met het Vale Paard (het Vierde Zegel). Door de Verlichting en de Franse Revolutie had de Afval (de heerschappij van de natuurlijke of rationele mens) inmiddels haar hoogtepunt bereikt. Nu stond de wederkomst van Christus voor de deur. Helaas werd dit door een groeiend aantal christenen volstrekt letterlijk opgevat, terwijl het in werkelijkheid stond voor de terugkeer van de Heilige Geest. Die zou zich manifesteren in zo'n overdonderende explosie van licht en geluid dat alleen gelovigen met het vereiste spirituele niveau in staat zouden zijn die confrontatie het hoofd te bieden zonder krankzinnig te worden. In de nieuwe heilsorde zou deze geestelijke elite de leiding krijgen.[74]

Duidelijke signalen voor een naderend omslagpunt waren het opnieuw losgebarsten revolutievuur, het goddeloze boek van D.F. Strauss, maar ook de bidstonden die gehouden werden voor een hernieuwde uitstorting van de Heilige Geest, en de groeiende betekenis van het dierlijk magnetisme. Ook de talloze uitvindingen die de laatste jaren waren gedaan en die het leven van de mens veraangenaamden, wezen op de nabijheid van die nieuwe wereld:

> "Het staal, hetwelk tot nog toe zulk eene bloedige scheiding gemaakt heeft tusschen volk en volk, wordt thans versmeed tot ijzeren armen, waarmede de maatschappijen zich zamenstrengelen en vereenigen; en de gemakkelijke gemeenschap der ligchamen, langs de spoorwegen, schijnt de voorbode te zijn van de naauwe gemeenschap der zielen, en van den spoed der verplaatsing door den Geest".

Daarnaast maakte Esser enthousiast melding van de zegeningen van het gaslicht en de voordelen van de elektromagnetische telegraaf. Kortom, alles wees erop dat het binnen een halve eeuw zou gebeuren, waarschijnlijker nog binnen enkele jaren. "Welaan dan o *Nederland*, strengelen wij de armen ineen, en zoeken wij dan met kracht gezamentlijk dat koningrijk Gods!" Aldus de slotwoorden van de auteur.[75] Bij dit ene geschrift zou het blijven, maar in het archief Esser bevinden zich nog enkele ongepubliceerd gebleven verhandelingen, die samen met de briefwisseling die hij onderhield met zijn broer Isaäc, wat meer licht werpen op achtergrond en ontwikkelingsgang van deze eindtijdalarmist.

In 1813 te Haarlem geboren was Hendrik Joan Esser in 1820 naar Batavia verhuisd, waar zijn vader tot procureur-generaal bij het Hooggerechtshof was benoemd. Vijf jaar later, na de dood van zijn vader (die een weduwe en negen kinderen achterliet), keerde het gezin terug naar Amsterdam en vestigde zich uiteindelijk in Utrecht. De eerste brief die van Hendrik Joan bewaard is gebleven stamt uit 1837 en was gericht aan zijn jongere broer Isaäc, die in dat jaar als ambtenaar naar Nederlands-Indië vertrok. Hendrik Joan was werkzaam als luitenant bij de genie, woonde nog bij zijn moeder in Utrecht, was gefascineerd door het dierlijk

---

[73] K. Exalto, *Water en Geest. Overwegingen aangaande de christelijke doop* (Amersfoort1978[4]) 31-32; J.W. Maris, *Geloof en ervaring: van Wesley tot de pinksterbeweging* (Leiden 1992) 71-72; C. van der Laan, 'Protestantse gebedsgenezers in Nederland', *DNK* 32 (juni 1990) 32; C.G. Flegg,'*Gathered under Apostles'. A study of the Catholic Apostolic Church* (Oxford 1992) 40-44.
[74] Elpida, *Verhandeling aangaande het verlies*, 101-150.
[75] *Ibidem*,151-177, 267 (citaten: 176, 267).

magnetisme, bestudeerde het Nieuwe Testament, las romantische dichters en maakte eenzame wandelingen door de natuur. Daarnaast bezocht hij bijeenkomsten van het Natuurkundig Gezelschap te Utrecht en werkte hij aan verbeteringen op het gebied van de stoomaandrijving, al is niet helemaal duidelijk of dat beroepsmatig of uit liefhebberij was. Wel werpt dat licht op de enthousiaste beschrijvingen van de stoommachine, die hij twee jaar later in zijn verhandeling over de geestesdoop zou opnemen.[76]

In 1838 maakte hij in brieven voor het eerst melding van zijn eschatologische opvattingen met betrekking tot een Uitstorting van de Heilige Geest, getroffen als hij was door een bijbelpassage over "de Heilige Geest, Welken de vader zenden zal in Mijn Naam, Die zal u alles leren" (Joh. 14:26). De doorbraak van die gelukkige tijd was volgens hem nabij, waarbij hij zich – net als in zijn boek – enthousiast toonde over de wonderen der techniek: "De spoorwegen zie ik daartoe met veel genoegen, die met de versnelde communicatie een krachtig middel zijn, tot uitbreiding van alle verlichting". In februari 1839 kregen zijn ideeën over de terugkeer van de geestesdoop meer reliëf. Dat het niet lang meer kon duren, bleek wel uit de vele uitvindingen die over de hele wereld werden gedaan – in Amerika zouden zelfs proefnemingen zijn gedaan met luchtschepen. Aangezien beide sferen nauw met elkaar samenhingen, moest wat in de natuurlijke wereld gebeurde een pendant hebben in de geestelijke wereld. Ook daar was van alles gaande, getuige de successen die door magnetiseurs werden geboekt. Waarschijnlijk had Esser die positieve visie op het dierlijk magnetisme opgedaan in het Natuurkundig Gezelschap, waarvan verscheidene leden praktiserend magnetiseur waren, gestimuleerd door de groeiende belangstelling voor dit fenomeen bij de gevestigde wetenschap.[77]

Begin 1839 werd de toon van zijn brieven alarmistisch:

> "Ik verwacht dan nu den tijd, waarin de krachten der hemelen zullen bewogen worden, en dat het teeken van den Zoon des menschen zal gezien worden, namelijk volgens al hetgeen ik uit de gezamenlijke profetie heb kunnen opmaken – de komst van wolken, met een klaterend geluid, evenals op Pinksteren bij de uitstorting van den geest".

Dat deze gebeurtenis door gebed bespoedigd kon worden, beweerde hij op gezag van vroegchristelijke schrijvers als Irenaeus en Clemens Alexandrinus, wier werken hij in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek had geraadpleegd. Grote verwachtingen had hij voor pinksteren 1839, maar ook het jaar 1840 gooide hoge ogen. Hij had in de krant gelezen dat er op 6 januari van dat jaar een zonsverduistering zou plaatsvinden die een kwartier zou aanhouden, hetgeen in sommige kringen met angst en beven tegemoet werd gezien. Melding maakte hij ook van Swedenborg, van wie hij naar eigen zeggen inmiddels twaalf werken gelezen had. Tot zijn teleurstelling had hij bij hem niets kunnen vinden over de teloorgang van de geestesdoop, maar hij sloot niet uit dat Swedenborg in contact had gestaan met de Heilige Geest.[78]

Uit de volgende anderhalf jaar – precies de periode waarin Essers boek verscheen – zijn geen brieven van hem bewaard gebleven, maar wel een onvoltooide verhandeling uit 1840, getiteld 'Profetie aangaande het Messiasrijk'. Zijn denken had zich inmiddels

---

[76] *OHC*, 20 december 1825; P. van Beek e.a. eds., *De dolerenden van 1886 en hun nageslacht* (Kampen 1990) 201-204; C. Fasseur, *Indischgasten* (Amsterdam 1997) 68; H.J. Esser aan I. Esser, 4 november 1837, 27 mei, 30 juli 1838, 22 februari 1839: UBVU, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) (HDC), Familie Esser, inv.nr. 46.

[77] H.J. Esser aan I. Esser, 27 september 1838, 22 februari 1839: UBVU, HDC, Familie Esser, inv.nr. 46; Vijselaar, *Magnetische geest,* 344-350.

[78] H.J. Esser aan I. Esser, 24 maart 1839: UBVU, HDC, Familie Esser, inv.nr. 46.

ontwikkeld in de richting van *fullblown* chiliasme en vertoonde opmerkelijke parallellen met het gedachtegoed van de Katholieke Apostolische Kerk. Hij veronderstelde namelijk dat op korte termijn een persoonlijke Antichrist aan de macht zou komen, tijdens wiens bewind een tweevoudige wederkomst van Christus zou plaatsvinden. Eerst heimelijk, alleen zichtbaar voor de uitverkorenen, die bij die gelegenheid de geestesdoop zouden ondergaan en een onsterfelijk lichaam ontvangen. Vervolgens voor iedereen zichtbaar in Jeruzalem, waar Hij zich samen met Zijn uitverkorenen zou vertonen, om aan de overige gelovigen de geestesdoop toe te dienen, die alleen de zuiveren van geest zouden overleven.[79]

Een tweede manuscript, eveneens uit 1840 en getiteld 'Godsdienstige verhandeling', bestond wederom uit beschouwingen over de wederkomst van Christus en de Uitstorting van de Heilige Geest, ditmaal aangevuld met alarmistische dagboeknotities. In heel Europa bespeurde hij een nerveuze spanning die oproer en revolutie voorspelde. Dat was op zich niet nieuw: "Echter is de snelle gemeenschap in geheel Europa een waarborg voor de letterlijke snelheid der aanstaande dingen. Eén enkele zaak wordt thans in Europa in één week door duizende Couranten (...) verspreidt". In augustus 1840 maakte hij melding van vijftigduizend Russische Joden die toestemming gevraagd zouden hebben om naar Palestina terug te mogen keren. Intussen ging zijn onderzoek naar de finesses van de geestesdoop onverminderd door. Tot de conclusie gekomen dat daarbij een transformatie van het lichaam en een verruiming van het bewustzijn zou plaatsvinden, probeerde hij daarop te anticiperen met meditatieoefeningen. Geconfronteerd met paniekgevoelens en spierverstijving moest hij zijn experimenten echter afbreken.[80]

In januari 1841 werd de briefwisseling met zijn broer Isaäc in Batavia hervat. De speurtocht naar de juiste toedracht van het ritueel van de geestesdoop, die hem – naar hij vurig hoopte – bovennatuurlijke vermogens zou verlenen, was inmiddels tot een ware obsessie uitgegroeid. Na bestudering van het Nieuwe Testament en de kerkvaders was hij tot de conclusie gekomen dat het ritueel tijdens de waterdoop plaatsvond, en bestond uit het uitspreken van een bepaalde formule. Een helderziende had zijn vermoeden bevestigd dat het ging om de juiste uitspraak van de naam van God. Drie weken lang had hij samen met zijn zwager, de hervormde predikant Hein van Ingen, van alles uitgeprobeerd, hij was zelfs met Hein het water in gegaan ("wat gij echter in geen brief behoeft aan te roeren") waarbij zij elkaar hadden gedoopt, maar tot nog toe was alles vruchteloos gebleken. Hij weigerde echter op te geven en las alles wat los en vast zat over het vroege Christendom, de werking van de Heilige Geest, doopprituelen, theosofie, dierlijk magnetisme en de kabbala. Aan de geïnteresseerde Isaäc stuurde hij een uitvoerige lijst met boektitels, waaronder een aardrijkskundige beschrijving van het Heilige Land, want: "Als er groote bewegingen komen zal voorwaar Palestina geen kleine rol spelen, en alsdan voor u interessant zijn, de details van het land te weten". Tenslotte verklaarde hij in augustus 1841 het ritueel van geestesdoop vrijwel zeker te hebben achterhaald. Daarna werd het stil, en het bleef stil. Het zou zijn laatste brief blijken te zijn.[81]

In een niet gepubliceerde autobiografische schets heeft Isaäc Esser beschreven wat er na augustus 1841 is gebeurd. Na lezing van de boeken die zijn broer hem had aangeraden, was ook Isaäc in de ban geraakt van de christelijke theosofie. Met spanning zag hij dus uit naar de resultaten van Hendrik Joans experimenten, zeker nadat die hem had geschreven dat

[79] H.J. Esser, Profetie aangaande het Messiasrijk (hs.) pp. I-XI, 17-29, 50-69: UBVU, HDC, Familie Esser, inv.nr. 45; H.H. Rowdon, *The origins of the Brethren, 1825-1850* (Londen 1976) 14-16.
[80] H.J. Esser, Godsdienstige verhandeling (hs.) I (niet gepagineerde versie): UBVU, HDC, Familie Esser, inv.nr. 61.
[81] H.J. Esser aan I. Esser, 13 januari 1840 [=1841], 28 mei 1841, 28 juni 1841, 1 augustus 1841: UBVU, HDC, Familie Esser, inv.nr. 46.

hij ofwel zou slagen, ofwel krankzinnig worden. Enkele maanden later ontving Isaäc uit Nederland een bericht dat zijn bangste vermoedens bevestigde. Hendrik Joan was eind 1841 zo in de war geraakt dat zijn familie hem onder behandeling had laten stellen van de bekende Amsterdamse magnetiseur Bernardus Jodocus. Meijer. Hij had diens huis in januari 1842 plotseling verlaten, was bij Abcoude in een wak terecht gekomen en verdronken.[82] Of hij door het ijs was gezakt of zelfmoord had gepleegd, zou nooit worden opgehelderd. Ook in de overlijdensadvertentie werd daar niets naders over onthuld. Had de moeder in 1831, bij de verdrinkingsdood van een andere zoon, nog gerept van "een noodlottig ongeval" – in de overlijdensadvertentie die naar aanleiding van de dood van Joan Hendrik verscheen, werd slechts gesproken van "bittere droefheid" bij het overlijden van "mijn beminde oudste zoon".[83]

Isaäc Esser in Batavia was na het doodsbericht zo geschokt dat hij maandenlang op de rand van krankzinnigheid balanceerde, zoals hij in zijn biografie aantekende. Toch zou hij pas enkele jaren later afstand nemen van zijn christelijk-theosofische overtuigingen. Eind jaren veertig laaide zijn belangstelling voor de terugkeer van de geestesgaven weer op, toen hij lucht kreeg van de opwekking rond de Duitse gebedsgenezer en chiliast J.C. Blumhardt. Daarna kwam hij in orthodoxer vaarwater terecht, en ging hij zich toespitsen op bijbelverspreiding en evangelisatie onder de inheemse bevolking van Indië. Midden jaren vijftig naar Nederland teruggekeerd zou Isaäc Esser aansluiting vinden bij het Réveil, en nog weer later een belangrijke rol spelen als antirevolutionair politicus en bestuurder van de Vrije Universteit. Een constante in zijn leven bleef echter het chiliasme: uitgedragen in het tijdschrijft *De Heraut*, ten gehore gebracht op lezingen en zendingsfeesten, zelfs als straatprediker in de achterbuurten van Den Haag – een levenslange fascinatie die ooit was aangewakkerd door zijn zo tragisch gestorven oudste broer.[84]

Met deze beschouwing over leven en werk van Hendrik Joan Esser eindigt het overzicht van eindtijdpublicaties die tussen 1830 en 1850 het licht zagen. Daarbij werd niet zozeer naar volledigheid gestreefd, maar ging het er vooral om de bestaande diversiteit in heilsvisioenen te belichten. Zo werd een eindtijdpublicist als Willem Teunis Brinkman (1784-1856) buiten beschouwing gelaten, aangezien de twee werkjes die hij in 1838 publiceerde inhoudelijk weinig afweken van wat al door anderen te berde was gebracht, en zijn invloed beperkt is gebleven.[85] Anders lag dat met de auteurs die deel uitmaakten van de Réveil-beweging.

---

[82] I. Esser, 'Eenige bijzonderheden uit het leven van Isaäc Esser' (hs.), pp. 1-61: Ibidem, inv.nr. 53; Vijselaar, *Magnetische geest*, 475-479, 480-492. Curieus genoeg was magnetiseur B.J. Meijer een maand eerder hetzelfde overkomen: hij verliet op 10 januari 1842 zijn huis te Amsterdam om via het bevroren IJ naar Zaandam te gaan, zakte door het ijs en zou pas op 10 maart 1842 bij Westzaan worden gevonden: *AH*, 21 maart 1842; overlijdensakte B.J. Meijer: NHA, RBS Westzaan 10 maart 1842.

[83] *OHC*, 16 juni 1831; *OHC*, 17 maart 1842.

[84] Isaäc Esser, 'Eenige bijzonderheden' (hs.), pp. 62-75: UBVU, DHC, Familie Esser, inv.nr. 53; Fasseur, *Indischgasten*, 67-84.

[85] W.T. Brinkman, *De voorbereiding of de terugkeer der Israëlische volken in het beloofde land en de wederopbouw der Stad Jeruzalem*, Rotterdam 1838; Idem, *De vlugt der vrouw in de woestijn of de bazuijne in het gemoed*, Rotterdam [1838].

7.3 De eindtijdverwachting van het late Réveil

7.3.1 In de ban van Edward Irving

In het vorige hoofdstuk werd al even gepreludeerd op de herleving van het eindtijddenken in de Réveilkring, nadat men rond 1830 in aanraking was gekomen met het chiliasme van de Engelse eindtijdprofeet Edward Irving. Onder invloed van deze charismatische predikant had zich bij de Engelse evangelische beweging een omslag voltrokken van optimistisch millennialisme naar cultuurpessimistisch chiliasme. Van grote betekenis waren in dat verband de al genoemde profetische studiebijeenkomsten die sinds 1826 op het landgoed Albury werden georganiseerd door het parlementslid Henry Drummond (1786-1860), bijeenkomsten die ook door Irving werden bezocht.[86] De daar uitgekristalliseerde ideëen werden in Nederland uitgedragen door William en Eugenia Money, een in Venetië woonachtig Engels echtpaar dat behoorde tot de kerngroep rond Irving en Drummond, en in 1827 neerstreek in Den Haag. Daar probeerde Money (consul-generaal van Lombardije, oud-directeur van de East India Company en eigenaar van enkele plantages in Nederlands-Indië) bij de Nederlandse regering compensatie te krijgen voor op Java geleden verliezen. Dat verliep moeizaam, en uiteindelijk zouden de Money's – met tussenpozen – vier jaar in Den Haag blijven, jaren waarin zij niet alleen als gefortuneerde *Evangelicals* het liefdadigheidswerk onder arme Scheveningse vissers met een voortvarendheid ter hand namen die in Nederland op dat moment nog ongekend was, maar ook nauwe banden aanknopen met het Haagse Réveil, en dan met name met Willem de Clercq. Van deze ontmoetingen, en van de grote betekenis ervan voor zijn toekomstverwachting, heeft hij in zijn dagboek uitvoerig verslag gedaan.[87]

In 1828 worstelde De Clercq nog steeds met het spanningsveld tussen zijn maatschappelijke ambities – hij was onderdirecteur bij de Nederlandsche Handel Maatschappij – en het appel tot wereldmijding dat vanuit de Réveilkring op hem werd gedaan. Zijn vriendschap met Da Costa was hartelijk, maar bezat niet meer de intimiteit van de eerste jaren.[88] Van de eindtijdverwachting die Bilderdijk, Da Costa en Capadose deelden, had De Clercq nauwelijks weet. Daar kwam verandering in toen Capadose hem in april 1828 vanuit Amsterdam een pakketje presentexemplaren stuurde van een door hem uitgegeven werkje, met de vraag een ervan te bezorgen bij "de Heer Hentzepeter, oppasser aan het Museum alhier". Hentzepeter stuurde De Clercq daags daarna een exemplaar van zijn eigen *Eerste en laatste tooneelen*, "strekkende tot bewijs dat wij in de laatste tijden zijn, en dit naar aanleiding van de Openbaring van Joannes." De Clercq stond daar huiverig tegenover en tekende in zijn dagboek aan: "God geve mij de tekens der tijden op te merken zonder daarbij zijn wegen vooruit te lopen of door schrik voor de toekomst bevangen te zijn"[89].

Niettemin nam hij het boekje begin mei ter hand en las het tot zijn verrassing met genoegen. Hij was het zeker niet in alles met Hentzepeter eens, maar "dat er grote gebeurtenissen op handen zijn, dat voorspellingen van Christus letterlijk zullen vervuld worden", wilde hij best geloven. Hij informeerde bij zijn Rotterdamse vriend en Réveilman

---

[86] Froom, *Prophetic faith* III, 280-281; Hilton, *Age of atonement*, 10, 96-97; Flegg, *Gathered under Apostles*, 40-41.

[87] R.G. Thorne, *The House of Commons 1790-1820* IV (Londen 1986) 614; Kielman, 'Vrolijker toekomst', 71-72; W. de Clercq, PA 16 juli 1830; UBA, RA, Verz. De Clercq (F), XVII.B; W. Messchert aan I. da Costa 22 februari 1830: UBA, RA, Verz. Da Costa (H).

[88] Bijvanck, *Jeugd Da Costa* II, 322; O.W. Dubois, *Een vriendschap in Réveilkring: de omgang tussen Isaäc da Costa en Willem de Clercq (1820-1844)* (Heerenveen 1997) 99-100; Kluit, *Het protestantse Réveil*,195; W. de Clercq aan Samuel Muller, 9 april 1825: UBL, Handschriften, LTK 1004.

[89] W. de Clercq, PA 16 april 1828: UBA, RA, Verz. De Clercq (F), XV.B.

Willem Messchert (1790-1844) wat hij van Hentzepeter vond, maar die kon alleen vertellen dat Capadose "veel goeds" van hem gezegd had. Van serieuze belangstelling was bij De Clercq op dat moment nog geen sprake, want toen hij in oktober 1828 tijdens het jaarlijkse diner waarop Da Costa zijn doop herdacht, kennismaakte met de Engelse zendeling C.W.H. Pauli, en die hem vroeg wat hij dacht van de Wederkomst, haastte hij zich te verklaren, dat hij daar "nog nimmer zoo gezet aan gedacht had". Daar zou spoedig verandering in komen.[90]

Kennelijk toch nieuwsgierig geworden las hij in het voorjaar van 1829 *The Apocalypse of St. John* (1827), geschreven door de Engelse geestelijke George Croley, die net als Irving aanhanger was van de letterlijke verklaringswijze. Voor de nabije toekomst verkondigde Croley grote rampen en de val van de Roomse Antichrist; Engeland echter zou de zetel van het Nieuwe Jeruzalem worden. De Clercq maakte er een uittreksel van en was bijzonder gegrepen – een enthousiasme dat hij wilde delen met zijn vrienden Da Costa en Messchert, zelfs met Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876), de conservatieve referendaris bij het Kabinet des Konings en latere voorman van het Haagse Réveil, met wie De Clercq in deze periode op steeds vertrouwelijker voet raakte. Groen van Prinsterer had als student in Leiden weliswaar een cursus bij Bilderdijk gevolgd, maar stond, anders dan Da Costa en de zijnen, niet kritiekloos tegenover diens contrarevolutionaire en alarmistische geschiedopvatting. Het was dan ook met enige aarzeling dat De Clercq het boek van Croley in april 1829 bij Groen van Prinsterer ter lezing aanbeval. "Schrik niet", schreef hij hem, bevreesd dat hij voor "een ultradweeper" zou worden gehouden – daarvoor was geen reden, want de Apocalyps behoorde tot de canon en werd in Engeland zelfs enthousiast bestudeerd.[91]

Minder terughoudend was hij tegenover Da Costa, die hij meteen een uittreksel toestuurde, "daar ik weet dat gij in alle dien zaken belang stelt". Ook Messchert in Rotterdam las het uittreksel, maar vond het allemaal nogal vergezocht. Wel moest hij toegeven dat de belangstelling voor het onderwerp groeiende was: "Hier wordt langs de huizen een verklaring van de Openbaring rondgeveild volgens welke de herkomst des Heeren in 1847 moet plaatsgrijpen. Het is opmerkelijk hoe zoo veelen hunnen uitzichten daar heen richten en dien grooten dag als naderend beschouwen", merkte hij in dat verband op. Groen van Prinsterer kreeg het uittreksel van Croley niet toegestuurd, maar was er wel benieuwd naar: "Ik verlang ontzagchelijk het werk over de Apocalypsis, waarvan gij spreekt, eens te lezen. Tot nu toe heb ik het niet magtig kunnen worden".[92]

In de zomer van 1829 hernieuwde De Clercq zijn kennismaking met het echtpaar Money, dat weer was teruggekeerd naar Den Haag na een winterverblijf in Venetië. Hij was gefascineerd door hun verhalen over het Europese Réveil en bezocht hun huis daarom regelmatig. In augustus 1829 liep hij er tot zijn verrassing ook Hentzepeter tegen het lijf. "De man kwam mij hartelijk en christelijk voor", tekende De Clercq in zijn dagboek aan:

> "…alleen zooals meer van die menschen sprak hij dunkt mij wat te veel, en stelde te veel waarde op zijn inzigten in het toekomende zeggende dat vleesch en bloed hem dit niet geopenbaard hadden, doch dat hem dit door God was gegeven. Moeilijk is het wanneer men de werking van de Geest niet aan het Woord bindt, om de grenzen te

[90] W. de Clercq, PA 4 mei, 20 oktober 1828: Ibidem; W. Messchert aan W. de Clercq, 18 mei 1828: Ibidem, Verz. De Clercq (F).
[91] Oliver, *Prophets and millennialists*, 67; W. de Clercq aan G. Groen van Prinsterer, 10 april 1829: NA, Collectie Groen van Prinsterer (2.21.006.43), inv.nr. 124A1; J.G. Barnhoorn, *Amicitia Christiana: Da Costa en Groen van Prinsterer in hun briefwisseling (1830-1860)* (Apeldoorn 2009) 49-50; R. Kuiper, *'Tot een voorbeeld zult gij blijven': mr. G. Groen van Prinsterer 1801-1876* (Amsterdam 2001) 23-62.
[92] W. de Clercq aan I. da Costa, 30 maart 1829: UBA, RA, Verz. Da Costa (H); W. Messchert aan W. de Clercq 2 en 16 mei 1829: Ibidem, Verz. De Clercq (F); G. Groen van Prinsterer aan W. de Clercq, 29 mei 1829: Ibidem.

bepalen. Daarin was hij nu dunkt mij ook te veel verbroederd met deze Engelschen, omdat zij alle dezelfde gevoelens over het millennium hadden".

Het echtpaar verhaalde van vrienden en kennissen in Engeland die de Wederkomst ophanden achtten en gaf De Clercq een boekje mee van Irving: *The Signs of the times* (1829). Het zou zijn wereld op zijn kop zetten.[93]

In een persoonlijke notitie deed hij er uitvoerig verslag van. Hij constateerde dat zich in korte tijd een enorme omslag in zijn visie op de Openbaring van Johannes had voltrokken: "Hoe heb ik mij dikwijls vrolijk gemaakt toen ik jong was over eenvoudige menschen die als zij den gehelen bijbel lazen, dit boek niet meenden te mogen overslaan". Dat Da Costa het wel serieus nam was hem niet ontgaan, "doch ik zag dit alles aan als Joodsche gevoelens, overblijfselen van zijn opvoeding". Na zijn verhuizing naar Den Haag had hij via Messchert kennisgemaakt met *De overwinning van den Christelijken godsdienst* van Jung-Stilling, al had hem dat wel enige zelfoverwinning gekost. Incidenteel had hij wel eens fragmenten uit de Openbaring van Johannes gelezen, maar had die conform de heersende opinie geheel symbolisch geïnterpreteerd. De kennismaking met het werk van eindtijdalarmisten als Croley en Irving had daar verandering in gebracht. Ook Bilderdijk zou een chiliast zijn, maar daar wist De Clercq het fijne niet van. Gezien het feit echter dat in heel Europa de belangstelling voor het onderwerp groeiende was, nam hij zich voor het grondig te bestuderen.[94]

Zo las hij een week later *De val en opstanding van den mensch*, het mystieke boekje dat Hentzepeter begin dat jaar had uitgegeven en dat tot de breuk met Van Zuylen van Nijevelt had geleid. De Clercq vond het niet zozeer gevaarlijk, als wel het werk van "een verward hoofd".[95] Hij attendeerde Messchert op Irving, en wisselde over het nieuwe eindtijddenken ook van gedachten met Hendrik Jacob Koenen (1809-1874), de gefortuneerde en erudiete protégé van Da Costa en *coming man* in de Amsterdamse Réveilkring. Koenen had enkele jaren eerder in Amsterdam de zendeling en chiliast Joseph Wolff ontmoet en schreef daarover aan De Clercq: "De tijd dien wij beleven is vreemd. Ik heb, dan waar weet ik niet, vernomen dat de ijvervolle en waardige Mr. Wolff, dien ik alhier met hooge belangstelling ontmoet en gesproken heb, thans overal in het Oosten, de Toekomst des Heeren in het jaar 1847 verkondigt". Recentelijk had Koenen er indringend met Da Costa over gesproken en die had hem "zijne vroegere gedachten en stelsel omtrent de wederoprichting aller dingen, deszelfs ontwikkeling, wijziging en verandering medegedeeld". Daarop stuurde De Clercq ook Koenen zijn uittreksels toe, die ze met grote interesse bestudeerde. Hij vertrouwde De Clercq zelfs toe dat "de profetie en hare verklaring" de eigenlijke drijfveer voor zijn historische belangstelling was geweest, en dat hij in dat kader veel waardering had voor *A Dissertation on the prophecies* van George Stanley Faber. Omdat die zijn twijfel had uitgesproken over een zichtbare wederkomst van Christus, had Koenen moeite met eindtijddenkers als Croley die dat wel propageerden. Niettemin toonde hij zich bereid dat alles in heroverweging te nemen.[96]

In november 1829 ontmoetten leden van de Haagse en Amsterdamse Réveilkring elkaar in Den Haag, ter gelegenheid van Capadose's huwelijk met een dochter van Hendrik Christiaan van der Houven, de directeur van de Nederlandsche Handel Maatschappij. Da

---

[93] W. de Clercq, PA 8 juni, 15 juni, 26 augustus, 1 september 1829: UBA, RA, Verz. De Clercq (F), XVI.B; De Clercq, *Willem de Clercq*, 262.
[94] W. de Clercq, 'Over de tekens der Tijden' (september 1829): UBA, RA, Verz. De Clercq (F) LVIII.D.
[95] Idem, PA 9 september 1829: UBA, RA, Verz. De Clercq (F), XVI.B; H. Hentzepeter, *De val en opstanding van den mensch, of de eerste en tweede schepping: beschouwd uit een geestelijk oogpunt*, Amsterdam 1828.
[96] W. Messchert aan W. de Clercq, 8 en 14 oktober 1829: UBA, RA, Verz. De Clercq (F); H.J. Koenen aan W. de Clercq, 17 en 29 oktober 1829, 29 januari 1830: Ibidem; Barnhoorn, *Amicitia Christiana*, 79-81.

Costa maakte voor het eerst uitgebreid kennis met Groen van Prinsterer, en greep de logeerpartij bij De Clercq aan om eens intensief met hem over het eindtijddenken van gedachten te wisselen. Daarbij zou Da Costa hebben verklaard dat het idee van "de persoonlijke regeering van Christus op aarde op het oogenblik dat er nog zondaars op aarde zoude wezen geheel tegen zijne overtuiging streed". Was dat oprecht, of handelde hij hier in de lijn van Bilderdijk die hem op het hart had gedrukt zijn chiliastische overtuigingen niet met jan en alleman te delen? Mogelijk, want nog in 1860 zou Capadose benadrukken dat Da Costa toch echt vanaf zijn bekering chiliast was geweest. Anderzijds is niet uitgesloten dat Da Costa in die beginjaren op dat punt minder uitgesproken was dan Bilderdijk, aangezien hij in later jaren zou verklaren pas rond 1830 een helder besef te hebben gekregen van de persoonlijke en zichtbare regering van Christus op aarde.[97]

Eind december 1829 leende De Clercq van de Money's *A connected view of some of the Scriptural evidence of the Redeemer's speedy Personal Return and Reign on earth with His glorified saints* (1829), geschreven door James Begg. Hij las het met belangstelling en stuurde het door naar Da Costa, wiens denken het ingrijpend zou beïnvloeden. "Dit althands kan ik zeggen", schreef hij De Clercq enkele weken later, "dat de dingen onzer hope over de herstelling eener bloeiende kerk in Nederland in onze dagen zich zedert deze nadere ontwikkeling van gevoelens over de aanstaande oordeelen en het daarop aangekondigde Messiasrijk, bij mij in een verband beginnen te plaatsen waarin het nimmer te voren zag". Inmiddels achtte hij de opvatting dat Christus als koning op aarde zou heersen niet langer onschriftuurlijk. Wel twijfelde hij nog aan de terugkeer van de Joden naar Palestina:

> "Doch, ik herhaal het, de *persoonlijke* regeering van Christus op aarde *vóór* het Millennium (na dien tijd is er geen twijfel aan, want de *aarde* is de bestemde plaatse der heerlijkheid Christi en Zijner kerke, en hierin komen ook de Engelschen met de Haas en anderen volkomen overeen) heeft nog zwarigheden voor mij, evenwel (ik moet het zeggen) oneindig minder dan nog korten tijd geleden. De zamenhang en harmonie van het Engelsch systema is wegsleepend".[98]

Ook Willem Messchert stapte na zijn kennismaking met Beggs *Connected view* over naar het chiliasme. Hij betreurde het dat deze verwachting uit beeld was geraakt, en meende dat de rehabilitatie ervan de stoot zou kunnen geven aan de Opwekking die Nederland zo node behoefde. Niet voor niets had zijn eigen bekering tot een vromer leven zich voltrokken rond 1825, vlak nadat hij met de heilsvisioenen van Jung-Stilling in aanraking was gekomen. Nu dacht Messchert erover een actiever aandeel te nemen in de verbreiding ervan. Ook Capadose ontkwam er in het voorjaar van 1830 niet aan zijn gedachten over het chiliasme te formuleren. Desgevraagd verwees hij De Clercq naar het boekje dat hij binnenkort hoopte uit te geven, waarin hij met een synthese van millennialisme en chiliasme voor de dag zou komen – het al genoemde 'vliegend Eden'.[99]

De Clercq verdiepte zich intussen in de blaadjes en geschriften die het echtpaar Money uit Engeland kreeg toegestuurd, waaronder het blad *The Morning Watch*, dat geheel aan de profetische theologie was gewijd. In juni begon hij aan een speciaal aantekenschrift, waarin

---

[97] W. de Clercq, PA 17 en 19 november 1829: UBA, RA, Verz. De Clercq (F), XVI.B; A. Capadose aan H.J. Koenen, 21 juni 1860: UBA, Verz. Koenen (A); I. da Costa aan N. Beets, 13 september 1848: UBL, Collectie Beets, A1.

[98] W. de Clercq aan I. da Costa, 21 december 1829, 22 februari 1830: UBA, RA, Verz. Da Costa (H); Holtrop, 'De Clercq en de andere chiliasten', 21-23.

[99] Holtrop, 'De Clercq en de andere chiliasten', 19-20; A. Capadose aan W. de Clercq, 9 april 1830: UBA, RA, Verz. De Clercq (F).

hij alles bijhield wat hem op eschatologisch gebied onder ogen of ter ore kwam. Diezelfde maand hoorde hij bij mevrouw Money dat in Engeland de Uitstorting van de Heilige Geest zou zijn begonnen, nu zich daar bij een zekere Mary Campbell het 'spreken in tongen' had gemanifesteerd. Grote indruk maakte op hem de *Preliminary discourse* die Irving had toegevoegd aan een Engelse vertaling van het werk van Emanuel Lacunza (1731-1801), een vergeten chiliast uit Zuid-Amerika, die onder het pseudoniem Ben Ezra had gepubliceerd. "Het behoort onder de epoques van mijn leven", schreef hij Da Costa, "want het beweegt mij krachtig, ik had reeds veel gehoord en het een en ander gelezen over de tweede komst, doch hier gaat mij een nieuw licht op, en over de toekomende staat vinde ik hier vele zaken op het papier die vroeger in mijn hart geweest zijn".[100]

Niet lang daarna, in juli 1830, brak in Parijs opnieuw revolutie uit. Voor Capadose was dat een duidelijk teken dat "de wederkomste onzes gezegenden Heere ophanden is". De vervulling van het Profetisch Woord was ook onderwerp van gesprek tussen Da Costa en Herman Frederik Kohlbrügge, een jonge, militante Réveiltheoloog die op dat moment bij hem logeerde. "Deze studie was onzen Kohlbrugge voor eenige weken nog geheel nieuw. Dadelijk heeft hem het stuk zelve, en de inzichten der Engelsche broeders getroffen, even als ons". Toen in september de Belgische Opstand uitbrak, schreef Messchert aan De Clercq: "het is het oordeel Gods over ons land, over Europa, dat begint uitgestort te worden".[101] Maar waar De Clercq nog wel de voordelen zag van een eventuele afscheiding van het in zijn ogen verderfelijk-liberale België, was Da Costa diep geschokt. Voor hem was het verenigd Koninkrijk, bestaande uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, een extra bewijs van de symbolische gelijkenis met Israël, dat ook een Noordelijk en Zuidelijk Koninkrijk kende. Het kwam de mens niet toe te scheiden wat God had samengevoegd. In de discussies over het gedrag van de kroonprins en zijn vermeende contacten met de opstandelingen, kozen Da Costa en Capadose onvoorwaardelijk zijn zijde. Groen van Prinsterer daarentegen, die door zijn functie bij het kabinet des konings een minder geflatteerd beeld had van de koninklijke familie, liet zich tegenover zijn vroegere Leidse hoogleraar Cornelis Johannes van Assen ontvallen: "ik gruw van zulk een ontaard schepsel als de Prins. Moge hij nimmer weder den voet zetten op Hollandschen bodem".[102]

In oktober 1830 hield Jean Henri Merle d'Aubigné, de uit Brussel gevluchte hofpredikant en Réveilsympathisant, in de Waalse kerk te Den Haag een preek over de tekenen des tijds. Willem de Clercq, die zich onder zijn gehoor bevond, moest toch wel even slikken toen hij zaken, die hij inmiddels onder de Réveilvrienden met vrijmoedigheid besprak, zo openlijk van de kansel hoorde verkondigen: "Ik was ontzet toen ik voor de eerste maal de tijden van Daniël op de predikstoel hoorde uitrekenen, de voorspellingen wegens den val van Rome hoorde voordragen en de aanstaande komst des Heeren". Al verkondigde Merle d'Aubigné dan niet de zichtbare wederkomst van Christus maar "het Rijk Christi over de aarde", dat nam niet weg dat voor veel kerkgangers de behandeling van dit onderwerp "allerzonderlingst" geweest moest zijn. Messchert was er echter zeer over te spreken en stelde voor de preek in druk uit brengen. Misschien dat De Clercq de voorrede wilde schrijven? Maar die was bang om voor dweper uitgemaakt te worden en vroeg Da Costa om advies. Uiteindelijk heeft De Clercq er zijn vingers niet aan willen branden, want toen de preek

[100] W. de Clercq, PA 17 februari, 14 maart, 17 mei, 5 juni, 8 juni, 30 juni, 16 juli 1830: UBA, RA, Verz. De Clercq (F) XVII.B; W. de Clercq aan I. da Costa, 22 mei, 9 juni, 15 juni 1830: UBA, RA, Verz. Da Costa (H).
[101] A. Capadose aan W. de Clercq, 23 augustus 1830: UBA, RA, Verz. De Clercq (F); Holtrop, 'De Clercq en de andere chiliasten', 23; W. Messchert aan W. de Clercq, 4 september 1830: UBA, RA, Verz. De Clercq (F).
[102] Dubois, *Vriendschap in Réveilkring*, 145-150; Pierson, *De Clercq naar zijn dagboek* II, 141-142.

enkele maanden later verscheen, stond onder het aanprijzende voorbericht slechts "La Haye, Décembre, 1830".[103]

Eind 1830 spitste de briefwisseling tussen Da Costa en De Clercq zich toe op de toekomst van Nederland en de messianistische rol die de kroonprins daarbij volgens Da Costa zou vervullen. Niet alleen tegenover de Clercq, ook tegenover andere correspondenten sprak Da Costa deze verwachtingen zonder terughoudendheid uit. Zo schreef hij in december 1830 aan de jonge Réveilpredikant Hendrik Peter Scholte te vermoeden dat de liberaal-katholieke regeringen van België, Frankrijk en Engeland zich zouden ontpoppen tot de Antichristelijke Alliantie waartegen al enige jaren door hen was gewaarschuwd, recentelijk nog door Capadose in zijn boekje *Le despotisme considéré comme le développement naturel du systême libéral*. Tegen dit Rijk van het Beest zou dan Oud-Nederland, onder leiding van een Oranje, de strijd aanbinden. Maar De Clercq, die weinig affiniteit had met de heilsverwachting die Da Costa en Capadose koesterden met betrekking tot het huis van Oranje, zag meer in het Engelse chiliasme. Omdat het contact met Engeland verloren dreigde te gaan – in september 1830 was het echtpaar Money teruggekeerd naar Venetië – had De Clercq zich per brief persoonlijk tot Irving gewend, en zich verdiept in de denkbeelden van Irvings geestverwant Henry Drummond over de Openbaring van Johannes. Vermoedelijk doelde hij op diens *Introduction to the study of the Apocalypse* (1830), waarin Drummond had verklaard de recente Russische overwinning op het Turkse Rijk te beschouwen als een belangrijke aanwijzing dat de wederkomst van Christus ophanden was. "Dit is zeer stout. Wie durft dit aanvatten – en toch is het waar, hoe nabij is het einde reeds", noteerde De Clercq in zijn dagboek.[104]

De Clercq was intussen niet de enige Haagse Réveilman die zich in de profetieën verdiepte. Ook Cornelis van Zuylen van Nijevelt bezag de Julirevolutie en de Belgisch opstand in alarmistisch licht, waarbij hij speciaal het oog gericht had op de jonge Napoleon F.C.J. Bonaparte (1811-1832), de zoon van de Franse keizer die – benoemd tot hertog van Reichstadt – was opgegroeid aan het Weense hof. Aan Dirk van Hogendorp schreef Van Zuylen van Nijevelt in februari 1831 dat het niet lang meer zou duren of de jonge Napoleon zou naar voren treden als de Zoon des Verderfs, waarschijnlijk gesteund door Oostenrijk dat geen andere mogelijkheid zou zien om de Franse Revolutiegeest te beteugelen, een positie waar hij dan handig gebruik van zou weten te maken. Het was de aloude profetie van Bilderdijk die op dat moment de ronde deed in de Réveilkring, een voorspelling die mogelijk meer gewicht had gekregen sinds Engelse uitlegkundigen van naam soortgelijke verwachtingen bleken te koesteren. Ook Koenen maakte in februari 1831 melding van deze voorspelling, maar hechtte er aanzienlijk minder waarde aan, zoals hij tegenover het eindtijddenken in het algemeen nog reserves bleef houden.[105]

Zijn moeder daarentegen, de gefortuneerde weduwe Francona Koenen-Pauw, die al sinds 1825 de bijeenkomsten van Da Costa bezocht en aldus haar zoon in de Réveilkring had geïntroduceerd, was op dat punt minder terughoudend. Zij dacht dat de val van Babel (het pausdom) aanstaande was en voegde daaraan toe: "de vrome Doctor Irving, predikant te

---

[103] W. de Clercq aan I. da Costa, 11 oktober, 9 november 1830: UBA, RA, Verz. Da Costa (H); J.H. Merle d'Aubigné, *Les signes du temps, ou l'avénement du règne du Seigneur; sermon prononcé à La Haye, le 10 Octobre 1830*, Den Haag-Amsterdam 1831.

[104] Smits, *Afscheiding* VI, 61-62; Dubois, *Vriendschap in Réveilkring*, 151-153; W. de Clercq, PA 29 september, 5 december, 10 december 1830: UBA, RA, Verz. De Clercq (F) XVII.B; [H. Drummond], *Introduction to the study of the Apocalypse, extracted from The Christian Observer for March 1830* (Londen 1830) 13-15.

[105] C. van Zuylen van Nijevelt aan D. van Hogendorp, 26 februari 1831: UBA, RA, Verz. Van Hogendorp (R); M.G. Böttger, *Een woord van toelichting omtrent het Irvingisme*; vrij vertaald uit het Hoogduitsch (Leiden 1867) 55; M. Baxter, *Lodewijk Napoleon, de voorspelde overste der wereld, en toekomende persoonlijke antichrist (…)*, naar het Engelsch (Utrecht 1865) 63-68; Holtrop, 'De Clercq en de andere chiliasten', 28.

London, meent in de Profeetsien te ontdekken, dat het jaar 1836 dat zal zijn van het terugkeeren van de Joden in het Heilige Land". Ook Pierre Benjamin Bähler (1807-1882) een voormalige theologiestudent die in de Amsterdamse Réveilkring als huisonderwijzer actief was, had hoge verwachtingen van het jaar 1836. De komeet die volgens de astronomen in 1832 zou verschijnen zou heel goed kunnen samenvallen met de opkomst van de Antichrist (de zoon van Napoleon), aan wiens drie en een half jaar durend bewind dan in 1836 een einde zou komen – zoals door Bengel en Jung-Stilling was verkondigd. De Rotterdamse predikant (en bestuurder van het Nederlandsch Zendeling Genootschap) J.C. Vorstman zou deze bengeliaanse verwachting in oktober 1832 zelfs tot onderwerp van een preek maken.[106]

En dan was daar nog Hentzepeter, die De Clercq in het voorjaar van 1831 regelmatig – meest onaangekondigd – bezocht. De Clercq durfde hem de deur niet te weigeren, maar schaamde zich toch enigszins voor dit contact met een man die door velen voor een dweper werd versleten. Zo ook op 23 februari, toen de Waalse predikant Louis Patoir zich net had aangediend en opeens Hentzepeter belet vroeg: "Ik had deze menschen zeker niet bij elkander verzocht doch nu moest alles zijn loop hebben". Tot zijn verbazing bleek Hentzepeter brieven te ontvangen van mevrouw Money, waardoor hij hem toch wat welwillender bezag: "In de wijze van spreken en de eenvoudigheid bij het vermelden van personen en zaken is Hentzepeter zeker wel een voorbeeld. Mogt ik ook leeren om, zoo als hij spreekt, de menschen te dragen". Bovendien, al was hij dan slechts een eenvoudige portier, zijn beroep bracht hem wel met de elite in aanraking. Begin mei wist Hentzepeter De Clercq te vertellen:

> "…hoe eenige dagen geleden, toen het Museum reeds gesloten was, de Prins gekomen was om het schilderij van Kruseman te zien; hoe hij toen met den Prins in een onderhoud gekomen was dat anderhalf uur geduurd had, waarbij hij den Prins over het Evangelie had gesproken, over (…) de verwachtingen wegens Rome en het Oosten en hoe de Prins zoo allerbijzonderst was getroffen geweest, hem gedurig op de schouder had geklopt, zeggend 'Gij zijt een braaf man'."

De Clercq – diep onder de indruk – kon niet anders dan concluderen: "Hoe zonderling zijn de wegen Gods". [107]

In april 1831 had De Clercq eindelijk een brief van Irving ontvangen, met daarbij wat exemplaren van diens *Lectures* over het Profetisch Woord, die hij enthousiast bestudeerde. Ook Da Costa was nieuwsgierig: "Gij maakt mij naar Irvings preeken over de Openbaring ontzaggelijk verlangend", schreef hij De Clercq in mei 1831, en na lezing ervan, twee maanden later: "O die prophecijen! Mochten wij dag en nacht knielende en zoekende zijn, om iets van dat verborgen manna deelachtig te worden (...) Die Irving is wel een uitverkoren vat!". Sinds de Clercqs terugkeer naar Amsterdam, in de zomer van 1831 (het hoofdkantoor van de Nederlandsche Handel Maatschappij was naar de hoofdstad verplaatst) hadden de beide vrienden veel tijd in elkaars gezelschap doorgebracht, waarbij de *Lectures* van Irving een belangrijk raakvlak vormden. Als gevolg daarvan had De Clercq meer begrip gekregen voor Da Costa's verwachtingen met betrekking tot het huis van Oranje, verwachtingen die zich tegen de achtergrond van de Belgische Opstand nog verder hadden verdiept. In augustus 1831 schreef Da Costa aan Lodewijk Bilderdijk: "Dat moest uw lieve vader nog beleven, zulk

---

[106] Barnhoorn, *Amicitia Christiana*, 81; F.A.C. Koenen-Pauw aan U.Ph. van Verschuer, 2 maart 1831: UBU, Kohlbrügge-archief (suppl.), 12 C 9; J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel II. De classis Holten; de classis Ommen, 1834-1869* (Barneveld 1986) 45-46; P.B. Bähler aan H.J. Koenen, 18 februari 1831: UBA, RA, Verz. Koenen (A); Idem aan U.Ph. van Verschuer, 19 oktober 1832: UBU, Kohlbrügge-archief (suppl.) 12 C 9.

[107] W. de Clercq, PA 1 februari, 23 februari, 23 maart, 1 mei 1831: UBA, RA, Verz. De Clercq (F) XVIII.B.

een glans over den zevenden Willem uit den huize van Oranje; en de prophecyen zoo door Z.H.E.G. als door velen van Gods volk over dien dierbaren Vorstentelg geuit, bij aanvang zich vervullende – de Heere volbrenge genadig Zijn eigen werk". In september 1831, ten tijde van de Tiendaagse Veldtocht, schreef Da Costa aan De Clercq: "Bidden wij met volharding voor Nederland en Oranje, en voor den prins onzer verwachting!"[108]

7.3.2 Groen van Prinsterer en het Amsterdamse chiliasme

Hoezeer het eindtijddenken de samenkomsten van de Amsterdamse Réveilkring inmiddels bepaalde, blijkt uit een verslag dat Koenen in het voorjaar van 1832 aan Groen van Prinsterer in Den Haag opstuurde. De Clercq had op aandringen van Da Costa een van zijn fameuze poëtische improvisaties aan de Openbaring van Johannes gewijd, en daarin bezongen:

> "…het openbreken der zegelen; de engelen met de drinkschalen van Gods toorn; het steken der laatste bazuinen; de monsterdieren uit zee en afgrond opgekomen; de verwarring en verbijstering der ongeloovige aarde; de ongehoorde plagen der menschen; de woedenste oorlog die nog ooit ontstaan was; alles in rumoer en dolzinnigheid voorthollende, dat alles trof ons, terwijl wij met gespannen aandacht naar den spreker luisterden, het innigste der ziel".

Niet alleen Koenen werd erdoor in vervoering gebracht, ook de overige bezoekers, een kleine dertig in getal, waren diep onder de indruk. Het weerspiegelt het romantische gevoel voor het sublieme, dat deze eindtijdvisioenen bij de literair aangelegde leden van de Amsterdamse Réveilkring wisten op te roepen.[109]

Deze bijeenkomst speelde zich af in een tijd van gespannen afwachten. Zou Nederland inderdaad de door God beschermde schuilplaats voor de gelovigen blijken te zijn tijdens de Verdrukking die naderde? De weduwe Koenen-Pauw schreef daarover op 8 maart 1832 aan Urseline van Verschuer:

> "Naar het ons voorkomt lieve vriendin, zo houd God met Nederland eene andere weg dan met het overige Europa; hoe zonderling is, de verlossing in de Tiendaagsche veldtogt geweest; het was haast als onder Israel, den buit viel ons toe zonder merkelijk verlies, en zo wijnig vegten: de Engelsche vloot wierd verstrooit, niet door onze Dapperheid, maar door de adem des Heeren, wie bewaart ons noch tot op dit oogenblik, voor dien Engel des Verderfs, de Cholera? Wie geeft in deeze zo ongelovige dagen, eensgezindheid, in deeze groote stad, en in dit Land?"

Een maand later, begin april, wees zij erop dat de cholera inmiddels woedde in de hoofdsteden van Europa: "en wij, wij zijn temidden der Epidemie, noch beveiligd: och mocht dien Engel des Verderfs hier gekeert worden". (Toen de cholera-epidemie in de nazomer van 1832 toch ook Nederland bereikte, noemde zij het een relatief milde uitbraak). Pierre Bähler, inmiddels huisonderwijzer bij Willem de Clercq, hield ondertussen de verwachtingen met betrekking tot de jonge Napoleon levend. Hij wees erop dat die in 1832 meerderjarig werd,

---

[108] W. de Clercq, PA 21 april 1831: Ibidem; Kluit, *Het protestantse Réveil,* 397 (citaat); Holtrop, 'De Clercq en de andere chiliasten', 26-27; Dubois, *Vriendschap in Réveilkring,* 153-155 (citaat: 155); I. da Costa aan Lodewijk Bilderdijk, 21 augustus 1831: UBVU, BM, E 36/11.

[109] De Clercq, *Willem de Clercq,* 81, 107, 153-155; H.J. Koenen aan G. Groen van Prinsterer, 7 maart 1832: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap II. Briefwisseling I,* 547-548 (citaat); Holtrop, 'De Clercq en de andere chiliasten', 24.

hetgeen dus heel goed zou kunnen samenvallen met het accepteren van een belangrijke politieke positie. Nog steeds was zijn oog gericht op 1836 als het jaar van de omwenteling. Da Costa, de Clercq en Bähler verdiepten zich in deze maanden in het systeem van Bengel, de inspiratiebron van Jung-Stilling. De Clercq liet zich door deze sessies met Bähler, die overtuigd bleef "van de grote dingen die nog in dit jaar zouden gebeuren" zo meeslepen, dat Da Costa een waarschuwing op zijn plaats achtte.[110]

Zelf worstelde Da Costa op dat moment met heel andere problemen. Bilderdijk was enkele maanden eerder overleden en hij wilde diens nagelaten verhandelingen voor publicatie gereed te maken. Daartoe had hij het advies ingeroepen van Koenen, die zich echter tegen publicatie van de eschatologische beschouwingen had verklaard: "meer geleerd en ingenieus dan solide en juist", zoals hij aan Groen van Prinsterer schreef. Het had Da Costa's vertrouwen in de toekomst geen goed gedaan. In mei 1832 viel het De Clercq op dat Da Costa erg neerslachtig was: "Nog zag hij geen leven in het huis van Oranje, niets hoorde hij nog van den Prins, van volksbekeering zag hij nog niets". Wat onderscheidde Nederland nu eigenlijk van andere landen? Het liefst liet Da Costa dat nationalisme los, dan kon hij zich gaan richten op het internationale Réveil. Maar, noteerde De Clercq in zijn dagboek:

> "…hij kan het niet van zich afwerpen, hij voelt zich aan het huis van Oranje met onverbreekbare banden verbonden; hij heeft voor den Prins gebeden toen hij voor zich zelve bijna niet meer bidden kon. Hij wenscht zijn bekeering en die der overige leden van het huis alsof het zijn naauwste bloedverwanten, zijn innigste vrienden waren".[111]

Intussen deed in Den Haag ook Groen van Prinsterer zijn best zich in de eindtijdverwachting van de Amsterdamse broeders te verdiepen. Hij vroeg De Clercq hem het boek over Bengel te lenen: "Zijne aanmerkingen omtrent anno 1832 worden dubbel belangwekkend, wanneer men de algemeene verwarring gedurig nog vermeerderen ziet". Een paar weken later had hij het boek uit en deed De Clercq verslag van zijn bevindingen. Dat viel hem niet mee. Bengel was zonder meer een "heerlijk Christen", maar veel van zijn denkbeelden waren toch erg onwaarschijnlijk: "hoe dikwijls wordt het gissen en bepalen zonder genoegzamen grond". Groen van Prinsterer geloofde wel dat er een tijd van verdrukking aanstaande was, maar begreep niet helemaal op grond waarvan Da Costa zulke "heerlijke verwachtingen voor Nederland" koesterde, in het bijzonder met betrekking tot de kroonprins. Hoe gevoelig dat alles lag, onthult het slot van de brief, waarin Groen De Clercq op het hart drukte: "toon geene bijzondere vooringenomenheid met *personen*, of met één *persoon*, waarover in vele opzigten thans het zwijgen welligt nog het raadzaamste is. Deze laatste regels zijn voor u geheel *alleen*". Ook aan Koenen probeerde Groen voorzichtig duidelijk te maken dat hij de Amsterdamse Réveilkring op dat punt niet kon volgen. Hij moest bekennen:

> "…dat de manier waarop men somtijds van die uitzigten een voorwerp van geloof maakt, mij nog niet voorkomt boven alle verdenking verheven te zijn. Ik zou bijna denken, dat men daarbij zich wel eens overdrevene voorstellingen maakt van hetgeen

---

[110] F.A.C. Koenen-Pauw aan U. Ph. van Verschuer, 8 maart, 12 april 1832, 27 januari 1833: UBU, Kohlbrügge-archief (suppl.), 12 C 9; De Clercq, *Willem de Clercq*, 298; P.B. Bähler aan H.J. Koenen, 13-14 maart, 23 maart, 8 april 1832: UBA, RA, Verz. Koenen (A); W. de Clercq aan G. Groen van Prinsterer, 1 mei 1832: NA, Collectie Groen van Prinsterer (2.21.006.43), inv.nr. 124A3; Holtrop, 'De Clercq en de andere chiliasten', 30-32 (citaat: 32).

[111] H.J. Koenen aan G. Groen van Prinsterer, 11 mei 1832: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap II. Briefwisseling I*, 565-566; Holtrop, 'De Clercq en de andere chiliasten', 25-26.

> hier te lande inderdaad groot en heerlijk is geweest en ook dikwijls uitspraken der Heilige Schrift tot staving zijner meening bijbrengt, wier toepasselijkheid zeer twijfelachtig is".[112]

De onverwachte dood van de jonge Napoleon op 22 juli 1832 kwam in de Amsterdamse Réveilkring hard aan. Half augustus schreef De Clercq aan Groen van Prinsterer dat sommigen van de 'vrienden' het niet konden geloven en meenden dat hij zich verborgen hield. Vooral Bähler beet zich hardnekkig in zijn verwachtingen vast en schreef aan Koenen en Urseline van Verschuer dat hij op korte termijn de wederopstanding voorzag van Napoleon en zijn zoon, die zich opnieuw aan het hoofd zouden stellen van het antichristelijke Frankrijk. Groen van Prinsterer op zijn beurt greep de niet uitgekomen voorspelling aan om nog eens te onderstrepen dat de verwachtingen die in Amsterdam gekoesterd werden ten aanzien van de kroonprins even ongefundeerd waren. "Gij meent, dat alles voorbereid wordt om hem te doen optreden", hield hij Koenen voor, maar dat was een wensdroom. Internationaal werd de prins helemaal niet zo hoog aangeslagen – zijn rol bij de slag van Quatre Bras in 1815 en in de Tiendaagse Veldtocht in 1831 was daar nauwelijks bekend. Koenen reageerde welwillend, maar bleef bij zijn standpunt.[113]

Dat Groen van Prinsterer weinig moest hebben van het oranjemessianisme betekende overigens niet dat hij ongevoelig was voor de eschatologische tijdsbeleving in het algemeen. In de zomer van 1832 bekende hij aan zijn Leidse leermeester, professor C.J. van Assen, zelf ook een 'dweper' te zijn, aangezien hij veel van die gevoelens deelde, "welke gij als overdrijving, als het gevolg van den te sterken indruk, dien de politieke omstandigheden op velen hebben gehad en, om de geüsiteerde woorden te gebruiken, als dweeperij en mysticismus beschouwt". Aan De Clercq schreef hij in november 1832 de politieke crisis te beschouwen als een strijd tussen het Rijk van de Antichrist en het Rijk van Christus – een strijd die nog lang niet gestreden was, aangezien het liberalisme aan de winnende hand leek. Aan de uiteindelijke overwinning van het christendom twijfelde hij echter niet. Een gedachte die hij nader zou uitwerken in de lezingen die hij midden jaren veertig voor een kleine kring van geestverwanten zou houden – in 1847 gepubliceerd onder de titel *Ongeloof en Revolutie*. De daarin gepresenteerde prognose voor de nabije toekomst week niet wezenlijk af van het cultuurpessimisme dat door Da Costa en Capadose werd geventileerd:

> "Wij weten wat voorspeld is: de toeneming van het bederf; de algemeenheid van den afval; de menigvuldigheid der verzoeking; de werking van hem die zich vertoont als een Engel des lichts; de verdrukking dergenen die aan den Heer getrouw willen zijn; de benaauwdheid der tijden; de zekerheid, in den bangsten nood, der meest onverwachte verlossing; de zegepraal der geloovigen, wanneer Hij wien zij lief gehad en gediend hebben den ongeregtige verdoen zal door den geest Zijnes monds en te niete maken door de verschijning Zijner toekomst".

Anders echter dan Da Costa en Capadose liet Groen zich niet expliciet uit over de heilsorde die daarna zou aanbreken, en legde hij over het geheel genomen een grotere

---

[112] G. Groen van Prinsterer aan W. de Clercq, 18 mei, 12 en 26 juni 1832: UBA, RA, Verz. De Clercq (F); H.J. Koenen aan G. Groen van Prinsterer: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap II. Briefwisseling I*, 578-579.

[113] W. de Clercq aan G. Groen van Prinsterer, 11 augustus 1832: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap II. Briefwisseling I*, 547-548; P.B. Bähler aan H. J. Koenen, 27 augustus 1832: UBA, RA, Verz. Koenen (A); Idem aan U.Ph. van Verschuer, 19 oktober 1832: UBU, Kohlbrügge-archief (suppl.) 12 C 9; G. Groen van Prinsterer aan H.J. Koenen, 21 augustus 1832: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap II. Briefwisseling I*, 599-600 (citaat); H.J. Koenen aan G. Groen van Prinsterer, 29 augustus 1832: *Ibidem*, 601.

terughoudendheid aan de dag. Klaarblijkelijk met de bedoeling het effect van zijn eschatologische ontboezeming wat af te zwakken, rondde hij af met de woorden: “Genoeg, misschien te veel reeds (want wij loopen hier zoo ligt gevaar om in vermetelheid te vallen) over de teekenen des tijds”. Een al te diep duiken in de geheimen van het Profetisch Woord was aan Groen van Prinsterer niet besteed.[114]

Zo was in 1833 de scheidslijn duidelijk geworden tussen de Haagse Réveilkring – rond Groen van Prinsterer en de Waalse dominee J.C.I. Secrétan – waarin de eschatologische tijdsbeleving een betrekkelijk marginale rol speelde, en de kring in Amsterdam, waarin de heilsverwachting veel dominanter leefde en verbonden bleef met messianistische verwachtingen en aanzien van het Oranjehuis.[115] Capadose, die in 1833 vanuit Scherpenzeel naar Den Haag was verhuisd en enigszins schoorvoetend werd opgenomen in de Réveilkring aldaar, zou zich er als chiliast lange tijd een eenling voelen. In later jaren zocht hij aansluiting bij het internationale Réveil, waardoor de nadruk kwam te liggen op de zending onder de Joden, wier terugkeer naar Palestina voor hem een centraal geloofsartikel werd. Dirk van Hogendorp daarentegen, inmiddels ook weer woonachtig in Den Haag, raadsheer geworden en vader van een groot gezin, had zich van het eindtijddenken afgekeerd, al bleef hij wel als Réveilman actief.[116] Deze verschillen in tijds- en toekomstbeleving tussen de Haagse en de Amsterdamse Réveilkring, zouden in de loop der jaren steeds duidelijker aan de dag treden, en niet zonder gevolg blijven, zowel op het politieke als het persoonlijke vlak, zoals verderop zal blijken. De eerste test kwam echter al in 1834, toen men voor de keuze stond al dan niet mee te gaan met de Afscheiding, mede in gang gezet door de jonge predikant H.P. Scholte, een protegé van Da Costa.

Al in 1833, toen er geluiden opgingen over een naderende kerkscheiding, had Da Costa aan De Clercq voorgehouden, dat Nederland een uitzonderingspositie innam door het verbond tussen God, Oranje en de hervormde kerk. Zich af te scheiden van de kerk was afstand doen van die speciale positie en van de bijzondere rol die Nederland in de toekomst had te vervullen. Men moest streven naar hervormingen binnen, niet buiten de kerk. De kerk zou pas werkelijk genezen door metafysisch ingrijpen, door de komst van het Duizendjarige Rijk, waarbij Nederland het Israël van het Westen zou worden. Die tijd was echter nog niet aangebroken. Toen in januari 1835 de kroonprins ernstig ziek bleek en mogelijk zou overlijden, bracht dat bij Da Costa een paniekreactie te weeg: als dat zou gebeuren zou het hele eindtijdscenario, waarin hij rotsvast geloofde, in rook opgaan. In de herfst van 1835 belegde hij met een aantal getrouwen, onder wie Messchert, studiebijeenkomsten waarin het Profetisch Woord centraal stond, en in het bijzonder de naderende wederkomst des Heeren. Dat de Nederlandsche Geloofsbelijdenis geen ruimte liet voor het chiliasme was dan ook een belangrijk geschilpunt met de Afscheiding. Da Costa wilde vooruit, niet terug naar het verleden. Maar het bleef moeilijk, want het was niet uitgesloten dat de Afscheiding in feite de opwekkingsbeweging was die hij al die jaren had aangekondigd. Rond de jaarwisseling 1835-1836 besloten Da Costa, De Clercq en Koenen – inmiddels de redactieraad uitmakend van het

---

[114] G. Groen van Prinsterer aan C.J. van Assen, 15 juli 1832: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap II. Briefwisseling I*, 581-582; Idem aan W. de Clercq, 20 november 1832: *Ibidem*, 630-631; G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie: eene reeks van historische voorlezingen* (Leiden 1847) 408.

[115] W.de Clercq, PA 26 augustus 1829: UBA, RA, Verz. De Clercq (F) XVI.B; G. Groen van Prinsterer aan W. de Clercq, 26 december 1839: UBA, RA, Verz. De Clercq (F).

[116] A. Capadose aan I. da Costa, 6 september 1833, 24 juli 1834, 16 oktober 1835: UBA, RA, Verz. Da Costa (H); G. Groen van Prinsterer aan H.J. Koenen, 3 april 1833: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap II. Briefwisseling I*, 662-663; Kalmijn, *Capadose*, 349; D. van Hogendorp aan H.P. Scholte, 16 augustus 1836: Smits, *Afscheiding* VI, 138-*139; NNBW* X (Leiden 1937) s.v. ‘Dirk van Hogendorp (1797-1845).

Réveiltijdschift *Nederlandsche Stemmen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde* – niet mee te gaan met de Afscheiding, maar de beweging ook niet te veroordelen.[117]

Minder terughoudend stond het nieuwe tijdschrift tegenover het eindtijddenken. In het eerste nummer van jaargang 1836 was een heel artikel gewijd aan de verwachtingen die Bengel en Jung-Stilling over het pas aangebroken jaar hadden gekoesterd. De redactie nam weliswaar afstand van dergelijke expliciete voorspellingen, maar hamerde er tegelijkertijd op dat men de tekenen der tijden niet mocht veronachtzamen. In dat licht bezien was het duidelijk "dat ieder jaar eene voortgaande ontwikkeling is van die reeks van gebeurtenissen, in de Schrift voorspeld, waardoor het oordeel over de Kerken der Heidenen en het herstel van Israël voorbereid wordt". In een volgend nummer was plaats ingeruimd voor een uitvoerig 'Historisch overzicht van de studie der Profetische Schrift in Groot-Brittanniën', waarin de Amsterdamse Réveilkring voor het eerst ondubbelzinnig met zijn eschatologische overtuigingen naar buiten trad. Het artikel was anoniem, maar bleek van de hand van Koenen, die nu duidelijk had gekozen voor de zichtbare wederkomst van Christus. Koenen trok in deze jaren op eschatologisch terrein het initiatief naar zich toe. Da Costa kampte met neerslachtigheid en klaagde in juni 1836 tegenover zijn oude vriend Dirk van Hogendorp dat zijn "vurigheid" was verdwenen. "Mocht ik die opgewektheid weer hervinden, zeker met het oog op de dagen van strijd die we om ons heen zien".[118]

Het was ook Koenen die in 1839 een uitvoerige recensie zou wijden aan het eerste deel van Overdorps verhandeling, in het inmiddels tot *Stemmen en Beschouwingen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde* omgedoopte maandschrift. Tot zijn verontwaardiging had Overdorp in zijn overzicht geen enkele aandacht aan Bilderdijk besteed, en van de eschatologie die werd uitgedragen door Amsterdamse Réveilkring beweerd dat men daar, in navolging van het traditionele Engelse chiliasme, de paus als Antichrist zag. Het negeren van Bilderdijk was onterecht: het aanstaande rijk van de Antichrist en de wederkomst van Christus was zonder meer het leidmotief van diens leven geweest. Daarvan getuigden een aantal van zijn inmiddels gepubliceerde verhandelingen, maar vooral zijn onder goddelijke inspiratie geschreven gedichten, verklaarde Koenen. Voor het overige zag de redactie de Paus inderdaad als een voorafschaduwing van de Antichrist, maar "den eigenlijken en laatsten, den grooten Antichrist verwachten wij als eene vereeniging van het Pauselijk gezag met ene revolutionair despotische Macht, wellicht in één persoon". Dat Overdorp de term Heerlijke Kerkstaat prefereerde boven het Duizendjarige Rijk was bij Koenen eveneens slecht gevallen. Overdorp durfde niet te kiezen: het eerste ging uit van een heilstaat die door de mens zelf gecreëerd werd (hetgeen door Koenen nadrukkelijk werd afgewezen), het tweede stelde alle hoop op ingrijpen door de Heer. Ook hier was de keus van de Amsterdamse Réveilkring voor het chiliasme onvoorwaardelijk.[119]

7.3.3 De zendingsdrang van Da Costa en Capadose

Eind jaren dertig zou Da Costa zijn 'opgewektheid' weer hervinden, sterker nog, maatschappelijk gerehabiliteerd (in 1839 was hem het lidmaatschap van de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut aangeboden) las hij daar in november 1840 zijn beroemde

---

[117] Pierson, *De Clercq naar zijn dagboek* II, 193-194; J. Kamphuis, *Isaäc da Costa en de Afscheiding van 1834* (Groningen 1975) 5-43.

[118] 'Het jaar 1836', *Nederlandsche Stemmen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde* IV (Amsterdam 1835-1836) 69-71 (citaat: 71); [H.J. Koenen],'Historisch overzicht van de studie der Profetische Schrift in Groot-Brittanniën', *Ibidem*, 101-109; Holtrop, 'De Clercq en de andere chiliasten', 18; Kamphuis, *Da Costa en de Afscheiding*, 26-28; I. da Costa aan D. van Hogendorp, 8 juni 1836: UBA, RA, Verz. Van Hogendorp (R).

[119] [H.J. Koenen],'De profetiën', *SB* I (Amsterdam 1838-1839) 299-310, 352-364 (citaat: 308); J.J. le Roy aan H.J. Koenen, 6 juni 1839: UBA, RA, Verz. Koenen (A).

tijdzang *Vijf en twintig jaren: een lied in 1840* voor, de evocatie van zijn eschatologische tijds- en toekomstbeleving. Hij voelde zich daartoe door God geroepen, omdat de uitnodiging voor het optreden direct was gevolgd op het nieuws van de abdicatie van Willem I. Klaarblijkelijk was het zijn taak het aanbreken van een nieuwe heilsorde publiekelijk te verkondigen. De Clercq was bij het optreden aanwezig, vond Da Costa's voordracht soms onverstaanbaar en zijn stem " krassender dan anders", maar tot zijn verrassing was het gejuich na afloop overweldigend. Op de terugweg naar huis liet Da Costa zich ontvallen: "dit is een der gelukkigste dagen van mijn leven".[120]

Ook De Clercq was aanvankelijk enthousiast: "Het was het Resultaat van alles wat hij gedacht, wat wij tezamen gecorrespondeerd hadden. Het was tusschen beide rillende, die heilige waarheden daar midden de wereld die dezelve niet begrijpt te zien werpen", schreef hij in zijn dagboek. "Het was romantique subliem, en dit gaf nu en dan het denkbeeld van iets grappigs, hoewel er toch niets in was om te lachen". Maar een paar dagen later bekroop hem het gevoel dat het Da Costa vooral om bewieroking van zichzelf te doen was geweest, en hij niet aan God de eer had gelaten. Daarmee geconfronteerd reageerde Da Costa enigszins gepikeerd: dus De Clercq mocht erover improviseren, maar hij mocht er geen gedicht aan wijden? Volgens Da Costa moesten ze zich niet langer beperken tot preken voor eigen parochie; de verkondiging van hun overtuiging in een werelds bolwerk als het Instituut, of in *De Avondbode* (waar een extract van de tijdzang was gepubliceerd) zou veel meer effect hebben. Inderdaad bleek de belangstelling voor het dichtwerk groot – Da Costa zou het nog verscheidene keren voordragen – en eenmaal in druk uitgebracht was al snel een herdruk nodig. Opmerkelijk was de lovende beschouwing die in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* verscheen. Weliswaar was de recensent geen chiliast, maar het was lang geleden dat hij een dichtstuk had gelezen dat zo'n bezielend effect op hem had gehad. Dat Da Costa talent had was zonneklaar: "Niemand zal hem verbieden, het ook tot de uitdrukking zijner bijzondere godsdienstige begrippen te gebruiken".[121]

Was de voorlezing op het Instituut een der gelukkigste dagen uit zijn leven, een week later beleefde Da Costa naar eigen zeggen de gelukkigste dag uit zijn leven: de kroonprins werd ingehuldigd als koning Willem II. Tegen De Clercq zei hij: : "*Ja, hij is toch de man, die het doen moet*".[122] Die hooggespannen verwachting was inderdaad het hoofdthema van zijn tijdzang geweest. De vijfentwintig jaar uit de titel verwees naar de tijd die verlopen was sinds de Slag bij Waterloo en de troonsbestijging van Willem II. In de eerste strofen beschreef hij het verloop der gebeurtenissen tot aan de Belgische Opstand, om dan bij de beschrijving van de Tiendaagse Veldtocht de kroonprins als Christenridder ten tonele te voeren, waarna hij uitbarstte:

> "*Als Christenridder? neen, van nu aan Christenkoning!*
> *o zoon der WILLEMS en der FRISOOS, op wiens krooning*
> *het Nederlandsche Volk in deze wallen wacht!*
> *vertegenwoordiger van 't dierbaarst Voorgeslacht!*
> *heil zij dien dag! heil U, in 't hart reeds ingehuldigd*
> *der duizenden, met liefde en eeden, U verschuldigd*"

---

[120] De Clercq, *Willem de Clercq*, 405; C. Tazelaar, 'Rondom Da Costa's *Vijf en twintig jaren, een lied in 1840*', *Stemmen des Tijds* 29 (1940) nr. 2, 702-704; Pierson, *De Clercq naar zijn dagboek* II, 272-273 (citaat).
[121] M.H. Schenkeveld, *Willem de Clercq en de literatuur* (Groningen 1962) 150-155 (citaat: 150-151); Tazelaar, 'Rondom Da Costa's *Vijf en twintig jaren'*, 712; I. da Costa, *Vijf en twintig jaren: een lied in 1840*, met aantekeningen van W.J.C. Buitendijk (Zutphen 1978) 13-14; *VL* 1841 I, 164-169 (citaat: 168).
[122] Pierson, *De Clercq naar zijn dagboek* II, 275 (citaat); R. Kuiper, 'Isaäc da Costa als historicus', *Radix: gereformeerd interfacultair tijdschrift (Radix)* 15 (1989) 27-29.

Al vanaf zijn geboorte was het oog der Voorzienigheid op hem gevestigd. Nu moest hij de belofte waar maken:

> "*Kniel, Koning! met uw volk! – En nu, de KONING LEVE!*
> *ORANJE VOOR ALTOOS! – Dat elke vijand beve*
> *Voor d'opslag van Zijn oog, de liefde van Zijn volk,*
> *En 't heil des HEEREN, dat Hem toestraalt uit de wolk!*"

Vervolgens bezong Da Costa de veranderingen die zich gedurende die vijfentwintig jaar hadden voorgedaan – de introductie van de stoommachine, van de spoorwegen, de groei van kunst en wetenschappen. Maar wat baatte dat de mens als hij daarbij zijn godsdienst verloor? Als anarchie ons dreigde te overspoelen?

> "(…) *Ja, voorzegd is de ingeschonken wijn*
> *der gramschap, de onrust van de volken, de geruchten*
> *van oorlog, de ijzren arm eens Heerschers, en de zuchten*
> *van 't schepsel dat, vermast, het oog ten hemel richt, –*
> *voorzegd, de donkre nacht; voorzegd, het Morgenlicht.*
> *Op 's hemels wolken zal Hy komen,*
> *die aan die nacht een einde maakt!*
> *die, in Zijn heemlen opgenomen,*
> *het troostwoord uitsprak: 'Wacht My! waakt!'*"[123]

Begin jaren veertig traden de verschillen tussen de Amsterdamse en Haagse Réveilkring steeds duidelijker aan het licht. Toen de 'Haagsche Heeren' (onder meer Groen van Prinsterer en Dirk van Hogendorp) in 1842 bij de Synode een adres indienden tot behoud van de Formulieren van Enigheid, distantieerden Da Costa en Koenen zich daarvan. Kerkherstel was niet te verwachten van geloofsbelijdenissen die lang geleden waren opgesteld, hoe waardevol ze ook mochten zijn. "Ik gevoel mij meer dan ooit overtuigd dat eene geheele omsmelting op het gebied der Theologie op handen is", schreef Da Costa aan Groen van Prinsterer, "waaruit heerlijker wellicht dan immer de waarheid, zooals die in het Woord, zooals die in Christus is, zal te voorschijn komen". Opnieuw benadrukte hij niet terug te willen naar het verleden, maar juist vooruit. Hij verwoordde dit een jaar later in zijn *Rekenschap van gevoelens bij gelegenheid van den strijd over het adres*. Daarin bleek hij te zijn overgestapt op een vorm van ontwikkelingsdenken waarin de tijd optrad als genezer – een 'medische' invalshoek die haaks stond op de conservatieve, 'juridische' aanpak van Groen van Prinsterer. Waar de laatste zou uitgroeien tot het gezicht van de antirevolutionaire stroming, ontwikkelden Da Costa en Koenen een voorkeur voor een meer christelijk-liberale richting.[124]

Deze omslag van wereldmijding naar wereldwijding vervreemdde Da Costa ook enigszins van Capadose (die het Haagse Adres wèl zou ondertekenen), waarbij met name Da

---

[123] I. da Costa, 'Vijf en twintig jaren. Een lied in 1840': Da Costa, *Kompleete dichtwerken* III (Arnhem 1871^2) 50-51, 55-56.

[124] K. van Walsem, *De chaos en het licht: Da Costa's ontwikkeling van 1823 tot 1860 en zijn laatste tijdzang* (Houten 1989) 41; Barnhoorn, *Amicitia Christiana*,155-169, 174-175, 185; I. da Costa aan G. Groen van Prinsterer, 9 mei en 7 augustus 1842: G. Groen van Prinsterer ed., *Brieven van Mr. Isaäc da Costa* I (Amsterdam 1872) 105 (citaat), 112-116; Rasker, *Nederlandse Hervormde Kerk*, 81-83; R. Kuiper, *Zelfbeeld en wereldbeeld: antirevolutionairen en het buitenland, 1848-1905* (Amsterdam 1992) 26-27; R. Richard, Mr. Hendrik Jacob Koenen (1809-1874) (Scriptie Universiteit Amsterdam 1989) 18.

Costa's veranderde opvattingen ten aanzien van de pokkenvaccinatie een splijtzwam vormde. Hadden beide mannen vanaf het midden van de jaren twintig eensgezind gestreden tegen het 'goddeloze' vaccin en geen van hun kinderen laten inenten, na de dood van zijn zoon Jacques (1838) begon Da Costa te twijfelen en toen in 1841 in huize Da Costa nog een dochter werd geboren, lieten zij haar vaccineren, tot afgrijzen van Capadose. Ook tussen Da Costa en zijn boezemvriend Willem de Clercq werden de banden losser, nadat De Clercq eind jaren dertig onder invloed was geraakt van het wereldmijdende piëtisme van Kohlbrügge. Tijd om het vroegere hechte contact te herstellen was er niet, want begin 1844 overleed De Clercq vrij plotseling, nog geen vijftig jaar oud.[125]

In dat jaar publiceerde Da Costa zijn tweede tijdzang, getiteld *Aan Nederland in de lente van 1844*. Het gedicht was het sluitstuk van een opmerkelijk actie die Da Costa in maart 1844 had ondernomen, een oproep aan de vaderlandsgezinde burgerij in te tekenen op een vrijwillige lening, om de in grote financiële nood verkerende overheid bij te springen. Daarover was namelijk een heftig publiek debat ontstaan, waarin door sommigen werd opgeroepen tot burgerlijke ongehoorzaamheid jegens Willem II. Gealarmeerd was Da Costa voor de koning in de bres gesprongen, en het was tot zijn grote opluchting dat er uiteindelijk toch voldoende animo voor de lening bleek te bestaan. In het gedicht *Aan Nederland* sprak hij daar zijn waardering voor uit. Maar hij greep de gelegenheid ook aan om Willem II op het hart te drukken zich een ware oranjevorst te tonen:

"*Maar gy, Spruit van vijftig Nassaus! zelf Oranjeheld en Vorst!*
in uw boezem blaakt (wy weten 't) een uw stamnaam waarde dorst.
Ja, uw wenkt een hooge roeping, – ons, een zielverheffend lot.
Stormen weken, zorgen bleven. Plaats u zelven voor uw God!"

Alleen dan kon de strijd tegen de geest der eeuw gewonnen worden. Verenigd onder een godvruchtig Oranjevorst zou de revolutiestorm Nederland niet kunnen deren:

"*Zy zullen het niet hebben,*
Ons oude Nederland!
Het bleef by alle ellenden
Gods en der Vaadren pand!
Zy zullen het niet hebben,
De goden van den tijd!
Niet om HUN erf te wezen
Heeft God het ons bevrijd!"[126]

Vanaf het midden van de jaren veertig ging Da Costa op tournee langs de grote steden. Tijdens goed bezochte voordrachten droeg hij tot schrik der liberalen ook zijn heilsverwachting uit. Niet altijd kwam dat even goed uit de verf. De schrijfster Elise van Calcar, een groot bewonderaarster van Da Costa, bevond zich in de winter van 1847 onder zijn publiek en hoorde hem in het Wapen van Amsterdam vertellen over de vier ruiters van de Apocalyps. Nog geheel conform het eindtijdscenario van Bilderdijk schetste hij hoe met de

[125] J. en J.P. Verhave, 'De vaccinatiekwestie in het Réveil', in: Van den Berg e.a., *Aspecten van het Réveil*, 231-242; Kalmijn, *Capadose*, 57; Gewin, *Réveilkring*, 112-113; Dubois, *Vriendschap in Réveilkring*, 216-224, 248; De Clercq, *Willem de Clercq*, 446-452.
[126] I. da Costa, *Aan Nederland in de lente van 1844 en de Stem des Heeren*, ingeleid en met aanteekeningen voorzien door C. Stapelkamp (Zutphen 1934) 5-9, 36; I. da Costa, 'Aan Nederland, in de lente van 1844': Da Costa, *Kompleete dichtwerken* III, 104-105.

Reformatie het tijdperk van het Vale Paard was ingetreden. Daarna zou het Duizendjarige Rijk aanbreken, waarin ministers en kamerleden hadden plaatsgemaakt voor apostelen en profeten en de Joden zouden terugkeren naar Palestina. Van Calcar ervoer de letterlijke interpretatie van het Profetisch Woord als een teleurstellend gebrek aan verbeeldingskracht, en was op slag van haar begeestering voor deze heilsverwachting genezen. Rond diezelfde tijd, in december 1847, las Da Costa tijdens een bijeenkomst van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen zijne nieuwe tijdzang voor, getiteld *Wachter, wat is er van den nacht?* (naar Jesaja 21:11). Daarbij ging het Da Costa niet zozeer om de vraag wanneer het dag zou worden, maar hoe die dag eruit zou zien. Kregen de vooruitgangsoptimisten gelijk, of leidde al dat gejaag tot niets? Zou de politieke crisis in Europa bezworen worden, het opkomend communisme gestopt? Jazeker, met de wederkomst van Christus en de vestiging van het Duizendjarige Rijk: "*Een nieuw Jerusalem gaat van den Hemel dalen (…) daar zal geen vloek meer zijn, geen zonde meer, geen nacht*".[127]

In februari 1848 braken onlusten uit in Parijs, waarna koning Lodewijk Philips I het land ontvluchtte en in Frankrijk opnieuw de republiek werd uitgeroepen. De door Da Costa bewonderde dichter Alphonse de Lamartine werd een van de nieuwe leiders. Dat de gebeurtenissen de Réveilmannen niet onberoerd lieten, blijkt uit de onderling gewisselde brieven. In een poging de gemoederen te bedaren, wezen Koenen en Groen van Prinsterer op het belang van onwankelbaar Godsvertrouwen in tijden van crisis. "Met moedeloosheid en wanhopige berekeningen omtrent de eventualiteiten eener duistere toekomst vordert men niet veel", schreef Groen van Prinsterer. Anderen raakten echter wel degelijk in de greep van een alarmistische tijdsbeschouwing. Voor Capadose was het of alles waarop hij jarenlang geanticipeerd had zich nu voor zijn ogen ontrolde. Aan Da Costa schreef hij op 18 maart: "Ik wandel tegenwoordig tusschen de Propheten, der tijden teekenen zijn daar". De wereld zou nu geconfronteerd worden met de "grimmigheid van Gods toorn (…) onder den aanvoering van den Antichrist!" Die zou zich, naar Capadose's vaste overtuiging, aan het hoofd der revolutionairen stellen, en de christenen genadeloos vervolgen, tot de wederkomst van Christus.[128]

Ook bij Da Costa steeg het alarmisme tot grote hoogten, getuige zijn gedicht *De Stem des Heeren; vier en twintig February 1848.* Ondanks zijn bewondering voor De Lamartine, hield hij hem toch voor: "*maar de toekomst hoort den Christen"*, en eindigde met: "*midden onder de onweêrsgalmen, / 't jongste woord Zijns Woords: IK KOM*". Toen koning Willem II, geschrokken van de onrust die in verschillende Europese hoofdsteden was uitgebroken, plotseling zijn verzet tegen een liberalere grondwet opgaf, was Da Costa enthousiast. De oranjevorst had hier een heilshistorische daad verricht en Nederland voor anarchie behoed. Hij werkte dit nader uit in het gedicht '1648 en 1848', dat hij in april 1848 voorlas op een vergadering van de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut. Bracht 1648 langdurige vrede in Europa, in 1848 stak het revolutievuur geheel Europa in brand. Nederland echter was trouw gebleven aan Oranje. En niet alleen de Nederlandse bevolking zag in bewondering naar de koning op: "*Euroop zie op uw KROON verdubbeld neêrgedaald / den glans, die, nooit*

---

[127] 'De christologische voorlezingen van Mr. Isaäc da Costa geteld, gewogen, en…?', *De Tijdspiegel* 1846 I, 336-345; 'Nog een Brief van den Emeritus Jan Salie aan zijnen vriend Pruik, bijgenaamd de Oude, over den grooten zanger', *De Tijdspiegel* 1848 I, 469-472; 'Mr. Isaäc da Costa's laatst gehouden voorlezingen over 't laatste boek des Bijbel (briefsgewijze)', *De Tijdspiegel* 1849 I, 445-451; J.H. Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling: haar leven en omgeving, haar arbeid, haar geestesrichting* (Haarlem 1921) 39-42; I. da Costa, 'Wachter! Wat is er van den nacht?': Da Costa, *Kompleete dichtwerken* III, 165-174 (citaat: 174).

[128] Kuiper, *Zelfbeeld en wereldbeeld,* 51; G. Groen van Prinsterer aan H.J. Koenen, 14 maart 1848: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap III. Briefwisseling II (1833-1848),* ed. C. Gerretson en J.J. van Essen (Den Haag 1964) 869-870; H.J. Koenen aan G. Groen van Prinsterer, 15 maart 1848: *Ibidem* ; A. Capadose aan I. da Costa, 18 maart 1848: UBA, RA, Verz. Da Costa (H);

getaand, uw KRIJGSZWAARD heeft omstraald". Nu naderde het Rijk der Duisternis, met aan het hoofd der Mens der Zonde. De christen onderging dat alles lijdzaam. De ogen gericht "*op een hooger vergezicht*", in afwachting van de Wederkomst, volgde hij het voorbeeld van de oranjevorst en had hij oog voor de noden van het volk. Tegen een nog verdergaande democratisering had Da Costa, in tegenstelling tot Groen van Prinsterer, dan ook geen bezwaar. Het was juist bij de kleine luiden dat nog ware godsdienstzin en oranjeliefde gevonden werd.[129]

Toen overleed, geheel onverwacht, op 17 maart 1849 koning Willem II. De schok voor Da Costa was groot. In het aan dit sterven gewijde gedicht 'Rouw en trouw' liet hij daar weinig van merken (het gedicht had grof gezegd als strekking: de koning is dood, leve de koning) maar in het op 2 april 1849 geschreven 'Aan mijn egade op haar verjaarfeest' toonde hij zich openhartiger. Terugkijkend naar het afgelopen jaar signaleerde hij twee grote verliezen: op 5 december 1848 was zijn oudste zoon Willem Daniël aan tuberculose overleden, en nog maar kort geleden de vorst van wie hij zoveel had verwacht. Dat hij het verlies van zijn zoon in één adem noemde met de dood van de koning – hij sprak zelfs van "dubblen harterouw" – doet enigszins wrang aan, maar het onderstreept opnieuw de centrale rol die het oranjemessianisme in zijn leven had gespeeld.[130] In zijn laatste tijdzang, geschreven in 1850 en getiteld *De chaos en het licht: een halve-eeuws-lied*, speelde dit messianisme geen noemenswaardige rol meer. Daarvoor in de plaats kwam een conventioneel chiliasme, nauw verwant aan het Angelsaksische adventisme dat in de jaren dertig van de negentiende eeuw de kop op had gestoken. Afgezwakt was ook het alarmisme dat hem in 1848 bezielde; hij zei het ronduit: "*De storm ging liggen*". Maar het was slechts een adempauze, want het teken aan de wand was niet mis te verstaan. Een aantal mogelijkheden zweefde de dichter voor ogen. Zou een nieuwe revolutiegolf alle bestaande overheden doen verdwijnen, en Europa verworden tot "*één barre woestenij*"? Zou het autocratische Rusland de opstanden neerslaan en als nieuwe Europese grootmacht rust en orde opleggen aan de naties? Of zou dan toch het gematigde liberalisme zegevieren en Europa een stralende toekomst tegemoet gaan? Niets van dat al, want de bijbel maakte aan al die gissingen een einde: in de toekomst wachtte de Vijfde Monarchie. Da Costa eindigde met de bede:

> "*Schenk ons, onmachtigen, o God van Alvermogen!*
> *De krachten des geloofs, Uw geest van uit den hoogen,*
> *by 't daavren van de stem, terwijl Uw rijk genaakt:*
> *'Ontwaakt, gy slapenden! en, reeds ontwaakten! WAAKT'"*[131]

Was Da Costa dus eind jaren veertig een uitgesproken chiliast, hetzelfde gold voor Capadose, al liep hun ontwikkelingsgang niet geheel synchroon. Zoals gezegd had Capadose in zijn *Le despotisme considéré comme le développement naturel du systême libéral* (1830) een synthese gepropageerd tussen chiliasme en millennialisme. In een Nederlandse vertaling van dat geschrift, die in 1846 verscheen, en in een voorwoord bij het werk van een collega-eindtijdpublicist (1856) zou hij deze visie nog steeds onderschrijven, hetgeen de indruk wekt

---

[129] Da Costa, *Aan Nederland en de Stem des Heeren*, ingeleid door C. Stapelkamp, 44-52; I. da Costa, 'De stem des Heeren; vier en twintig February 1848': Da Costa, *Kompleete dichtwerken* III, 178-179; Idem, '1648 en 1848', *Ibidem*, 190, 193; R. Kuiper, 'Het Réveil en de grondwet van 1848', *Radix* 14 (1988) 118-123.

[130] E.E. Gewin, 'Het uitzicht der Réveilmannen op Nederland en Oranje', *De Gids* 97 (1933) nr. 2, 104-105; Dubois, *Vriendschap in Réveilkring*, 265-266; I. da Costa, 'Rouw en trouw': Da Costa, *Kompleete dichtwerken* III, 229-234; Idem, 'Aan mijne egade op haar verjaarfeest', *Ibidem*, 243-245 (citaat: 244).

[131] A. Ising, 'Een dichter Improvisator', *De Tijdstroom* 1 (1859) 137-138; A. Cnossen, 'Vaderlandsliefde en natiebesef bij Isaäc da Costa', *DNK* 28 (mei 1988) 53-54; I. da Costa, 'De chaos en het licht: een halve-eeuws-lied': Da Costa, *Kompleete dichtwerken* IV (Arnhem 1872[2]) 19-35 (citaten: 19, 23, 35).

dat zijn ideeën in al die jaren onveranderd waren gebleven.[132] Zo simpel ligt het echter niet – op een aantal punten had zich wel degelijk een verschuiving voorgedaan. Na de publicatie van zijn eerste eschatologische studie had Capadose zijn onderzoek voortgezet. In het begin van 1836 groeide zijn alarmisme, en diep betreurde hij het geen deel uit te kunnen maken van de profetische studiekring die in Amsterdam rond Da Costa was ontstaan. Wel werd hij door Koenen schriftelijk op de hoogte gehouden van hun bevindingen, waarbij hij van de gelegenheid gebruik maakte hen zijn eigen dilemma's voor te leggen. Anders dan de Amsterdamse kring worstelde Capadose op dat moment nog steeds met het vraagstuk van de fysieke aanwezigheid van Christus in het Duizendjarige Rijk.[133]

Van grote invloed op zijn denken was de periode die hij met zijn gezin in Zwitserland doorbracht (van augustus 1836 tot september 1837) om verlichting voor zijn astma te vinden. Te Neuchâtel raakte hij betrokken bij de vereniging *Amis d'Israël*, opgericht door dominee Abram-François Pétavel, die vanuit eschatologische gedrevenheid bidstonden organiseerde voor de bekering van Joden. Na het onverwachte overlijden van zijn echtgenote was Capadose met de drie kinderen naar Nederland teruggekeerd, waar hij in Den Haag soortgelijke gebedsbijeenkomsten zou gaan organiseren en de drijvende kracht zou worden achter lokale kringen van 'Vrienden Israëls'. Met name de kring in Amsterdam, aangestuurd door de Réveilkring aldaar, timmerde voortvarend aan de weg. Daarnaast gaf Capadose diverse brochures uit waarin hij deze ideeën een groter bereik trachtte te geven, die *en passant* inzicht geven in de ontwikkelingsgang van zijn heilsvisoen.[134]

In zijn in 1848 uitgegeven brochure *De toekomst des Heeren als koning Israëls en als hoofd der geheele schepping* (een voorlezing die hij in november van dat jaar te Den Haag in een bidstond voor Israël gehouden had) kwam dat chiliasme onverbloemd naar voren. De bekering van de Joden en hun terugkeer naar Israël waren cruciaal, omdat pas dan de tijd was aangebroken voor de wederkomst van Christus – een zichtbare Wederkomst wel te verstaan, gecombineerd met een opstanding der rechtvaardigen, waarna Christus zou regeren vanaf de troon van David in Jeruzalem. Pas na die duizend jaar zou de wederopstanding van de goddelozen plaatsvinden, die dan bij het Laatste Oordeel hun straf te horen zouden krijgen. Hij was zich ervan bewust dat niet alle vrienden hem in dat chiliasme zouden volgen (een verwijzing naar de afkeer van dit leerstuk in de Haagse Réveilkring), maar meende dat men elkaar daarin moest respecteren. Wel benadrukte hij dat twijfel aan het geloof in een zichtbare Wederkomst uiteindelijk neerkwam op twijfel aan de goddelijke Openbaring zelf. Met instemming citeerde hij zijn "hooggeachten Vriend" dominee J.J. le Roy, aan wiens invloed het kennelijk mede te danken was dat Capadose van zijn aanvankelijk aarzelende chiliasme was overgestapt naar een meer uitgesproken variant. Hoewel hij al ten tijde van zijn bekering neigde naar het chiliasme (hij had toen een geschrift van de chiliast Justinus Martyr bestudeerd) hadden zijn ideeën pas na 1830 vaster vorm gekregen. Hij verwees in dat verband naar niet nader genoemde Duitse en vooral Engelse auteurs.[135]

---

[132] A. Capadose, *Het despotismus zich uit het liberalismus ontwikkelende,* vrij vertaald uit het Fransch (Den Haag 1846) VII; voorwoord A. Capadose in: J.A.L. Hebart, *De tweede zichtbare toekomst van Christus: eene voorstelling der Bijbelsche eschatologie,* uit het Hoogduitsch (Gorinchem 1856) XI.

[133] A. Capadose aan W. de Clercq, 3 januari 1836: UBA, RA, Verz. De Clercq (F); Idem aan I. da Costa, 5 januari, 13 januari, 17 februari 1836: Ibidem, Verz. Da Costa (H).

[134] A. Capadose aan I. da Costa, 11 februari 1837: UBA, RA, Verz. Da Costa (H); Barnhoorn, *Amicitia Christiana,* 376; E.J. de Ruiter, *Op zoek naar identiteit: geschiedenis van gemeenschapsvorming bij Messias-belijdende joden in Nederland* (Hardinxveld 1989) 48-51.

[135] A. Capadose, *De toekomst des Heeren als koning Israëls en als hoofd der geheele schepping. Eene voorlezing gehouden in de Bidstond voor Israël, te 's Gravenhage den 17den November 1848* (Den Haag 1848) 4-5, 8-28 (citaat: 4).

Maar de inspiratie vanuit Engeland ging verder dan lectuur alleen. Sinds het midden van de jaren veertig waren de contacten van Capadose met kopstukken onder de *Evangelicals* aanzienlijk uitgebreid en geïntensiveerd. Zo had hij in 1846 de General Assembly bezocht van de Free Church of Scotland (een kerkgenootschap dat zich in 1843 in het verlengde van een opwekkingsbeweging had losgemaakt van de Church of Scotland) – onmiskenbaar alarmistisch en zeer actief op het gebied van de Jodenzending. Aldus was Capadose ook betrokken geraakt bij de Evangelical Alliance die in 1846 mede op initiatief van de Free Church was opgericht, vooral bedoeld om een verenigd front te vormen tegen de katholieke emancipatiedrang. In beide organisaties speelde de eschatologische tijdsbeleving een belangrijke rol, maar chiliasten vormden daarbij toch een minderheid.[136] Wat dat betreft vond Capadose meer gehoor bij de irvingianen, de volgelingen van Edward Irving, wiens eindtijdalarmisme ook op Da Costa, Koenen en de Clercq van grote invloed was geweest. Daarin was echter verandering gekomen toen de kring rond Henry Drummond in 1836 een sektarische weg was ingeslagen met de 'heroprichting' van de Katholieke Apostolische Kerk, waarbij de wereld in twaalf standgebieden was verdeeld, elk met een eigen apostel aan het hoofd, die in zijn gebied de Wederkomst moest verkondigen. Toen de apostel voor Nederland, de Londense ambtenaar John Henry King-Church (1785-1865), zijn stamgebied in 1838 een bezoek bracht, werd hij dan ook door de Amsterdamse Réveilkring koeltjes ontvangen. Geheel anders echter was de ontvangst bij Capadose in Den Haag.[137]

Het was Hendrik Hentzepeter die apostel King-Church in 1838 in Nederland introduceerde – klaarblijkelijk was hij ook na het vertrek van het echtpaar Money met zijn 'vrienden in Groot-Brittannien", in contact gebleven. Hentzepeter bracht de apostel en zijn assistent (een zekere Hill) onder bij kennissen in Den Haag, en gaf hen introductiebrieven mee voor zijn diverse contacten in de Réveilkring. Bij Da Costa, Koenen, De Clercq en Groen van Prinsterer ving King-Church bot, maar bij Capadose kreeg hij een aanzienlijk warmer onthaal. Dat hij met hem overeenstemde in de afwijzing van de pokkenvaccinatie zal daar zeker een rol bij hebben gespeeld, maar de overeenstemming op eschatologisch vlak was niet minder belangrijk. King-Church en Hill bezochten Capadose verschillende malen vóór hij in mei 1838 naar Engeland terugkeerde.[138]

De kennismaking was klaarblijkelijk goed bevallen, want toen King-Church in de zomer van 1839 Nederland opnieuw aandeed, was Capadose de enige uit de Réveilkring die met een bezoek werd vereerd. Ditmaal bleven hij en zijn assistent een week, waarbij van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat de profetieën werden bestudeerd. Het maakte diepe indruk op Capadose, schreef hij Da Costa na hun vertrek: " O! hoe gaarne had ik U in ons midden gehad! 't was verkwikkend, 't was mij waarlijk gezegend, hoezeer wel wat uitputtend voor 't lichaam, daar wij meest van 10 tot 4 uuren en soms ook van 5 tot 11 over die zaak en al zijn omgang gesproken hebben." Hij was het niet met alle doctrines van de nieuwe kerk eens geweest, maar had duidelijk genoten van het contact met deze collega-chiliasten. Da Costa liet de brief aan De Clercq zien en zond hem ook aan Koenen, met de mededeling er mondeling op terug te willen komen. Twee maanden eerder had Koenen al een brief ontvangen van de Haagse Réveilman Carel Maria van der Kemp, die gewaarschuwd had tegen het fanatisme

---

[136] J. van den Berg, 'De "Evangelical Revival" in Schotland en het Nederlandse Réveil', *DNK* 33 (november 1990) 65-68; C. Binfield, 'Jews in evangelical dissent: the British Society, the Herschell connection and the pre-millenarian thread', in: Wilks, *Prophecy and eschatology*, 227-253; J.B.A. Kessler jr., *A study of the Evangelical Alliance in Great Britain* (Goes 1968) 25-35.

[137] Kielman, 'Vrolijker toekomst', 75-76.

[138] J.H. Ouwerkerk, 'Fragmenten uit het reisdagboek van een Engels geestelijke', *Gens Nostra* (1962) 12-13, 28; W. de Clercq, PA 28 april 1838: UBA, RA, Verz, De Clercq (F) XXV.A; A. Capadose aan W. de Clercq, 10 mei 1838: UBA, RA, Verz. De Clercq (F); Idem aan H.J. Koenen, 11 mei 1838: Ibidem, Verz. Koenen (A); Idem aan I. da Costa, 6 juni 1838: Ibidem, Verz. Da Costa (H).

waarmee Capadose zich op de studie van het Profetisch Woord had gestort: “ik vrees dat hij zich te zeer in het duizendjarige rijk verdiept om het in bijzonderheden te willen kennen”.[139]

In november 1839, tijdens een bezoek van De Clercq aan Capadose, kwam het contact met King-Church ter tafel. Daarbij wist Capadose hem enigszins gerust te stellen, want na het gesprek tekende De Clercq in zijn dagboek aan dat de katholiek-apostolischen met hun geloof aan de terugkeer der bijzondere geestesgaven inderdaad wel een punt hadden, en dat de bestaande kerken daar te weinig aandacht aan besteedden. Capadose bleef ook nadien met de John Henry King-Church corresponderen, en zou hem en zijn assistent Langford Rowley Symes met enige regelmaat bij zich thuis ontvangen. In 1850, na weer zo’n bezoek, liet hij zich tegenover Da Costa ontvallen dat zij “hoezeer Irvingianen, echter zeer lieve en innige menschen zijn, met wie ik het bepaald punt van verschil uitgenomen, alleraangenaamst en verkwikkend voor het hart converseer”.[140]

Toch waren deze contacten minder vrijblijvend dan Capadose op dat moment kon bevroeden. Het was King-Church die begin jaren zestig de katholiek-apostolische evangelist Maximilian von Pochhammer bij de familie Capadose introduceerde, een kennismaking die zo voorspoedig verliep dat de Duitser enige tijd zijn intrek nam bij Capadose’s zoon Isaäc, ambtenaar bij het departement van koloniën. Anders dan zijn vader raakte Isaäc echter zo in zijn ban dat hij in 1865 tot de Katholieke Apostolische Kerk overging, waar hij uiteindelijk tot de hoge positie van co-adjutor zou opklimmen (hij overleed in 1920 op het hoofdkwartier te Albury). Abraham Capadose zou die bekering altijd betreuren, maar bijzonder pijnlijk moet daarbij het besef zijn geweest, dat hij, door jarenlang zijn huis voor de katholiek-apostolischen open te stellen, er in feite zelf de aanstichter van was geweest.[141]

7.3.4 Réveilpublicistiek

Ter afronding van deze beschouwing over het late Réveil nog even kort aandacht aan de eschatologische geschriften die op hun instigatie het licht zagen. Naast de tijdzangen van Da Costa en de genoemde publicaties van Capadose bracht men ook vertalingen van buitenlandse eindtijddenkers op de markt. In 1836 verzorgde de Rhedense Réveildominee Willem Laatsman (1806-1883) een vertaling van een werk van de Duitse opwekkingspredikant Andreas Bräm, getiteld *Blikken in de wereldgeschiedenis en hare leiding*. Daarin werd een heilshistorisch geschiedbeeld ontvouwd dat zou eindigen met het Christusrijk op aarde, gevolgd door het Laatste Oordeel. Bräm liet er geen twijfel over bestaan dat de wereld in een diepe crisis verkeerde en dat er grote veranderingen voor de deur stonden: “Wij zijn blijkbaar een nieuw groot Tijdvak ingetreden. Hiervan vergewist ons alles, wat rondom ons voorvalt. Alle krachten zijn in beweging; wat eeuwen bestaan heeft, stort in”. Uit deze chaos zou de Antichrist naar voren treden, een nieuwe Napoleon, die de gelovigen zou vervolgen tot Christus tussenbeide zou komen. Laatsman voegde hier in een noot aan toe: “Wij beleven gewigtige dagen, en gaan nog gewigtiger dagen te gemoet”. De publicatie verscheen bij Willem Messchert, die in 1835 te Amsterdam een eigen uitgeverij was begonnen, nadat een samenwerkingsverband met de jonge christelijke uitgever Henricus Höveker was mislukt.[142]

---

[139] A. Capadose aan I. da Costa, 9 augustus 1839: UBA, RA, Verz. Da Costa (H); W. de Clercq, PA 10 augustus 1839: Ibidem, Verz. De Clercq (F) XXVI.A; I. da Costa aan H.J. Koenen, 12 augustus 1839: Ibidem, Verz. Koenen (A); C.M. van der Kemp aan H.J. Koenen, 1 juni 1839: Ibidem.

[140] W. de Clercq, PA 26 en 30 november 1839: UBA, RA, Verz. De Clercq (F) XXVI.A; A. Capadose aan I. da Costa, 27 januari 1840, ca. augustus 1850, 19 oktober 1850: Ibidem, Verz. Da Costa (H).

[141] I. Capadose aan G. Groen van Prinsterer (1866): NA, Collectie Groen van Prinsterer (2.21.006.43), inv.nr. 124A24 (ongedateerde brieven 1866); Kalmijn, *Capadose*, 104-105

[142] A. Bräm, *Blikken in de wereldgeschiedenis en hare leiding*, vertaald uit Hoogduitsch door W. Laatsman (Amsterdam 1836) 22-25, 58-62 (citaten: 58, 62/ noot van de vertaler); T. Bolland, ‘Van wederverkoper tot

Anders dan Messchert, die in 1844 overleed, slaagde Henricus Höveker (1807-1889) er wel een succesvol bedrijf van de grond te krijgen, zeker nadat hij in 1844, in nauwe samenwerking met enkele Réveilmannen, de Vereeniging ter bevordering van Christelijke Lectuur had opgericht. Höveker was in de jaren veertig ook de uitgever van enkele geschriften van Louis Gaussen (1790-1863), hoogleraar aan de École de Théologie in Genève, waarmee de Réveilkring nauwe banden onderhield sinds J.H. Merle d'Aubigné daar als docent in dienst was getreden. Deze hogeschool droeg een alarmistische eindtijdverwachting uit die nog grotendeels gebaseerd was op het Engelse historicisme. Daarbij maakte men zich sterk voor de Jodenzending en ging men uit van de Paus als Antichrist, wat soms in onverholen antipapisme uitmondde.[143]

Exemplarisch is de redevoering van Gaussen, gehouden bij de opening van het nieuwe leerjaar 1843, die in 1844 bij Höveker verscheen als *De Opperkerkvoogd en de kerk van Rome staven de waarheid der Heilige Schriften door hare voorzeggingen te vervullen*. De redevoering was vertaald door Theodorus Matthijs Looman (1816-1900), een voormalige huisonderwijzer bij het gezin Da Costa, die in 1847 de evangelisatievereniging Tot verbreiding der Waarheid zou oprichten. Volgens Gaussen was de Paus niet alleen de Antichrist, maar Rome ook het eigentijdse Babylon, reden waarom hij waarschuwde voor de onvermijdelijke strijd met het opkomende ultramontanisme in de katholieke kerk. Lankmoedigheid tegenover de katholieken was uit den boze – niet voor niets werd in de bijbel opgeroepen zich af te scheiden van Babylon, zodat men deel zou kunnen uitmaken van het Godsrijk. "Door de overdenking van deze waarheid, zult gij u bekrachtigen voor uwe taak; zult gij u toerusten voor de aannaderende moeitevolle dagen; zult gij de profetische bazuin hooren, die slaat om het heilige leger Gods te bemoedigen", aldus het krachtige slotpleidooi.[144]

Höveker was in 1848 ook de uitgever van een nieuwe editie van Flemings fameuze *Sleutel tot de Openbaringen, of verhandeling over de opkomst en den val des Pausdoms*, dat kort na de Franse Revolutie verschillende herdrukken had beleefd, en in het revolutiejaar 1848 opnieuw bijzonder actueel leek. Fleming had namelijk niet alleen de val van de Franse monarchie rond 1794 voorspeld, maar ook de ondergang van het pausdom in 1848. In het voorwoord werd verwezen naar "veelvuldige aanzoeken" voor de heruitgave van een boek dat "voor de kennis en de beoefening van het onschatbaar Boek der Openbaringen" van grote waarde kon zijn. In december 1848 greep Höveker de vlucht van de Paus uit Rome aan om in een krantenadvertentie te verklaren dat Flemings boek "de tegenwoordige gebeurtenissen in Rome zoowel, als het jaartal 1848" correct had weten te voorspellen. Dat vergrootte kennelijk de belangstelling voor het boek, want al in januari 1849 kon hij de tweede druk aankondigen, en in april de derde.[145]

Mogelijk opgewekt door deze eschatologische publicatiedrift voelde in 1849 ook de Réveilpredikant Cornelis Carel Callenbach (1803-1873) zich geroepen met een

---

uitgever: Henricus Hövekers fonds van 1833 tot 1843', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 13 (2006) 157-159.

[143] J.P. Verhave en W. Heijting, 'Henricus Höveker en zijn Theologische Boekhandel', in: A.J. van den Berg e.a. eds., *Aspecten van het Réveil in druk* (Zoetermeer 1998) 41- 45; V.K. Libby, *Henry Dunant: prophet of peace* (New York 1964) 15-21; L. Gaussen, *Den Joden eindelijk het Evangelie verkondigd, en zij weldra hersteld: verhandeling voorgedragen te Geneve, den 12den Maart 1843 (…)* naar het Fransch, Amsterdam 1843.

[144] L. Gaussen, *De Opperkerkvoogd en de kerk van Rome staven de waarheid der Heilige Schriften door hare voorzeggingen te vervullen*, uit het Fransch door T.M. Looman (Amsterdam 1844) 4-34; A. Houkes, 'Réveil van het volk: de Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid 1847-1870', *DNK* 63 (december 2005) 73-75.

[145] R. Fleming, *Sleutel tot de Openbaringen, of verhandeling over de opkomst en den val des Pausdoms (…)*, nieuwe, herziene uitgave (Amsterdam 1848) III-IV; *OHC*, 9 december 1848; *Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant (UPSC)*, 20 april 1849.

eindtijdgeschrift naar buiten te treden: *De wederkomst onzes Heeren; resultaten van onderzoek*, dat eveneens bij Höveker verscheen (en in 1850 een herdruk beleefde). Callenbach was tijdens zijn studie theologie te Leiden geen cursist geweest van Bilderdijk, maar wel met hem bevriend geraakt, wat resulteerde in een levenslange bewondering (in zijn brieven noemde Callenbach hem 'Vader'). Dat hij zich aangesproken voelde door de bilderdijkiaanse heilsverwachting blijkt niet alleen uit het gekozen motto (een citaat uit Da Costa's *1648 – 1848*) maar ook uit de van alarmistisch crisisbesef doortrokken verantwoording die Callenbach aan zijn boek vooraf liet gaan. Het waren de tijdsomstandigheden die hem tot de publicatie hadden aangezet:

> "Een tijd voorwaar, die de eene ontzaggelijke gebeurtenis de andere doet opvolgen met eene snelheid, die niet kan nalaten aller verbazing te wekken; – een tijd van beroeringen der volken, van omkeeringen der Staten, van nederstorting der troonen; – een tijd van volksheerschappij hier, en van regeeringloosheid elders; – een tijd van toenemenden afval van het waarachtig Christendom en van uitkomsten vol, die voorboden zijn van heillooze gebeurtenissen. De dam is weggenomen; straks komt de stortvloed, en alles is in bare zee herschapen".[146]

Het eschatologische scenario dat hij vervolgens schetste, kwam grotendeels overeen met het door Da Costa uitgedragen chiliasme. De Antichrist was niet de Paus maar een toekomstige despoot, die tweederde van de wereldbevolking zou uitroeien vóór de Wederkomst aan zijn bewind een einde zou maken. Dat alles zou zich volgens Callenbach waarschijnlijk binnen dertig jaar voltrekken.[147] Ook de inmiddels bejaarde Réveilpredikant Albert Goedkoop verbrak in 1849 een bijna veertigjarige stilte op eschatologisch gebied, met de publicatie van *De vraag: zal de Paus van Rome alsnog weder in zijne wereldlijke magt hersteld worden? toestemmend beantwoord, uit de Openbaring van Johannes*. Hoewel alles op het tegendeel wees, betoogde hij op grond van de bijbelse profetieën dat het doek voor de Paus nog niet gevallen kon zijn, omdat dat pas zou gebeuren nadat de Joden naar Palestina waren teruggekeerd. Zolang dat nog op zich liet wachten, moest men geduld oefenen. Heel lang kon dat echter niet meer duren.[148]

De gematigd-verlichte elite zag deze golf van eindtijdgeschriften met enige verbijstering aan. Naar aanleiding van het boekje van Albert Goedkoop moest *De Recensent ook der Recensenten* constateren: "Wij twijfelen toch geenszins, of er zullen in den tegenwoordigen tijd velen zijn, die in het boekske behagen scheppen: de reactionaire orthodoxie heeft de aangehaalde punten, en heel dat delven naar verborgen schatten uit de mijnen der 'nog onvervulde profetie' weder meer in de mode gebragt". Ook het boek van Fleming was immers "vóór eenigen tijd uit de oude doos opgedolven en nieuw geïntroduceerd", sterker nog, het was " na uitgeputte oplage, herdrukt". Wellicht om de 'reactionairen' niet tegen de haren in te strijken, verzekerde de recensent het publiek dat hij niet gedreven werd door minachting voor de bijbel: hij beschouwde de Schrift "met eerbied, maar toch met een ander oog".[149]

---

[146] W.G.J. Callenbach, *De keursteen: levensschets van ds. C.C. Callenbach* (Nijkerk1989) 14-15, 243; W. Bilderdijk aan C.C. Callenbach, 9 december 1826: W. Bilderdijk, *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk aan Ds. Cornelis Carel Callenbach* (Rotterdam 1837) 8; C.C. Callenbach, *De wederkomst onzes Heeren: resultaten van onderzoek* (Amsterdam 1849) 4.
[147] Callenbach, *Wederkomst*, 20-45.
[148] A. Goedkoop, *De vraag: zal de Paus van Rome alsnog weder in zijne wereldlijke magt hersteld worden? toestemmend beantwoord, uit de Openbaring van Johannes* (Amsterdam 1849) 5-39.
[149] *RodR* 42 (1849) I, 404-405.

7.4 De eschatologie van de Afscheiding

Dat de Amsterdamse Réveilkring zich niet had aangesloten bij de Afscheiding had verschillende oorzaken, maar een daarvan was het alarmistische chiliasme dat door Da Costa en de zijnen werd aangehangen. Zij hadden hoge verwachtingen van de Nederlandse Hervormde Kerk als heilshistorisch instrument, en verwachtten meer van metafysisch ingrijpen dan van menselijke interventies. Dat het chiliasme werd veroordeeld in de Formulieren van Enigheid – geloofsbelijdenissen waaraan de Afscheidingsbeweging onverkort wilde vasthouden – was evenzeer een probleem; Da Costa en Koenen helden er juist steeds meer toe over om deze geloofsbelijdenissen op dat punt achterhaald te verklaren. Dat men in Afscheidingskringen over het algemeen negatief stond tegenover het chiliasme, betekende echter niet dat men ongevoelig was voor alarmistisch eindtijddenken *an sich*. Niet alleen hebben bij het besluit om tot afscheiding over te gaan eschatologische motieven een rol gespeeld, ook bij enkele *revivals* die zich in Afgescheiden kring hebben voorgedaan was die invloed onmiskenbaar. Daarnaast kan de emigratiedrang naar Noord-Amerika, die zich eind jaren veertig onder Afgescheidenen manifesteerde, niet los gezien worden van de overtuiging dat Nederland aan de rand van de afgrond stond.

7.4.1 Afval, godsoordelen en ondergangspaniek

De leiders van de Afscheidingsbeweging die de hervormde kerk in 1834 op zijn grondvesten deed schudden waren jonge predikanten, die, geïnspireerd door het gedachtegoed van het Réveil, de rampen die Nederland na 1830 troffen (de Belgische Opstand en cholera) interpreteerden als een straf van God voor geloofsafval. Al tijdens hun studie theologie in Leiden hadden Hendrik Pieter Scholte, Anthony Brummelkamp en Simon van Velzen rond 1830 een orthodoxe vriendenkring gevormd, gezamenlijk de oude schrijvers bestudeerd en een plaatselijk orthodox conventikel bezocht; de drie mannen zouden bovendien als vrijwilliger deelnemen aan de Tiendaagse Veldtocht. De Afscheiding begon echter in het Groningse Ulrum, rond dominee Hendrik de Cock (1801-1842), die werd geschorst – later afgezet – vanwege zijn felle kritiek op de in zijn ogen afvallige kerk.[150]

Steen des aanstoots was het Algemeen Reglement voor het bestuur van de Nederlandse Hervormde Kerk (1816), waarbij de Dordtse Kerkorde van 1618 was afgeschaft en het formulier dat aspirant-predikanten dienden te ondertekenen zodanig was opgesteld, dat zelfs tegenstanders van de kerkleer er zonder gewetensbezwaren hun handtekening onder konden zetten. Toen De Cock in oktober 1834 bezoek kreeg van de strijdbare Scholte, besloot hij zijn schorsing te negeren en zich met zijn gemeente af te scheiden. Scholte, inmiddels predikant in Doeveren en Gendringen, volgde kort daarop; Brummelkamp (Hattem) en Van Velzen (Drogeham) het jaar daarop. In 1836 hadden al enkele duizenden hervormden hun lidmaatschap van de kerk opgezegd en kleine lokale Afgescheiden gezindten gevormd (in 1849 was het aantal Afgescheidenen gestegen tot 40.000). Omdat zij aanvankelijk weigerden erkenning van de overheid aan te vragen (in hun ogen waren niet zíj van de leer afgeweken, maar de officiële kerk) werden deze gemeenten in de beginjaren fel vervolgd. Dat gebeurde op grond van een artikel uit het wetboek van strafrecht, dat verbood zonder toestemming van de overheid bijeenkomsten te beleggen met meer dan twintig deelnemers. Politie-invallen, arrestaties, processen en veroordelingen waren aan de orde van de dag. Dat bracht de

[150] G. Keizer, *De Afscheiding van 1834, naar aanleiding van authentieke brieven en bescheiden beschreven* (Kampen 1934) 184-185, 511-518; De Bruin, *Ontstaan schoolstrijd*, 60-65; R.A. Bosch en F. Pereboom, 'De Hervormde Kerk in de periode 1795-1840', in: F. Pereboom, H. Hille en H. Reenders eds., *Van scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers: de Afscheiding in Overijssel* (Kampen 1984) 68.

Afgescheidenen niet aan het wankelen, maar verdiepte wel het crisisbesef dat in deze kringen toch al sterk leefde.[151]

Een van de belangrijkste motieven om tot Afscheiding over te gaan was de breed gevoelde notie dat de hervormde kerk door haar groeiende vrijzinnigheid steeds meer was gaan lijken op het 'Babel' van de eindtijd, waarvan men zich diende te distantiëren, wilde men niet in haar val meegesleurd worden. Terugkeer naar de leer der vaderen en afschaffing van de 'verlichte' Evangelische gezangen die 1807 waren ingevoerd, moesten de ware gelovigen daarvoor behoeden. Om die reden verzorgde De Cock in 1833 een heruitgave van een in vergetelheid geraakt onderdeel van de Formulieren van Enigheid, de vijf artikelen tegen de Remonstranten (1618-1619). "In dagen gelijk wij beleven", betoogde hij in het voorwoord, "hoogst opmerkelijk zoo door algemeene bezoeking van het menschdom van Gods wege, als door herleving van Godsdienst en Geest en in waarheid", voelde ook hij zich gedrongen een bijdrage te leveren in de strijd tegen "de drekgoden der verdorvene en verduisterde rede". In datzelfde jaar bond De Cock ook de strijd aan tegen de geschriften van een tweetal gematigd-verlichte collega's, in de ogen van De Cock "twee wolven" die de "schaapskooi van Christus" hadden aangetast. Hierin gaf hij voor het eerst blijk van een alarmistische tijdsbeleving. Verwijzend naar de oproep van Jezus acht te slaan op de tekenen der tijden, verkondigde hij: "de geheele stad Gods, is vol verwagting van de dingen die komen zullen. Er zijn er in deze dagen die denken aan de woorden des heeren; *als de vijgeboom uitbot, weet, dan dat de zomer aanstaande is: en het veld is alrede wit om te oogsten, bidt dan den Heer dat hij arbeiders in zijnen oogst uitstote!"*[152]

In de biografie die zijn zoon Helenius aan Hendrik de Cock wijdde, wordt over diens heilsverwachting opgemerkt, dat hij ervan uitging:

> " …dat groote gebeurtenissen weldra zouden plaatsvinden: zelfs geloofde hij dat Israël als natie teruggevoerd zoude worden naar het land der vaderen en zag in spoorwegen en stoombooten één der middelen waardoor de profetieën betrekkelijk de groote wereldgebeurtenissen in vervulling zouden treden, doch hij stelde zich het rijk van Christus altoos voor, als een geestelijk rijk, dat met de rijkdom dezer aarde niets gemeen heeft, en hij verwachtte geene andere zichtbare komst des Heeren, dan die op de wolken, om gerichte te houden over allen. De naaste toekomst stelde hij zich als eene zeer treurige voor. Hij verwachtte drukkende tijden, zoowel voor de wereld in 't algemeen als voor de gemeente Gods in 't bijzonder, waarom dan ook het woord 'Zalig is hij die waakt en zijne klederen bewaart' gedurig door hem werd herhaald".[153]

Afgaande op deze beschrijving vertoonde de toekomstverwachting van De Cock grote overeenkomst met de achttiende-eeuwse Heerlijke Kerkstaat-verwachting, die terugging op vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie als Wilhelmus à Brakel en Jacobus Koelman, auteurs die de verwachting van een religieuze bloeitijd combineerden met het geloof van een Joodse restauratie in het Beloofde Land. Niet alleen behoorden deze schrijvers tot De Cocks favoriete auteurs, in zijn archief is bovendien een handschrift aangetroffen, getiteld

---

[151] H. Algra, *Het wonder van de 19e eeuw: van vrije kerken en kleine luyden,* herziene druk (Franeker 1976[4]) 64-65, 100; H. Veldman, *Hendrik de Cock (1801-1842): op de breuklijnen in theologie en kerk in Nederland* (Kampen 2009) 353-354; De Bruin, *Ontstaan schoolstrijd,* 76-80.

[152] De Bruin, *Ontstaan schoolstrijd,* 60-61; H. de Cock, *Besluiten van de Nationale Dordsche Synode, gehouden in den jare 1618 en 1619 te Dordrecht,* uitgegeven door en met een voorrede van Hendrik de Cock (Veendam 1833) III-IV; Idem, *Verdediging van de ware Gereformeerde leer en van de ware Gereformeerden, bestreden en ten toon gesteld door twee zoogenaamde Gereformeerde leeraars, of van de schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven en verdedigd door H. de Cock, Gereformeerd Leeraar te Ulrum* (Groningen 1833) 65-66.

[153] Veldman, *De Cock,* 648.

'Kerkelijke geschiedenis in zes tijdperken', waarin De Cock een doorlopende periodisering van de kerkgeschiedenis presenteert die rechtstreeks aan Jacobus Koelman lijkt te zijn ontleend. Net als Koelman ging De Cock ervan uit dat de zeven zegels, bazuinen en fiolen niet een en hetzelfde ontwikkelingsproces beschreven, maar opeenvolgende fasen daarvan, verdeeld over zes tijdperken. Actueel was het vierde tijdperk, gesymboliseerd door de zeven fiolen, een tijdperk dat in 1517 was begonnen met de Reformatie, en dat zou eindigen met de definitieve ondergang van de pauselijke Antichrist. Van die fiolen waren er inmiddels vijf gepasseerd, en lagen de zesde en zevende fiool nog in het verschiet: de Slag van Armageddon en de ondergang van Rome. Daarna zou het vijfde tijdperk aanbreken: de Heerlijke Kerkstaat die duizend jaar zou duren.[154]

Naast de invloed van de Nadere Reformatie vertoonde de eindverwachting van De Cock ook elementen van recenter origine. Zo lijkt de verwijzing naar de rol van de spoorwegen bij de terugkeer van de Joden naar Palestina, en met name de term "groote wereldgebeurtenissen", letterlijk aan Hentzepeter te zijn ontleend. Daarnaast werd het heilsvisioen van De Cock sterk bepaald door de verwachting dat zich op korte termijn een Uitstorting van de Heilige Geest zou voordoen, die zou resulteren in een krachtige religieuze opwekkingsbeweging. Op dat punt was hij mogelijk beïnvloed door James Haldane Stewart, een anglicaanse dominee die in 1822 een campagne voor het houden van bidstonden had gelanceerd, om zo de Uitstorting van de Heilige Geest en dus de komst van het Godsrijk te bespoedigen, oproepen die in Nederland via het opwekkingsblaadje *De Zaadzaaijer* waren verspreid. In 1834 ventileerde De Cock die verwachting in zijn weerlegging van een anoniem geschrift, waarin de auteur (naar later bleek de theoloog van de Groninger richting Petrus Hofstede de Groot) beweerd had dat er sinds de openbaring van de Schrift geen nieuwe openbaringen aan het mensdom meer waren gedaan. Ook waren vraagtekens gezet bij zogenaamde 'bevindingen', aangezien de Heilige Geest niet direct op de harten der gelovigen zou inwerken. Verontwaardigd constateerde De Cock dat de auteur de bijbel dan niet goed gelezen had, want daarin stond immers dat God in het laatste der dagen Zijn geest op alle vlees zou uitstorten, en de zonen en dochters zouden profeteren (Joël 2:28-31).[155]

De alarmistische heilsverwachting van De Cock – een scenario van toenemende verdrukking van de godgetrouwen, hun redding door een uitstorting van de Heilige Geest, gevolgd door het aanbreken van de Heerlijke Kerkstaat – vond weerklank bij zijn aanhangers. Exemplarisch is de *Boetbazuin* van Derk Jans Voort (1808-1857), een jonge dagloner uit Schildwolde, wiens geschrift in 1835 door De Cock werd uitgegeven. In schrille kleuren schilderde Voort het Godsoordeel dat de wereldgezinden en afvalligen wachtte. Troost en bemoediging was er echter voor de gelovigen: "Het zijn zijne beloften, dat zijn Koningrijk zal verspreidt worden over de gansche aarde; want die er oogen van gekregen heeft, ziet het wonder dat de Heere op weg is om zijne schapen bijeen te vergâren". Hij eindigde met de bede dat God Zijn Geest in ruime mate over Zijn gunstvolk mocht uitstorten "tot heil van Sion". Iets dergelijks werd geventileerd in *Brief van D. Hoksbergen over den tegenwoordigen verdorvenen Kerkstaat en de verbastering van het Schoolwezen*, gericht aan Hendrik de Cock en door deze laatste in 1835 uitgegeven. Derk Hoksbergen (1800-1870), een boer uit de omgeving van Kampen die een belangrijke rol in de Afscheidingsbeweging zou spelen,

---

[154] Van Campen, *Gans Israël* II, 161-188, 194-205; Veldman, *De Cock*, 437, 447, 469, 656-658 (bijlage II)

[155] 'Vereeniging der Christenen', *De Zaadzaaijer* I (Utrecht 1822) 391-412; 'Verhooring des gebeds om den Heiligen Geest', *De Zaadzaaijer* II (Utrecht 1823-1825) 47-55; 'Herhaalde oproeping van alle ware Christenen tot het vereenigd en aanhouden gebed om den Heiligen Geest', *Ibidem*, 345-378; H. de Cock, *Openlijk protest tegen zeker blaauw boekje, in de maand November 1833 uitgegeven* (Veendam 1834), in: Idem, *Verzamelde geschriften* I, voorzien van inleidingen en aantekeningen door D. Deddens e.a. (Houten 1984) 113-115, 125.

noemde de officiële kerk de Antichrist en wees erop dat God de ware kerk zou vergaderen, uit alle talen, volken en geslachten; een gemeente die eeuwig gespaard zou blijven.[156]

Daarnaast meende men in afgescheiden kring dat de groeiende vrijzinnigheid in de hervormde kerk de Afval was die volgens het Profetisch Woord de eindtijd zou inluiden. In *Eene zamenspraak tusschen een' vader en zoon over deze tegenwoordige tijden, tot onderrigting en bestiering,* een geschrift van Koene van der Schuur (1803-1876), bakker te Delfzijl, herinnerde de zoon zijn vader aan diens waarschuwing altijd alert te zijn op de tekenen des tijds. Een van die tekenen was de voorspelling dat er in het laatste der dagen valse 'leeraren' zouden opstaan, en dat leek heel actueel, gezien de afvallige predikanten die inmiddels in de Nederlandse Hervormde Kerk de toon aangaven. De vader bevestigde die vrees en adviseerde zijn zoon zich van hen af te scheiden, opdat hij geen deel zou hebben aan het oordeel dat hen ongetwijfeld zou treffen. Dat oordeel stond ook centraal in het werk van de Bedumse verversknecht Christiaan Coenraads Betge (1817-1859), die in 1834 op zeventienjarige leeftijd een werkje publiceerde onder de titel *Sta stil wandelaar! Lees de gruwelen dezer dagen en sidder, want de toorn Gods is nabij.* Daarin verkondigde hij de goddelozen de komst van Christus ten oordeel, waarbij het door hen zo verachte Godsvolk verhoogd zou worden, maar de lasteraars verloren zouden gaan.[157]

In 1836 formuleerde De Cock ook zelf zijn visie op Babylon en het Beest, in een verhandeling getiteld *Het Beest en de Roomsche afgoderij verdedigd weer op nieuw; doch op nieuw ook weêrsproken en wederlegd naar Gods woord*. "Wonderlyk en opmerkelyk in velen, zyn de dagen die wy beleven", meldde de voorrede: "Het woord wordt vervuld hetwelk Johannes sprak, van, en onder de zesde fiool, Openb. 16:13 en 14". De drie onreine geesten, uitgezonden door de Draak, het Beest en de Valse Profeet waren werkzaam op aarde, en stookten via geloofsafval, katholicisme en liberalisme de vorsten op tot de Laatste Strijd. Ten onrechte hielden de rechtzinnigen de Openbaring van Johannes voor een duister boek. De Cock raadde hen aan zich eens te verdiepen in "de Godzalige Brakel", of in Schotsman die al in 1819 had verkondigd dat Christus zou komen als een dief in de nacht, en dat men zich daarom verre moest houden van Afval en wereldzin. "En zeker niemand kan dit miskennen wiens oogen voor de schriften en de ervaring onzer dagen geopend zyn", hield hij zijn lezers voor.[158]

Deze preoccupatie van De Cock en de zijnen met Afval, Godsoordeel en het Beest, gekoppeld aan de verwachting dat Christus in het laatste der dagen Zijn gemeente bijeen zou vergaderen en deze ware kerk gezegend zou worden met een Uitstorting van de Heilige Geest, is waarschijnlijk de voedingsbodem geweest van een aantal alarmistische *revivals* die zich bij Afgescheidenen heeft voorgedaan. De eerste *revival* deed zich voor in Uithuizermeeden, in het voorjaar van 1835. In mei van dat jaar berichtte de burgemeester aan de gouverneur van Groningen dat zich bij de Afgescheidenen ter plaatse een golf van wedergeboortes had

---

[156] D. Jans, *Boetbazuin geblazen door Derk Jans, Lid van Sions duurgekochte Gemeente te Schilwolda,* uitgegeven door H. de Cock, gereformeerd Leeraar onder het Kruis (Veendam 1835), in: De Cock, *Verzamelde geschriften* II (Houten 1986) 81-83, 87-99 (citaat: 90); D. Hoksbergen, *Brief van D. Hoksbergen over den tegenwoordigen verdorvenen Kerkstaat en de verbastering van het Schoolwezen;* gezonden aan en uitgegeven met eene voorrede door (…) H. de Cock, Gereformeerd Leeraar onder 't Kruis (Veendam 1835), in: *Ibidem,* 313-317, 344.

[157] K. Schuur (bakker te Delfzijl), *Eene zamenspraak tusschen een' vader en zoon over deze tegenwoordige tijden, tot onderrigting en bestiering,* uitgegeven door H. de Cock (Veendam 1835) 103, 110-113, 124-125; Christiaan C. Betge (een jeugdig waarheidsvriend van 17 jaren), *Sta stil wandelaar! Lees de gruwelen dezer dagen en sidder, want de toorn Gods is nabij* (Groningen 1834) 3-6.

[158] H. de Cock, *Het Beest en de Roomsche afgoderij verdedigd weer op nieuw; doch op nieuw ook weêrsproken en wederlegd naar Gods woord (…)* (z.p. 1840), in: Idem, *Verzamelde geschriften* II, 649-651, 655-657 (citaten 655-656) .

voorgedaan, die het leven in zijn gemeente ernstig had ontwricht. Sommige gelovigen gingen dagenlang door met bidden, anderen kregen toevallen of werden met blindheid geslagen. De *revival* was begonnen bij jonge meisjes, die elkaar hadden aangestoken met hun wedergeboorte-verhalen, hetgeen was overgeslagen naar de rest van de gemeente, en vervolgens naar de omliggende dorpen Spijk, Bierum en 't Zandt. Met name jongeren kregen visioenen en reisden de dorpen af om de oordelen Gods over kerk en overheid aan te kondigen. In Uithuizermeeden had een van de betrokkenen de gewaarwording gekregen dat hij door bloed waadde, waarop het gerucht de ronde was gaan doen dat het Oordeel zich de daaropvolgende zondag zou voltrekken. Een menigte verzamelde zich die dag voor het huis van de dominee, en scandeerde "Heere Jezus, kom haastelijk", maar toen er niets gebeurde was men weer naar huis gegaan.[159]

De toestand bleef echter labiel, omdat ook in de maanden daarna rondreizende doemprofeten de dorpelingen bleven verontrusten met onheilstijdingen over oorlog en ondergang. Een delegatie werd zelfs naar de koning gestuurd, om hem van de openbaringen op de hoogte te brengen, maar of die erin geslaagd is door te dringen tot de publieke audiëntie, kon niet achterhaald worden. Wel kreeg Dirk van Hogendorp lucht van hun aanwezigheid in de residentie, want in augustus 1835 informeerde hij H.P. Scholte over diverse ongeregeldheden die zich in Afgescheiden kring hadden voorgedaan: "Daar zijn er zelfs hier uit Groningen geweest, die van zonderlinge gezichten en van verschijningen spraken, ja van tovenarijen en Duivelskunstenarijen". Daarna zouden de verschijnselen in heftigheid afnemen, om twee jaar later geheel te verdwijnen. Tegen die tijd had ook De Cock er afstand van genomen, wat niet wegneemt dat hij de opwekkingsverschijnselen in eerste instantie met enthousiasme had begroet. Omdat het vooral jonge mannen en vrouwen waren die het voortouw in deze *revival* hadden genomen, leek het hem de vervulling van de profetie van Joël.[160]

Een volgende *revival*, zij het op veel kleinere schaal, stak in juni 1836 de kop op bij Afgescheidenen in het vissersdorp Stellendam, gelegen op het Zuid-Hollandse eiland Goeree-Overflakkee. Eerst was er sprake van 'het spreken in tongen', vervolgens kreeg men onder de veronderstelde invloed van de Heilige Geest visioenen over brandende korenvelden en andere calamiteiten. Scholte werd erheen gestuurd om onderzoek te doen, maar hij kon weinig uitrichten tegen de zelfbenoemde profeten. In 1838 was de toestand nauwelijks verbeterd – nog steeds liet men jonge meisjes "die vroeger allerlei wonderbare gezigten en openbaringen hadden" in de gemeente voorgaan in gebed. In 1839 trok hij de conclusie dat een gemeente waarin men vasthield aan "geestdrijverij en voorzeggingen" geen gemeente Gods genoemd mocht worden. Pas na 1840, toen enkele vooraanstaande leden afstand namen van de openbaringen, kwam de afgescheiden gemeente te Stellendam in rustiger vaarwater terecht. In hoeverre bij deze *revival* werkelijk sprake was van ondergangsverwachtingen is door het gebrek aan bronnen niet met zekerheid te zeggen, al wijzen de visioenen over brandende korenvelden wel in die richting.[161]

---

[159] Helenius de Cock, *Hendrik de Cock: eerste afgescheiden predikant in Nederland, beschouwd in leven en werkzaamheid* II (Kampen 1860) 158-161; J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland I. De classis Middelstum van de Afgescheiden kerken* (Groningen 1973) 144-145.

[160] De Cock, *Hendrik de Cock* II, 162; D. van Hogendorp aan H.P. Scholte, 14 augustus 1835: C. Smits, *De Afscheiding van 1834 III. Documenten uit het archief van ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A.* (Dordrecht 1977) 78-79.

[161] Smits, *Afscheiding* VII, 136-139 (citaten: 136); J.J. le Roy aan H.J. Koenen, 22 juni 1836, 14 augustus 1838: UBA, RA, Verz. Koenen (A).

7.4.2 De Zwarte Tijd in Bunschoten-Spakenburg

Meer gegevens zijn er bewaard gebleven over de *revival* die zich in het voorjaar van 1840 te Bunschoten-Spakenburg heeft voorgedaan. Van de vissers van Spakenburg en de boeren en dagloners te Bunschoten had zich in 1836 een relatief groot aantal hervormde kerkgangers bij de Afscheiding aangesloten. Dat had geresulteerd in bijzonder repressieve acties van de overheid: een politiemacht, bijgestaan door militairen, had in het dorp zijn intrek genomen, veelal via gedwongen inkwartiering, en zodra men lucht kreeg van ongeautoriseerde godsdienstige bijeenkomsten waarbij meer dan twintig personen aanwezig waren, volgden er invallen, arrestaties en processen. Dat alles drukte zwaar op de Afgescheiden gemeente, en het is vermoedelijk deze uitzichtloze 'verdrukking' geweest, die de achtergrond vormde van de *revival* die in maart 1840 losbarstte. Ook hier was weer sprake van langdurige gebedsbijeenkomsten, wedergeboorte-ervaringen en extatische verschijnselen, waarbij steeds grotere aantallen gelovigen betrokken raakten. De Afgescheiden gemeente kreeg er in korte tijd tientallen nieuwe leden bij. Volgens berichten van betrokkenen aan afgescheidenen elders in het land was hier sprake van de vervulling van de profetie van Joël. In *De Reformatie*, geredigeerd door H.P. Scholte, werd er aanvankelijk dan ook positief over bericht. Enige zorg bestond er wel dat hier van geestdrijverij sprake was, maar inderdaad kon niet worden uitgesloten dat "dit werk een beginsel is van de vervulling van 's Heeren beloften voor het laatste der dagen". Om die reden toonde ook De Cock zich aanvankelijk enthousiast.[162]

Maar in april 1840 waren er onmiskenbare tekenen dat de opwekkingsbeweging dreigde uit te monden in ondergangspaniek. Hoofdrollen werden daarbij vervuld door Jakobus Poort (1806-1893), en zijn zus Reintje, gehuwd met de visser Willem Hartog. Poort, die behalve veehouder vóór zijn overgang tot de Afgescheiden gemeente catechiseermeester was in de hervormde kerk, had het oefenen in Afgescheiden kring graag voortgezet, maar delfde in dat opzicht het onderspit tegen Jakob Beukers, de zoon van de plaatselijke schoolmeester. Volgens deze Beukers ging de hierover gefrustreerde Poort vervolgens verkondigen dat hem in een visioen was geopenbaard dat de kerkelijke en wereldijke regeringen vernietigd zouden worden. Tot schrik van de afgescheidenen beweerde Poort bovendien dat in het licht van de naderende ondergang voorgangers en belijdenisschriften overbodig waren, aangezien de ware gelovigen aan de bijbel voldoende hadden en direct door de Heilige Geest geleid werden. Om het oordeel te ontlopen moest een ieder zijn zonden belijden en zich van afgoden ontdoen, wat inhield dat alle luxe en opschik diende te verdwijnen, of onder een laag zwarte verf moest worden bedekt. Met name bij de pasbekeerden brak toen een iconoclastische razernij uit: gehuld in zwarte rouwkleding schilderde men wagens en huizen zwart, sloeg men meubels, schilderijen, spiegels en servies kapot, en laadde men wat nog over was op karren om het in Amersfoort van de hand te doen. Ook Reintje sloeg aan het profeteren en beweerde dat haar ongeboren kind bijzondere gaven zou hebben (toen hij in juni werd geboren noemde ze hem Johannes, naar Johannes de Doper, een bijnaam die hem zijn hele leven zou achtervolgen).[163]

---

[162] W. Ruizendaal, *Kerkgeschiedenis van Bunschoten-Spakenburg: van het vroegste begin tot de Vrijmaking* (Utrecht-Spakenburg 1986) 80-93; C. Smits, *De Afscheiding van 1834 IV. Provincie Utrecht* (Dordrecht 1980) 63; A. Blokhuis, *Uit de oude doos. Wat een eeuw geleden in Bunschoten en Spakenburg is geschied: de Afscheiding 26 juni 1836-26 juni 1936* (Spakenburg 1936) 149-150; De Cock, *Hendrik de Cock* II, 163-166; Brief van een moeder aan haar kinderen te Amsterdam, Bunschoten 15 februari 1840 (kopie): WFA, Archief Mazereeuw, inv.nr. 112; *De Reformatie* VII (Amsterdam 1840) 171-172; *Werkingen van Gods Genade en Geest te Bunschoten en Spakenburg*, met voorwoord van H. de Cock (Groningen 1840), in: De Cock, *Verzamelde geschriften* II, 637-647.

[163] Smits, *Afscheiding* IV, 57-58; Blokhuis, *Oude doos*, 60-67, 119-124; De Cock, *Hendrik de Cock* II, 170-172; Ruizendaal, *Kerkgeschiedenis*, 99.

De gealarmeerde Afgescheiden kerkenraad riep de hulp in van dominee Simon van Velzen te Amsterdam, en stelde vervolgens Poort en zijn aanhangers onder censuur. Het ging daarbij om 42 van de in totaal 175 leden, onder wie de zoon van de burgemeester, Gijsbert Hoolwerff. Op grond daarvan kan geconcludeerd worden dat de aanhang zeker niet uit louter ongeletterden bestond. In deze groep leefde men in gespannen afwachting van de Dag der Wrake, die zou aanbreken wanneer een vuurstorm vanuit zee over het land zou razen. Kort na de oordeelsaankondiging had een groepje inwoners het dorp daarom op stel en sprong verlaten, en was in oostelijke richting vertrokken, om weer terug te keren toen de verwachte gebeurtenissen zich niet hadden voorgedaan. In augustus 1840 brak opnieuw paniek uit, toen na een stralende zomerdag de zon als een vuurbal in zee zakte, en de horizon zodanig rood kleurde dat de voorspelde vuurstorm zich dan eindelijk leek te manifesteren. Hoewel deze en andere voorspellingen niet uitkwamen, bleef de groep toch ruim twintig jaar voortbestaan, als de 'Zwarten' of Poortianen. Over wat er in dit gezelschap precies geleerd werd, en in hoeverre de ondergangsverwachting nog een rol speelde, zwijgen de bronnen. Opvallend was de wereldmijdende levenshouding, op grond waarvan men weigerde kinderen te laten inenten of naar school te sturen, omdat ze door God zelf onderwezen werden.[164]

Waarschijnlijk is het alarmisme van tijdelijke aard geweest, een momentane uitbarsting van latent levende ondergangs- en crisisgevoelens, waarna zich, onder leiding van Jakobus Poort ('Zwarte Kobus') een doorsnee conventikel heeft gevormd van bevindelijke signatuur, een voortzetting in feite van het piëtistische conventikel dat begin negentiende eeuw rond zijn vader, oefenaar Frank Poort, was ontstaan. Een kring waarin vooral de wedergeboorte centraal stond, de overgang van 'historieel' naar zaligmakend geloof, een genadestaat die zijn zus Reintje in 1824 en Jakobus zelf in 1833 hadden bereikt. Dat duidt op een belevingswereld die nog grotendeels gedomineerd werd door het gedachtegoed van de Nadere Reformatie. Ook de afkeer van wereldse zaken als luxe en opschik wijst in die richting. Het was een milieu waarin opwekkingen razendsnel om zich heen konden grijpen, zoals nog geen twintig jaar eerder in Nijkerk was gebleken. Tussen deze kerkgemeente en Bunschoten bestonden bovendien nauwe banden: veel inwoners van Bunschoten kwamen daar vandaan of hadden er familie wonen. Dat voor de oefenaar Poort in de Afgescheiden kerk hoogstens een ondergeschikte positie was weggelegd, heeft hij klaarblijkelijk willen compenseren door zich als leider en profeet van een eigen gezelschap op te werpen. Na 1870, toen de een na de ander overleed, keerde de jongere garde terug naar de Afgescheiden kerk. Jakobus Poort zelf bleef uiteindelijk als enig lid over. Met zijn dood in 1893 – Poort werd 86 jaar – viel ook het doek voor de Zwarte Beweging.[165]

7.4.3 Het chiliasme van dominee Scholte

Was het doorgaans apocalyptisch of millennialistisch alarmisme dat in Afgescheiden kring de kop opstak, toch heeft ook het chiliasme zich hier en daar gemanifesteerd, met name bij de scholtianen, afgescheidenen die zich aanhangers beschouwden van dominee Hendrik Pieter Scholte (1805-1868), een uitgesproken chiliast. Zoals gezegd had Scholte in zijn jeugd de invloed ondergaan van de Amsterdamse Réveilkring en het is vermoedelijk hieraan toe te schrijven dat hij al vroeg blijk gaf van eschatologische bevlogenheid. Mogelijk werd een en ander versterkt door een traumatische gebeurtenis die hem op tweeëntwintigjarige leeftijd overkwam. In 1827 woonde Scholte, die na de dood van zijn vader de leiding over de

---

[164] Smits, *Afscheiding* IV, 72-75; Blokhuis, *Oude doos*, 124-130; H. Hiddink en W. Ruizendaal, *Kerkvolk in beweging: uit de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk te Bunschoten- Spakenburg, 1887-1967* (Bunschoten 1994) 12-13; Ruizendaal, *Kerkgeschiedenis*, 99-100; O. Dekkers, *Onder dokters handen: drie eeuwen artsen in Bunschoten, Spakenburg, Eemdijk* (Bunschoten-Spakenburg 1986) 78-79.

[165] Ruizendaal, *Kerkgeschiedenis*, 71-79, 100-102, 114.

kistenmakerij had overgenomen, in het ouderlijk huis met zijn moeder de weduwe Scholte-Roelofsz en jongere broer Jan Andries. Eerder dan Hendrik zelf waren zijn broer en moeder in de ban geraakt van Da Costa. Onder omstandigheden die nooit zijn opgehelderd – volgens Capadose was geloofsvertwijfeling de oorzaak – had zijn moeder 's nachts in verwarde toestand het huis verlaten, waarna ze in de gracht was gevallen en verdronken; niet lang daarna overleed ook zijn broer. Scholte kreeg een aanzienlijke erfenis, deed het familiebedrijf aan de kant en ging studeren, eerst aan het Atheneum Illustre in zijn geboortestad, vervolgens theologie in Leiden (eind jaren twintig was hij van de lutherse naar de hervormde kerk overgestapt).[166]

Net als bij De Cock was voor Scholte de afkeer van de afvallige kerk en de vrees voor een Godsoordeel een belangrijk motief geweest om tot afscheiding over te gaan. Daarnaast was hij sterk beïnvloed door het alarmisme van de Amsterdamse Réveilkring. Aan H.F. Kohlbrügge schreef Scholte in het najaar van 1830, opgeschrikt door de Julirevolutie in Frankrijk: "de tijd des Heeren nadert meer en meer", en: " ik ben verzekerd dat de Heer redden zal en dat de tijd van de verlossinge Sions, met groote schreden nadert (...) opdat wij bereid mogen zijn wanneer Hij komt". In maart 1831, inmiddels gelegerd te Oosterhout (hij zich als vrijwilliger bij het leger gemeld) sprak hij zijn onrust uit over de voortgang van het liberalisme en de naderende verschijning van de Antichrist. In het voorwoord bij zijn *Adressen aan Zijne Majesteit den Koning* (1835), waarin hij een beroep deed op grondwettelijke godsdienstvrijheid, adviseerde hij zijn lezers zich vast te houden aan de "onfeilbare profecijen", volgens welke "geduchte tijden" ophanden waren. De jaren daarna bleef zijn oog gericht op de Wederkomst ten oordeel, maar rond 1838 manifesteerden zich de eerste sporen van chiliasme. In deze periode raakte Scholte in conflict met de overige leiders van de Afscheiding, die grote moeite hadden met het gemak waarmee Scholte afscheid had genomen van de Dordrechtse Kerkorde, en allerlei vernieuwingen had willen invoeren. Nu kwam het chiliasme daar nog eens bij. Door die conflicten zou Scholte steeds meer zijn eigen weg zou gaan, samen met de 'scholtianen' – aanhangers die zich vooral concentreerden in Zuidwest-Gelderland, Zuid-Holland en de provincie Utrecht.[167]

Scholte's eschatologische ontwikkelingsgang kon worden gereconstrueerd aan de hand van brieven en geschriften die van hem bewaard zijn gebleven, en artikelen in het door hem geredigeerde tijdschrift *De Reformatie*. In april 1838 ontving Scholte een brief John Nelson Darby, de oprichter van de Plymouth Brethren, ook wel bekend als darbisten, die in afwachting van het Duizendjarige Rijk voorgangers en sacramenten overbodig achtten, en samenkwamen in informele 'vergaderingen' van broeders en zusters. Darby voelde zich met de afgescheiden gemeenten in Zwitserland verwant en wilde nu ook graag kennismaken met Afgescheidenen in Nederland. Vereerd drukte Scholte de brief integraal af in *De Reformatie*, en begon vervolgens met Darby een briefwisseling. In de zomer van 1838 brak hij voor het eerst een lans voor het chiliasme. Hij sprak zich in *De Reformatie* uit tegen het christelijke vooruitgangsdenken, dat er ten onrechte van uitging dat alles in de toekomst alleen maar beter zou worden. Integendeel, een grote crisis lag in het verschiet, die zou culmineren in de

---

[166] Van Dijk, *Rijk der duizend jaren*, 94; L. Oostendorp, *H.P. Scholte, leader of the Secession of 1834 and founder of Pella* (Franeker 1964) 19-21, 27-37; J.A. Wormser, *"Door kwaad gerucht en goed gerucht": het leven van Hendrik Peter Scholte* (Nijverdal 1915) 7, 30-33; J. Stellingwerff, *Amsterdamse emigranten: onbekende brieven uit de prairie van Iowa 1846-1873* (Amsterdam 1975) 21; A. Capadose aan D. van Hogendorp, 24 maart 1827: UBA, RA, Verz. Van Hogendorp (R).

[167] H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge, 17 augustus , 26 oktober 1830, 18 maart 1831: UBU, Kohlbrügge-archief, portefeuille (port.) 15; H.P. Scholte, 'Aan mijne landgenooten', in: *Adressen aan Zijne Majesteit den Koning aangeboden ter handhaving van conscientie en godsdienstvrijheid overeenkomstig de grondwet (…)*, met eene voorrede door H.P. Scholte (Den Haag 1835) 7; Wormser, *Kwaad gerucht*, 117; Oostendorp, *H.P. Scholte*, 84; M. te Velde, 'Inleiding en aantekeningen', in: De Cock, *Verzamelde geschriften* II, 559-566, 627-632.

wederkomst van Christus en het opsluiten van Satan voor een periode van duizend jaar. “De tijd der wederoprigting aller dingen en van de geestelijke opwekking nadert”, waren de suggestieve slotwoorden.[168]

Een jaar later schetste Scholte een uiterst somber beeld van de toekomst: de geloofsafval was onstuitbaar en hij achtte het een illusie dat men in ‘Neerlands Israël’ veilig zou zijn voor het naderende Godsoordeel, zoals in sommige kringen gedacht werd. Nee, Nederland zou geen toevluchtsoord, geen tweede Pella zijn (naar het het toevluchtsoord van de Israëlieten na de verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70 n.C.). Ook de maanden daarna beschouwde hij de internationale gebeurtenissen geregeld in alarmistisch licht: de val van de Paus en van het Turkse Rijk leek zich reeds aan te kondigen; de Joden maakten zich op terug te keren maar Palestina. Vanaf 1840 plaatste Scholte met enige regelmaat oproepen om in navolging van gelovigen in Schotland en Engeland gebedsbijeenkomsten te organiseren om te bidden voor een overvloedige Uitstorting van de Heilige Geest. In 1841 publiceerde hij een beschouwing onder de titel: ‘De menigvuldige onderzoeking van het profetische Woord, een merkteeken uit de laatste tijden’, waarin hij beweerde dat door groeiende invloed van de Heilige Geest in de eindtijd het vermogen de profetieën te begrijpen sterk zou toenemen. Op grond daarvan veronderstelde hij dat de doorbraak van een nieuwe heilsorde of ‘bedeeling’ nabij was. De maanden daarna volgden verhandelingen over het metalen beeld van Nebuchadnezar, over de aanstaande ondergang van het vierde wereldrijk dat ten prooi zou vallen aan de Antichrist. Dat was overigens niet de Paus, die volgens Scholte slechts als wegbereider voor de Mens der Zonde kon worden aangemerkt. “Het is onbekend, van welken kant de schrikkelijke openbaarwording van den Antichrist derzelver begin zal hebben”, hield hij zijn lezers in 1842 voor, maar zeker was wel dat men op alles bedacht moest zijn.[169]

Darby’s hoofdwerk, *Notes on the Book of Revelations* (1839) had hij inmiddels gelezen en toen in 1842 een Nederlandse vertaling verscheen, onder de titel *De tegenwoordige verwachting van de Kerk van Christus, of de voorspellingen, welke daarvan handelen,* schreef Scholte een wervend voorwoord. Tijdens alle conflicten in Afgescheiden kring waarin hij de afgelopen jaren betrokken was geraakt, had het chiliasme hem de kracht gegeven om door te gaan, deelde hij de lezers mee. Die overtuiging werd nu ook onomwonden in *De Reformatie* geventileerd: Christus zou op de wolken verschijnen in gezelschap van de heiligen, de dan levende gelovigen zouden getransformeerd worden en opgenomen in de wolken, waar zij getuigen zouden zijn van de vestiging van Zijn Heerschappij op aarde, en deelgenoot van dit vanuit Jeruzalem bestuurde wereldrijk. Dat deze leer bij Afgescheidenen tot dan toe weinig ingang had gevonden, weet Scholte aan de weerstand die de Wederdopers bij de Dordtse Vaders hadden opgeroepen – ten onrechte was daardoor het hele concept verworpen. Nadrukkelijk nam hij afstand van de materialistische

---

[168] W.J. Ouweneel, *‘Gij zijt allen broeders’: het Nederlands Réveil en de ‘vergaderingen’ van ‘de broeders’* (Apeldoorn 1980) 12-13, 37-38; ‘Berigten’, *De Reformatie* III (Amsterdam 1838) 301-305; ‘Lijdzaamheid, ontbering en verdraagzaamheid, naar het voorschrift van den Heere, in alle tijden zoo noodzakelijk, zijn het vooral in onze dagen’, *De Reformatie* IV (Amsterdam 1838) 218-221 (citaat: 221).

[169] ‘Poging tot verwoesting van Christus Koningrijk in Nederland’, *De Reformatie* VI (Amsterdam 1839) 7; ‘De Paus en de wereldlijke magt’, *Ibidem,* 35-45; ‘Berigten’, *Ibidem,* 48-50, 177; ‘Christelijke Waakzaamheid’, *Ibidem,* 202-207; ‘De Joden te Jeruzalem in 1839’, *De Reformatie* VII (Amsterdam 1840) 31-39; ‘Berigten, *Ibidem,* 113; *De Reformatie, tijdschrift ter bevordering van Gods Koningrijk in Nederland* (Amsterdam 1841) (*De Reformatie, tweede serie)* I (Amsterdam 1841) 82, 109-128; ‘De menigvuldige onderzoeking van het profetische Woord, een merkteeken uit de laatste tijden’, *Ibidem,* 225-227; ‘Gebedsvereenigingen ten gevolge der opwekking uit Schotland’, *Ibidem,* 283-286; ‘De vier wereldregeringen uit Daniél’, *De Reformatie* (tweede serie) II (Amsterdam 1842) 5-14, 61-72;‘Protestants bisdom te Jeruzalem’, *Ibidem,* 151-153 (citaat: 153); ‘De voorlooper van den Antichrist, volgens de getuigenis van Gregorius den Grooten’, *Ibidem,* 171-176.

verwachtingen die over het algemeen met het Duizendjarige Rijk geassocieerd werden.[170] Om die reden verklaarde Scholte tegenover de Afgescheiden Synode die in 1843 te Aalst bijeenkwam en die een onderzoek instelde naar zijn chiliasme, dat zijn ideeën niet verward moesten worden met de "droomerijen" van Hentzepeter, Masereeuw en andere "valsche profeten". Hij wist zijn critici niet te overtuigen. Bij de Afscheiding heeft het chiliasme dan ook maar beperkt navolging gevonden. Door de algemene en particuliere Synodes werd het keer op keer veroordeeld en lidmaten die de leer uitdroegen werden onder censuur gesteld. In 1843 overkwam dat Coenraad de Jong in Tienhoven, die verklaardde door lezing van Darby's boek het chiliasme te hebben omhelsd. In 1845 gebeurde hetzelfde met een lidmaat te Zuid-Beijerland. In beide gevallen betrof het gemeenten in Zuid-Holland die als scholtiaans bekend stonden.[171]

7.4.4 Afscheiding en emigratie

Scholte ging intussen onvermoeibaar door met het uitdragen van zijn overtuigingen. In 1845 wees hij de lezers van *De Reformatie* op bondgenoten van de naderende Antichrist, zogenaamde christenen die in feite Christus loochenden. Daartoe rekende hij met name de Groninger School die de goddelijkheid van Christus in twijfel trok. Ook de heersende aardappelziekte, die in heel Europa vooral de lagere standen trof, beschouwde hij als een geducht teken des tijds – er stond immers geschreven dat er in het laatste der dagen hongersnood zou heersen. In 1846 toonde hij zich bezorgd over de groeiende werkeloosheid onder de mingegoede klasse waartoe veel Afgescheidenen behoorden. Wellicht dat een landverhuizing naar de Verenigde Staten op den duur onvermijdelijk zou zijn, wilde men niet van honger en gebrek omkomen. In mei werd een comité opgericht om de mogelijkheden te onderzoeken voor een "Hollandsche Vrije Colonie in Noord-Amerika". Ook bij andere Afgescheiden predikanten zoals Brummelkamp en Van Raalte was de belangstelling daarvoor groeiende.[172]

Midden 1846 maakte Scholte de balans op. Hoezeer hij zich altijd verbonden had gevoeld met het aan Oranje gelieerde Neerlands Israël – hij moest nu erkennen dat dit land niet meer bestond. Alle godsdiensten waren inmiddels gelijk, de katholieken groeiden in aantal, het onderwijs werd steeds goddelozer en de hoop op een opwekking verbleekte. Ook economisch was de toekomst uiterst somber. In september 1846 kon hij melden dat reeds zeventig gezinnen te kennen hadden gegeven naar Noord-Amerika te willen emigreren. Inmiddels identificeerde hij zich niet langer primair met de Afscheiding, maar hield hij het oog gericht op "die ééne, heilige, algemeene Kerk van CHRISTUS", een nog onzichtbare gemeente die bij de Wederkomst openbaar zou worden, samengesteld uit gelovigen vanuit de

---

[170] J.N. Darby, *De tegenwoordige verwachting van de Kerk van Christus of de voorspellingen, welke daarvan handelen, voorgesteld in elf voorlezingen*, met een voorrede van H.P. Scholte (Amsterdam 1842) III-IX; 'De wederkomst van Christus en de daarmede verbondene openbaarmaking en verheerlijking zijner tot hier toe miskende gemeente', *De Reformatie (tweede serie)* II (Amsterdam 1842) 276-286, 324-334, *De Reformatie* (tweede serie) III (Amsterdam 1842) 134-148, *De Reformatie* (tweede serie) V (Amsterdam 1843) 55-58; 'Het duizendjarige Rijk, *Ibidem*, 153-176.

[171] Smits, *Afscheiding* III, 243-246 (citaten: 246); Idem, *De Afscheiding van 1834 I. Gorinchem en "Beneden-Gelderland"* (Oudkarspel 1971) 324-325; Idem, *De Afscheiding van 1834 II. Classis Dordrecht c.a.* (Dordrecht 1974) 207-208.

[172] 'Formulieren van Eenigheid in de Christelijke Kerk', *De Reformatie* (tweede serie) VIII (Amsterdam 1845) 324-336 (citaat: 329); 'Wat is Antichristelijk?', *De Reformatie* (derde serie) I (Amsterdam 1845) 17-24; 'Hoe behooren de Christenen zich te versterken tegen het Antichristendom?', *Ibidem*, 25-39; 'De aardappelenziekte in verband tot de teekenen des tijds', *Ibidem*, 136-146;'Een woord over de landverhuizing', *De Reformatie* (derde serie) III (Amsterdam 1846-1847) 88-97; 'Eenige gedachten over colonisatie van O.G. Heldring', *Ibidem*, 260-264; 'Vervolging wegens godsdienstoefening', *Ibidem*, 265-275; 'Opmerking in betrekking tot de landverhuizing naar Noord-Amerika', *Ibidem*, 296-300; Ligterink, *De landverhuizers*, 30-33.

gehele christelijke wereld. Niet zonder betekenis achtte hij het daarom dat vanuit alle streken van Europa een emigratiegolf gaande was van eenvoudige gelovigen, richting Noord-Amerika. Het leek wel of zij gehoor gaven aan de oproep Babel te verlaten. In de Nieuwe Wereld zou het christelijke gemeenteleven zich van oude kluisters moeten verlossen. Hoewel formeel afstand nemend van de darbisten voelde Scholte wel voor een gemeenschap zonder vaste voorgangers en geleid door ouderlingen, zoals bij de eerste christenen gebruikelijk was. Alleen de bijbel zou de grondslag van de gemeente moeten zijn.[173]

Begin 1847 verscheen zijn afscheidsbrief, getiteld *Nieuwejaarsgeschenk aan Nederland, een ernstig woord aan Vorst en Volk.* Voor de achterblijvers schetste hij een uiterst somber toekomstbeeld: "Volk van Nederland! Gij gaat eenen gapenden afgrond te gemoet van geestelijke en ligchamelijke ellende". In Nederland vertrouwde men erop dat het komende oordeel over Babel uitsluitend de afvallige kerken zou treffen, maar dat was een misvatting. Babel stond voor alle landen die ooit hadden behoord tot, ofwel bondgenoten waren geworden van het Romeinse Rijk, en dientengevolge met dit Vierde Rijk ten onder zouden gaan. Het enige antwoord op de bijbelse oproep 'gaat uit van Babel' was daarom een goed heenkomen te zoeken in de Nieuwe Wereld. In 1847 vertrok Scholte met een aantal geestverwanten naar Noord-Amerika, waar hij in Iowa een gemeente stichtte, bedoeld als wijkplaats voor de komende storm over Europa en die hij daarom Pella noemde. Begin 1848 verscheen *Eene stem uit Pella*, een eerste verslag over de kersverse kolonie. Nogmaals riep Scholte de achterblijvers op Babel te verlaten, omdat er niet veel tijd meer restte zich in veiligheid te brengen. Toen hem kort daarop berichten bereikten over de in Europa losgebarsten revolutiegolf, volgde al snel een *Tweede brief uit Pella*, waarin hij enigszins triomfantelijk constateerde dat zijn voorspellingen inderdaad in vervulling gingen en de Antichrist in aantocht was. Dat vervulde hem met bekommernis voor de mensen in Europa: "doch, wat den Heere betreft, zie ik met blijdschap uit naar den heugelijken oogenblik, dat de hemelsche lofzang gehoord zal worden: 'de Koningrijken der aarde zijn geworden onzes Heeren en zijns Christi'". In stralende kleuren schetste hij de volkomen vrijheid waarin men in Amerika zijn godsdienst kon belijden, en deed nogmaals een oproep de overtocht te wagen.[174]

In brieven aan Nederland spraken de kolonisten over de *revival* die zich in Pella, met name bij de jeugd, had gemanifesteerd. Dat Scholte zijn alarmistische heilsverwachting openlijk ventileerde, viel echter niet bij alle kolonisten in goede aarde. Nieuwkomers moesten tot hun verbazing constateren dat het preken aan ouderlingen werd overgelaten, omdat Scholte het voorgangerschap in het licht van de Wederkomst overbodig achtte, en inmiddels vooral als ondernemer actief was. Binnen enkele jaren hadden de meeste kolonisten zich van Scholte gedistantieerd, en zich aangesloten bij het kerkverband dat opgericht was door Nederlandse emigranten in Michigan. Scholte vormde met een klein groepje aanhangers de "Christelijke gemeente", een los verband met als enige grondslag de bijbel, in afwachting van de Toekomst des Heeren. Hij zou die verwachting blijven koesteren tot zijn dood in 1868.[175]

---

[173] 'Wat moet er van Nederland worden?', *De Reformatie* (derde serie*)* III (Amsterdam 1846-1847) 81-109; 'Aanmerkingen betrekkelijk de landverhuizing naar Noord-Amerika', *Ibidem,* 119-123;'De Kerk van Christus en derzelver openbaring', *Ibidem,* 189-206; 'Volksoordeelen', *Ibidem,* 222-232; 'Zweedsche landverhuizing naar Amerika', *Ibidem,* 233-235; 'Kerkelijk leven', *Ibidem,* 249-267.

[174] H.P. Scholte, *Nieuwejaarsgeschenk aan Nederland, een ernstig woord aan Vorst en Volk* (Amsterdam 1847) IV-V, 24-26, 39-51 (citaat:25); Idem, *Eene stem uit Pella* (Amsterdam 1848) 1-45; Idem, H P Scholte, *Tweede stem uit Pella* (Den Bosch 1848) 1-5, 14-21 (citaat: 3).

[175] H.P. Scholte aan J.A. Wormser, Pella 20 december 1848: Stellingwerff, *Amsterdamse emigranten,* 188; D.A. Budde aan J.A. Wormser, Burlington begin 1849: *Ibidem,* 213; H.M. Bousquet-Chabot aan J. Wormser-Van der Ven, Pella 1 oktober 1849: *Ibidem,* 237-239; J. Berkhout aan H. Wormser en echtgenote, Pella 12 maart 1850:

Stond Scholte met zijn alarmistische motief om naar Noord-Amerika te emigreren alleen, of heeft het ook bij andere afgescheiden landverhuizers een rol gespeeld? Bij een aantal van hen was dat inderdaad aan de orde. Dominee Gerrit Baay (1792-1849), opgeleid door Scholte en in 1848 met een groep emigranten in Wisconsin neergestreken, verklaarde in een boekje dat vlak voor zijn vertrek verscheen: "Ja, wij leven onder de nieuwe huishouding, en gelooven het Apostolische woord: het einde aller dingen is nabij…". Soortgelijke ideeën werden geventileerd door Abraham Cornelis Tris (1817-1907), die begin jaren veertig, na zijn overgang tot de Afscheiding, een lonkende carrière als notaris inruilde voor het domineeschap, en vervolgens in 1848 – hij stond toen te Zuid-Beijerland – in de ban raakte van het eindtijddenken. Dat stimuleerde hem een jaar later tot het publiceren van het alarmistische *Nederland door den Heere met de cholera geslagen, vergeet bij zijne verlossing zijnen grooten Weldoener te erkennen*. Centraal daarin stond de cholera-epidemie, die in 1849 weer vele levens had geëist – de zoveelste ramp, na de aardappelziekte van 1845 en de cholera-epidemie van 1847. Voor Tris was het duidelijk: "de tijden naderen, dat het *profetisch* woord zijne vervulling zal erlangen". Nog was het einde van de crisis niet in zicht – tekenen in de hemel en benauwdheid op aarde kondigden zich reeds aan, maar de ontknoping zou alles goed maken: "En alsdan zullen zij den Zoon des menschen zien komen in eene wolk, met groote kracht en heerlijkheid". Het zondige Nederland was in zijn ogen reddeloos verloren en daarom zette hij in mei 1851 met zijn familie koers naar Noord-Amerika, waar hij rondreizend evangelist, en zendeling onder de Joden in New York werd. Hij overleed in 1907 als overtuigd chiliast.[176]

Was het heilsvisioen dat Scholte, Baay en Tris voor ogen schemerde betrekkelijk zeldzaam onder de Afgescheiden landverhuizers die rond 1850 naar Noord-Amerika vertrokken – visioenen van doem en ondergang tierden er niettemin welig. Die werden met name gevoed door de overtuiging dat de groeiende vrijzinnigheid de voorspelde Afval was die een Godsoordeel over de wereld zou afroepen. Al in een van de eerste brochures die over een eventuele emigratie naar Noord-Amerika werden gepubliceerd – *Landverhuizing, of waarom bevorderen wij de volksverhuizing wel naar Noord-Amerika en niet naar Java?* (1846) – werd door de Afgescheiden predikanten Albertus Christiaan van Raalte en Anthony Brummelkamp geconcludeerd dat een oordeel Gods over Nederland onontkoombaar was geworden, en dat de emigratiezucht die in verschillende landen de kop had opgestoken, erop wees dat God in heel Europa bezig was de ware gelovigen te evacueren. De tuinbouwer Jan Lodewijk Hengeveld, die in 1847 vanuit Aalsmeer naar Pella vertrok, schetste in zijn afscheidbrief de gemoedstoestand waarin hij verkeerde: "het donderend ongenoegen des Heeren word over Nederland, ja men zoude moeten zeggen over Europa uytgestort…..o vrienden, de Heere vertrekt, de Heere verlaat Nederland". De opvatting dat het afvallige Europa ten ondergang gedoemd was, speelde ook een belangrijke rol bij de emigratie van de Zeeuwse kring rond dominee Cornelis van der Meulen. Tenslotte raakte in juli 1848 ook de afgescheiden predikant Huibert Jacobus Budding in de greep van een acute ondergangsverwachting, die hem ertoe bracht zijn gemeente abrupt te verlaten en naar Noord-Amerika af te reizen. Zijn oog was gevallen op een passage in de bijbel, met daarin een oproep waaraan hij geen weerstand had kunnen bieden: "Maakt u dan op, en gaat henen; want dit land zal de rust niet

---

Ibidem, 241-243; K. de Jong aan familie, Pella ca. 1851: *Ibidem*, 254-256; Oostendorp, *H.P. Scholte*, 164-180 (citaat: 178); Smits, *Afscheiding* III, 328-332.

[176] G. Baay, *Is het vertrek der Geloovigen in Nederland naar Noord-Amerika een Werk van God of uit den Booze?* (Amsterdam 1847) 24; *Gedenkt uw voorgangers* I, ed. J. de Haas (Haarlem 1984) 20-22; H. Krabbendam, *Vrijheid in het verschiet: Nederlandse emigratie naar Amerika 1840-1940* (Hilversum 2006) 125-126; [C.A. Tris] *Nederland door den Heere met de cholera geslagen, vergeet bij zijne verlossing zijnen grooten Weldoener te erkennen. Een woord aan allen* (Amsterdam 1849) 22-23; auteurschap Tris: Smits, *Afscheiding* II, 399-404.

zijn; omdat het verontreinigd is, zal het u verderven, en dat met een geweldige verderving" (Micha 2:10).[177]

7.5 Oude en nieuwe profeten

In de jaren dertig en veertig stonden in verschillende landen van Europa nieuwe eindtijdprofeten op, die erin slaagden in eigen land aanhang te verwerven, en vervolgens de grens overstaken om ook in het buitenland hun boodschap uit te dragen. Vermeld werd al dat de katholiek-apostolischen in 1838 Nederland aandeden en dat in 1842 een werk van J.N. Darby in Nederlandse vertaling werd uitgebracht, maar vooralsnog hadden beide stromingen een verwaarloosbare respons. Anders lag dat bij een stroming die op het eerste gezicht weinig met bijbels eindtijddenken van doen had – het saint-simonisme dat door de volgelingen van de utopisch-socialist Henri de Saint-Simon werd gepropageerd. De beweging kende echter een profetische fase waarin de komst van een vrouwelijke Messias werd verkondigd, die wel degelijk raakvlakken vertoonde met de christelijke eschatologie. Ook in Nederland bleek men daarvoor niet ongevoelig.

7.5.1 Saint-simonisten in Den Haag en Rotterdam

In september 1832 zocht een zekere 'A. Nerven' vanuit Den Haag contact met de saint-simonisten in Parijs. Deze groepering was rond 1830 van een economisch-politieke hervomingsbeweging tot een religieuze gezindte getransformeerd, onder leiding van de voormalige bankbediende Barthélemy Prosper Enfantin (1796-1864), de *Père Suprême*, en zijn apostelen. Dat had tot een uittocht van de meer wetenschappelijk georiënteerde saint-simonisten geleid. Enfantins synthese van religie en wetenschap, zijn heilsvisioen van een vreedzame wereld, eendrachtig samenwerkend in produktie-eenheden op basis van christelijke broederliefde, werd uitgedragen in tijdschriften als *Le Globe* en *L'Organisateur*. Vooruitlopend op dat Vrederijk weigerden de saint-simonisten dienst in het leger. Essentieel voor het aanbreken van de nieuwe tijd was volgens Enfantin de bevrijding van de vrouw uit haar in maatschappelijk en seksueel opzicht onderdrukte positie. Het wachten was daarom op de verschijning van *La Mère,* wier vereniging met *Le Père* de stoot zou geven tot het ontstaan van de nieuwe wereld. Een verwachting die een theosofische oorsprong doet vermoeden, omdat La Mère geïnspireerd lijkt op de hemelse Sophia die het Nieuwe Jeruzalem zou inaugureren. Dat bijbels-eschatologische noties een rol waren gaan spelen, valt te lezen in het artikel 'Organisation Religieuse. Le Prêtre, l'Homme et la Femme' dat op 18 juni 1831 in *Le Globe* verscheen. Hierin werd de bestaande wereld, waarin vrouwen gedwongen werden zich te prostitueren, gekenschetst als het grote Babylon, de grote Hoer die volgens de Openbaring van Johannes onherroepelijk ten onder moest gaan. Een nieuwe hemel en nieuwe aarde zouden ontstaan, want de Bruiloft des Lams was gekomen en Zijn vrouw stond gereed (Openb. 19:7).[178]

---

[177] A. Brummelkamp en A.C. van Raalte, *Landverhuizing of waarom bevorderen wij de volksverhuizing en wel naar Noord-Amerika en niet naar Java* (Amsterdam 1846[3]) 5-10, 27-28; J.L. Hengeveld aan "vriend en vriendin", Aalsmeer april 1847 (kopie): WFA, Archief Mazereeuw, inv.nr. 111; Krabbendam, *Vrijheid in het verschiet*, 33-36; J. van der Meulen e.a., *Ter nagedachtenis aan Rev. Cornelius van der Meulen* (Grand Rapids 1876) 72; 127; A. Brummelkamp aan G. Groen van Prinsterer, 14 juli 1848: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap III. Briefwisseling II (1833-1848),* 902

[178] Fakkar, *Influence internationale*, 31-49, 130; D'Allemagne, *Saint-Simoniens*, 128-132, 213-216; M.T. Bulciolu, *L'École Saint-Simonienne et la femme: notes et documents pour une histoire du rôle de la femme dans la société Saint-Simonienne, 1828-1833* (Pisa 1980) 9-19; *Lettre du Père Enfantin à Charles Duveyrier – Lettre*

In april 1832 verkeerde de beweging echter in zwaar weer – niet alleen ontbrak het geld om de tijdschriften voort te zetten, inmiddels had men ook een proces aan de broek gekregen, wegens het organiseren van niet door de overheid geautoriseerde samenkomsten en schending van de openbare zedelijkheid (dat Enfantin de vrije liefde predikte had tot geschokte reacties geleid). In afwachting van het proces trokken Enfantin en zijn apostelen zich terug in een landhuis, gelegen in het bij Parijs gelegen Ménilmontant, waar hun erediensten veel bekijks trokken en *Le livre nouveau* werd opgesteld. Daarin verkondigde de saint-simonisten de nabijheid van het Nieuwe Jeruzalem. In augustus 1832 stonden Enfantin en zijn apostelen voor de rechter en werden tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld, waarvan na het hoger beroep in oktober alleen de gevangenisstraf van Enfantin en zijn naaste medewerker Michel Chevalier overeind bleef.[179]

Dat de Père Suprême achter tralies verdween, leek het einde van het saint-simonisme. De apostelen lieten zich echter niet muilkorven en verhuisden naar Lyon, waar zij zich presenteerden als *Compagnons de la Femme*, ervan overtuigd dat de vrouwelijke Messias in 1833 zou verschijnen. Een delegatie vertrok alvast naar het Turkse Rijk, om ook daar het goede nieuws te brengen. Na zijn vervroegde vrijlating in augustus 1833 voegde Enfantin zich bij zijn discipelen in Lyon, en verkondigde daar dat de vrouwelijke Messias zich waarschijnlijk in het Oosten bevond. Vervolgens vertrok hij met zijn getrouwen naar Egypte, om het bewind daar te overtuigen van de zegenrijke gevolgen van de aanleg van een Suez-kanaal. Daar zou hij tot 1837 blijven. In zijn afwezigheid bleven zijn volgelingen in Frankrijk – de 'Famille de Paris' – de leer uitdragen, al was de organisatiegraad van de beweging losser geworden, en de 'kerk' officieel opgeheven. Michel Chevalier vertrok voor een studiereis naar de Verenigde Staten en zou uitgroeien tot kampioen van de spoorwegexpansie. In die hoedanigheid zouden hij en ook andere voormalige saint-simonisten twintig jaar later onder Napoleon III vooraanstaande functies vervullen, inmiddels tot de overtuiging gekomen dat maatschappelijke vernieuwingen tot stand werden gebracht door wetgeving, en niet door bovennatuurlijk ingrijpen.[180]

In september 1832 echter, toen A. Nerven vanuit Den Haag contact met hen zocht, verkeerden de saint-simonisten nog in hun profetische fase, en moest de messianistische speurtocht naar 'de Vrouw' zelfs nog beginnen. In die brief presenteerde Nerven zich als een 'docteur en droit' met pacifistisch-republikeinse sympathieën, en een sterke gerichtheid op Frankrijk. Zo beschouwde hij het Frans, de taal waarin hij zijn opleiding had gevolgd, nog steeds als zijn moedertaal. Nadat hij van het saint-simonisme had gehoord was hij *Le Globe* gaan lezen, maar sinds maart 1831 had hij geen exemplaar meer kunnen bemachtigen. Daarom richtte hij zich nu rechtstreeks tot de hoofdredacteur, Michel Chevalier, in de hoop dat die hem aan aanvullend materiaal (boeken en tijdschriften) kon helpen. Veel kon hij daarvoor niet betalen, want dat liet zijn financiële situatie niet toe. Vanwege het controversiële karakter had hij ook liever dat het materiaal aan een tussenpersoon werd toegestuurd, en niet rechtstreeks aan zijn adres. De bedoeling was dit materiaal te gebruiken in een kleine studiekring van onbemiddelde maar leergierige jongemannen, met wie Nerven al wat geschriften van Saint-Simon had bestudeerd. De brief werd eind oktober vanuit Ménilmontant beantwoord door de saint-simonist Alexis Petit. Die stuurde Nerven het gevraagde materiaal toe, verheugd over een aanhanger in het verre Nederland. Nerven slaagde

---

du Père Enfantin à François et à Peiffer, chefs de l'Église de Lyon. Le Prêtre – l'Homme et la Femme (extrait du Globe du 18 juin 1831) (Parijs 1831) 19-20.

[179] Fakkar, *Influence internationale,* 49-51; D'Allemagne, *Saint-Simoniens,* 182-185, 260, 302-304.

[180] Fakkar, *Influence internationale,* 52-53; Van der Linden, *International peace movement,* 218-224.

er bovendien in een kennis in Brussel te enthousiasmeren, die in maart 1833 onder de schuilnaam 'Constant' contact zocht met Ménilmontant.[181]

Nader onderzoek in Den Haag leverde niets op dat licht zou kunnen werpen op de identiteit van de briefschrijver. Zijn juridische en Franstalige achtergrond wekt de indruk dat het een ambtenaar betrof, uit Brussel gevlucht na de Belgische opstand, maar noch in het Haagse bevolkingsregister, noch in overheidsarchieven, kon meer over deze Nerven worden gevonden. Sterker nog, de familienaam Nerven bleek zo zeldzaam, dat al snel het vermoeden rees dat het wellicht om een schuilnaam ging, of dat de handtekening onder de brief verkeerd was geïnterpreteerd, en dat het niet 'Nerven' maar bijvoorbeeld 'Neeven'of 'Nepveu' moest zijn. Een A. Nepveu kon inderdaad in het bevolkingsregister worden getraceerd, maar helaas was dat een boekbinder en geen jurist, waardoor ook dat spoor doodliep.

Hoewel 'Nerven' de enige Nederlander was die contact had gezocht met Ménilmontant, zou niet hij maar iemand anders als voortrekker van de Nederlandse saint-simonisten in de annalen voortleven: de Rotterdamse onderwijzer, politiek-radicaal en vrijdenker Goose Wijnant van der Voo (1806-1902). Als zoon van een molenaarsknecht was hij in 1823 als hulponderwijzer naar Brussel vertrokken, en na de opstand van 1830 met zijn gezin halsoverkop in Rotterdam teruggekeerd, waar hij in zijn onderhoud trachtte te voorzien als huisleraar en vertaler. Naar aanleiding van een preek van de remonstrantse dominee Abraham des Amorie van der Hoeven raakte hij in briefcontact met een niet nader genoemde Hagenaar, wiens sociale bewogenheid hem zo intrigeerde, dat hij er meer van wilde weten. De man bleek saint-simonist te zijn, en het duurde niet lang of ook Van der Voo bekeerde zich tot de nieuwe leer. Samen met zijn Haagse vriend verzorgde hij tussen 1833 en 1835 een drietal publicaties over het saint-simonisme, die zij niet via de boekhandel verspreidden, maar aan 'verlichte' geesten toestuurden van wie zij vermoedden dat die voldoende liberaal waren om voor een dergelijk vooruitstrevende leer ontvankelijk te zijn.[182]

Uit voorzorg hielden zij daarbij hun identiteit aanvankelijk geheim, en onthulden bij de ondertekening van hun eerste publicatie, *Iets over de Saint-Simonianen en hunne leer* (1833), slechts de initialen van hun voornamen: J en G. Als het daarbij om authentieke initialen ging, moeten worden aangenomen dat de 'G' naar Goose van der Voo verwees. Maar wie was dan die J? Op gezag van H.P.G. Quack is altijd aangenomen dat met die 'vriend' uit Den Haag gedoeld was op G.F.J. (Guillaume) van den Bergh. Die had namelijk in 1833 exemplaren van *Iets over de Saint-Simonianen en hunne leer* aan de Gorcumse advocaat (en latere hoogleraar) George Willem Vreede gestuurd, waarvan er een in de boekerij van diens vriend Quack terechtkwam, met daarin de aantekening: "van den heer Vreede ontvangen. Mei 77. Deze had het van den Schrijver, den heer Guillaume van den Bergh". Moet daaruit geconcludeerd worden dat 'G' naar Van den Bergh verwees en niet naar Van der Voo? Of verwees die 'J' naar 'Joseph', Van den Berghs derde naam? Bij gebrek aan bronnen blijft veel vooralsnog onduidelijk.[183]

Iets over de Saint-Simonianen en hunne leer verscheen in juni 1833 bij de Haagse uitgever Martin de Lyon. Een blik op de inhoud leert dat het inderdaad controversieel was wat de lezer kreeg voorgeschoteld: de samenleving verkeerde in een diepe crisis, en alleen door de christelijke broederliefde als maatschappelijke grondslag te nemen, het particulier bezit af te

---

[181] Fakkar, *Influence international*, 275-278, 284-288; Alexis Petit aan A. Nerven, Ménilmontant 27 oktober 1832: Bibliothèque de l'Arsenal (Parijs), Fonds Enfantin, documenten Alexis Petit, inv.nr. 15031/110 (met dank aan Hans Moors).

[182] J.J. Giele, 'De oppositie der "volksmannen" (1850-1869)', *TvSG* 1 (1975) 193; W. Heijting, 'Saint-Simonisme in Nederland 1830-1840: G.Fr.J. van den Berg en G.W. van der Voo', *BMGN* 85 (1970) 322-323, 328-330.

[183] *Iets over de Saint-Simonianen en hunne leer* (Den Haag 1833) 29; Heijting, *Saint-Simonisme*, 319.

schaffen en een einde te maken aan de onderdrukking van de vrouw, zou daar een oplossing voor gevonden kunnen worden. De auteurs, "sedert langen tijd door den vurigsten ijver tot de opsporing der waarheid gedreven" en vervuld van de wens "nuttig te zijn voor onze medeburgers", hadden zich ten doel gesteld deze leer te verbreiden, zich bewust van de weerstand die dat zou oproepen. Maar gezien het feit dat het christendom in zijn beginfase het zelfde lot beschoren was geweest, twijfelden zij er niet aan dat ook het 'Nieuwe Christendom' uiteindelijk zou zegevieren. Volgens het saint-simonisme bestond de beschavingsgeschiedenis uit een opeenvolging van 'organische' perioden waarin een bepaald principe leidend was, afgewisseld met 'kritische' perioden waarin oude en sleets geworden waarden werden afgebroken, en een nieuwe organische periode voorbereid. Zo was de christelijke periode, waarin geestelijke behoeften en het hiernamaals centraal gestaan hadden, inmiddels op sterven na dood, om plaats te maken voor het Nieuwe Christendom, gekenmerkt door een herwaardering van het aardse heil en de lichamelijke behoeften. "Wij kondigen de wereld de vervulling van de prophetiën der Joden en Christenen aan", verklaarden de auteurs. De verlossing zou komen van een vrouwelijke Messias – ook volgens de Schrift was het de vrouw die "den kop van den draak", het Kwaad, zou vermorzelen (Gen. 3:15).[184]

Deze introductie tot het saint-simonisme vormde het hoofdbestanddeel van het boekje, en was door 'J' en 'G' ondertekend op 28 december 1832. Daarna volgde een tekst van later datum, met berichten over de lotgevallen van de saint-simonisten in Zuid-Frankrijk tot en met april 1833. Daarbij werd ook een lijst gepresenteerd van saint-simonistische boeken en artikelen die de auteurs voornemens waren in Nederlandse vertaling uit te brengen. Vlak voor verschijning, in juni 1833, werden de plannen echter radicaal omgegooid. In een inderhaast toegevoegde mededeling, afgedrukt op de keerzijde van de titelpagina, valt te lezen dat het plan voor het uitgeven van vertalingen was opgeschort, en dat *Iets over de Saint-simonianen* niet in de boekhandel verkrijgbaar zou zijn, maar uitsluitend zou worden toegestuurd aan "die personen, welke hun verlangen dienaangaande reeds lang hadden te kennen gegeven". Wat was er aan de hand? Vreesde men vervolging door de overheid? Was men soms bang geworden door de negatieve berichtgeving in de kranten? Afgaande op de brieven die Van der Voo aan professor H.W. Tydeman stuurde – een van de intellectuelen die voor hun missie waren geselecteerd – opereerde hij inderdaad uiterst behoedzaam. Nadat hij hem anoniem een aantal exemplaren van *Iets over de Saint-Simonianen en hunne leer* had toegestuurd, verschafte 'G' aan Tydeman in september 1833 per brief wat informatie over de achtergronden van het project. Omdat men geen onrust in de samenleving wilde wekken, had men het werk alleen aan verlichte en ontwikkelde mensen toegestuurd die het op waarde zouden weten te schatten. Hij vroeg Tydeman wat exemplaren in zijn kennissenkring uit te delen, zodat het gedachtegoed zich verder kon verbreiden. Reacties kon Tydeman sturen aan Van der Voo in Rotterdam die het aan 'G' zou doorsturen.[185]

In 1834 stuurde Van der Voo aan Tydeman ook het tweede werkje dat door de Nederlandse saint-simonisten was uitgegeven: *Woord van den Vader, aan het hof van Assises te Parijs, 8 april 1833*. Centraal hierin stond de komst van een vrouwelijke Messias die de mensheid zou verlossen, maar daarnaast werd afstand genomen van de in Nederland circulerende geruchten dat de saint-simonisten verwant waren aan de Zwijndrechtse Nieuwlichters. Van der Voo ontkende iedere vorm van samenwerking, sterker nog, hij had geen idee waar hun gedachtegoed uit bestond. Toch lag de vergelijking voor de hand, want beide bewegingen hadden een pantheïstisch uitgangspunt (God is alles, en alles keert tot Hem terug) en hanteerden als sociale stelregel: heb uw naaste lief gelijk uzelve. De Nieuwlichters zelf zagen die verwantschap daarom wel degelijk, zoals verderop zal blijken. *Woord van den*

[184] *Iets over de Saint-Simonianen*, 1-19 (citaten: 15, 18).
[185] *Ibidem*, 29-30; Heijting, *Saint-Simonisme*, 328-329.

Vader bevatte verder nog een bonte verzameling 'Mengelingen': berichten over de expeditie der saint-simonisten naar het Oosten, de vrijlating van Enfantin en zijn vertrek naar Egypte; beschrijvingen van het het saint-simoniaanse 'kostuum' en de speciale halsketting die door hen werd gedragen.[186]

Tydeman had op toezending van dit geschrift niet gereageerd, zo verweet Van der Voo hem in juni 1835, toen hij hem het derde, en laatste geschrift van zijn hand toestuurde, de vertaling van Saint-Simons *Nieuw Christendom* uit 1825. Daarin werd een oproep gedaan de arbeidersklasse uit haar ellende te verlossen, en beweerd dat met de invoering van het saint-simonisme de bijbelse voorspellingen over een Messiaans tijdperk in vervulling zouden gaan. Over de speciale positie van de vrouw werd niet gesproken, omdat die gedachte niet door Saint-Simon, maar pas na diens dood door zijn leerling Enfantin was gepropageerd. Ditmaal toonde Tydeman zich wel bereid een aantal exemplaren onder vrienden en kennissen te verspreiden, reden waarom Van der Voo in juli 1835 de tijd gekomen achtte zich met naam en toenaam bekend te maken.[187]

Behalve aan Tydeman bleken de boekjes ook te zijn toegestuurd aan diens collega-hoogleraar Johan Rudolph Thorbecke, wat doet vermoeden dat ook andere als liberaal bekendstaande professoren een exemplaar hadden gekregen. Dat de presentexemplaren niet altijd even warm ontvangen werden, blijkt wel uit de verontwaardigde reacties van Willem Gijsbert Vreedenburgh uit Rotterdam en Thomas van Duijnhoven uit Cuyk. Zij waren zo geschokt door de maatschappijondermijnende inhoud van de hen toegestuurde boekjes, dat ze meenden de koning ervoor te moeten waarschuwen. Minder verontrust was de Gorcumse advocaat George Willem Vreede, die na ontvangst van *Iets over de Saint-Simonianen en hunne leer* niet de moeite nam te reageren, maar het voorval wel met Tydeman besprak. Hij kon hem in februari 1834 melden dat het hoofdkwartier van de beweging zich niet in Rotterdam bevond, zoals Tydeman dacht, maar in Den Haag. Het boekje was hem namelijk toegestuurd door een katholieke jongeman, die toehoorder was geweest van de cursus vaderlandse geschiedenis die Vreede in de winter van 1831-1832 in Den Haag had verzorgd. In zijn autobiografie onthulde Vreede diens identiteit – het bleek te gaan om Guillaume van den Bergh, de zoon van een referendaris bij binnenlandse zaken, bij wie Vreede in die periode over de vloer kwam. Hij omschreef hem als een opvallend aantrekkelijk persoon met contacten tot in de hoogste kringen. Vreede meende zich bovendien te herinneren dat Van den Bergh hem het boekje vanuit Parijs had toegestuurd. Betekende dit dat Van den Bergh in 1833 in Parijs zat, of doelde Vreede op de Parijse herkomst van het saint-simoniaanse gedachtegoed? Het laatste lijkt het meest voor de hand te liggen, maar toch is niet uitgesloten dat Van den Bergh in 1833 inderdaad in Parijs verbleef. In 1837 was hij namelijk werkzaam bij de Franse ambassade in Den Haag, een functie die hij wellicht al langer uitoefende, wat periodieke bezoekjes aan Parijs aannemelijk zou maken.[188]

Na de distributie van *Nieuw Christendom*, in juni 1835, bleef het stil aan het saint-simonistische front. In Frankrijk zelf was de groepering inmiddels uiteengevallen en had de

---

[186] Heijting, *Saint-Simonisme*,331-332; B.P. Enfantin, *Woord van den Vader, aan het hof van Assises te Parijs, 8 april 1833* (Den Haag 1834) 2-13, 17-22; mededeling betreffende de Nieuwlichters: *Ibidem*, keerzijde titelpagina; D'Allemagne, *Saint-Simoniens*, 84.

[187] Heijting, *Saint-Simonisme*, 332-336; C.-H. de Saint-Simon, *Nieuw Christendom* (Den Haag 1835) 10-18, 59, 81-84.

[188] Heijting, *Saint-Simonisme*, 319-320, 331-332; NA, ASS, Geheim archief, 19 september 1833 F 30, inv.nr. 5762; Ibidem, 7 juni 1834 A 18, inv.nr. 5770; P.J. Meertens, 'Saint-Simonisme in Nederland' (1925), in: Idem, *In het voetspoor van Henriëtte Roland Holst: radicalen en religieuze socialisten in Nederland* (Alphen aan den Rijn 1982) 24; *Levensschets van G.W. Vreede*, naar zijn eigen handschrift uitgegeven door A.C. Vreede (Leiden 1883) 188-189, 204; Dossier G.F.J. van den Bergh: NA, Rechtbank van Enkele Politie te 's Gravenhage (1811-1838), minuutvonnissen met bijlagen 1837 nr. 97, inv.nr. 31.

propaganda haar momentum verloren. Wel werd in april 1834 bij Bergen op Zoom nog een saint-simonistische zendeling onderschept, die vanuit België de grens was overgestoken. Dat betrof een zekere Louis Raimbault, een dertigjarige drukkersgezel uit de omgeving van Parijs, met tussen zijn papieren de saint-simonistische geloofsbelijdenis en om zijn nek de opvallende halsketting die door de volgelingen werd gedragen. Na een kort verhoor en inspectie van zijn bezittingen (de ijverige ambtenaar had zelfs een tekening van de ketting opgestuurd naar de minister van justitie) werd de saint-simonist het land weer uitgezet. Of hij op doorreis was naar Van der Voo in Rotterdam of Van den Bergh in Den Haag is niet bekend. Evenmin is bekend hoelang Van den Bergh als propagandist actief is gebleven. Behalve saint-simonist was hij midden jaren dertig ook lid van de Haagse vrijmetselaarsloge Eendragt maakt Magt, samen met zijn vader die een bestuursfunctie in de loge bekleedde. Dat roept de vraag op of Van den Bergh wellicht geprobeerd heeft zijn idealen binnen de loge uit te dragen. Het enige dat in die richting wijst, is een door hem ingediend (en aangenomen) voorstel om via lezingen de wetenschappelijke kennis van de leden te verrijken. Die preoccupatie met wetenschap zou inderdaad een saint-simonistische achtergrond kunnen hebben.[189]

In 1837 nam zijn leven echter een treurige wending. In dat jaar keerden zowel de vader als de zoon de loge de rug toe, wat hoogstwaarschijnlijk verband hield met het schandaal waarin Guillaume van den Bergh betrokken was geraakt. Verstrikt in een verhouding met een getrouwde vrouw was hij haar huis binnengedrongen, wanhopig over haar besluit bij haar echtgenoot te blijven, en had daar enkele schoten gelost. Daarna was hij Den Haag ontvlucht (op de voet gevolgd door zijn minnares) maar het kostte hem wel zijn officiersrang bij de Haagse schutterij, al deed hij na terugkeer in Den Haag – vergeefs – zijn best die degradatie ongedaan te maken. Ook zijn baan bij de Franse ambassade raakte hij kwijt. Hij werd vervolgens journalist bij de regeringsgezinde krant *De Avondbode* in Amsterdam, werd na enkele jaren ook daar ontslagen en deed in 1841 nog een poging een kritischer krant van de grond te tillen: *De Nederlander*. Toen ook dat mislukte, zag hij geen uitweg meer. Pas getrouwd, en nog geen dertig jaar oud, sloeg hij de hand aan zichzelf.[190]

Na het terugtreden van Van den Bergh zette Van der Voo het propagandawerk nog enige tijd in zijn eentje voort. Hij vertaalde een brochure van Michel Chevalier over de spoorwegen, en publiceerde in 1840 *Mijne geloofsbelijdenis*, waarin hij zijn saint-simonistische overtuigingen, toegespitst op de emancipatie van arbeiders en vrouwen, nog vurig beleed. “In de TOEKOMST *zal* zal het Menschdom in den meest mogelijken volmaakten toestand verkeeren”, schreef hij in het voorwoord, “*vrede* en *liefde* zullen alsdan de ZEDELIJKE wet zijn; *waarheid* en *voorzorg* de VERSTANDELIJKE; *rijkdom* en *gezondheid* de LIGCHAMELIJKE; en zoo zullen RELIGIE, WETENSCHAP en NIJVERHEID één ligchaam zijn”. Achttien eeuwen hadden de christenen vergeefs gebeden om de komst van Gods koninkrijk: “De Saint-Simonianen roepen met al hunne wenschen, het *Godsrijk* op aarde, door *Joden* en *Christenen* verwacht”.[191]

---

[189] Fakkar, *Influence internationale*, 53; Dossier L. Raimbault: NA, Ministerie van Justitie 1813-1876, Geheim verbaal 4 mei 1834 nr. 1, inv.nr. 4621; Notulen loge Eendragt maakt Magt (Den Haag) 18-9-5835, 16-10-5835 (1835-1836): CMC, doos 4074; Notulen buitengewone vergaderingen loge Eendragt Maakt Magt 21-12-5837 (1838): CMC, doos 4090.

[190] Dossier G.F.J. van den Bergh: NA, Rechtbank van Enkele Politie te ’s Gravenhage (1811-1838), minuutvonnissen met bijlagen 1837 nr. 97, inv.nr. 31; Klapper rekesten 1837 (november/ Be): NA, ASS, inv.nr. 5186; Heijting, *Saint-Simonisme*, 321.

[191] M. Chevalier, *De ijzerbanen, beschouwd als de voornaamste materiele middelen ter bevestiging van den vrede in Europa, en ter bestendiging van het geluk des menschdoms*; vertaald en bewerkt door G.W. van der Voo, Rotterdam 1838; G.W. van der Voo, *Mijne geloofsbelijdenis in 1840* (Rotterdam 1840) XVIII, 46-47.

In de jaren veertig en vijftig raakte Van der Voo betrokken bij de strijd om kiesrechthervorming, maar bleef zich daarnaast als saint-simonist inzetten voor de vredesbeweging en de vrouwenemancipatie. Wel was het vertrouwen in zijn vermogen de samenleving ingrijpend te kunnen verbeteren sterk afgenomen. Zo schreef hij de inmiddels hoogbejaarde professor H.W. Tydeman in 1852: "ik zie thans in hoe dwaas ik vroeger met waarheden voor den dag kwam zonder mijne positie in aanmerking te nemen, en die dus klonken als eene stem in de woestijn". Maar heimwee had hij ook, naar die tijd dat hij nog van heilig vuur vervuld was:

> "Het is gelukkig als men zichzelven verbeteren en troosten kan, want ik moet het bekennen, toen was ik, ofschoon veel armer dan thans, toch nog gelukkiger in mijne dolle en onbezonnen geestdrift voor het goede, voor een betere toekomst; – ik vond het eene grove beschuldiging tegen de Christelijke maatschappij, dat zij, na 19 volle eeuwen zo veel kommer en ellende had bewaard, zoo weinig beters toeliet, zoo weinig geloof in het toekomende".

En zo bleef hij het saint-simonisme trouw, ondanks het uiterst teleurstellende resultaat van al zijn inspanningen. Groot was dan ook zijn voldoening toen een gift van een rijke kennis hem in 1856 in staat stelde naar Parijs af te reizen, waar hij een persoonlijke ontmoeting had met *Père* Enfantin. Dat deze hem vervolgens bij de nog overgebleven saint-simonisten introduceerde als "onze bisschop in de Nederlanden" gaf hem op de valreep nog een gevoel van voldoening – een erkenning voor zijn jarenlange en belangeloze inzet.[192]

Tot zover de eindtijdprofeten die vanuit het buitenland opereerden. Aandacht nu voor de profeten van eigen bodem, die in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw actief waren. Onder hen twee nieuwelingen, Enoch van Ammers (alias het Wijf des Lams) en de rondtrekkende ondergangsprofeet Pieter Jakobs de Blaauw. Daarnaast twee oude bekenden: Claas Siegers van de Würde en de profeet van Opperdoes: Jan Masereeuw.

7.5.2 De hemelvaart van Jan Masereeuw

Van de genoemde profeten was Jan Masereeuw misschien wel het minst spraakmakend – hij leidde een teruggetrokken leven en beperkte zich tot het schrijven van verhandelingen en preken die onder zijn volgelingen circuleerden, maar niet in druk werden uitgegeven. Wel deed het gerucht de ronde dat zijn volgelingen begin jaren dertig in de greep waren geraakt van een ondergangspaniek. Rond 1833 hadden zij zich van hun bezittingen willen ontdoen, in een poging te ontkomen aan het naderende oordeel. Boerderijen waren verkocht, fruitbomen omgehakt en sieraden de deur uitgedaan. Latere masereeuwers hebben deze verhalen als kwaadsprekerij van de hand gewezen, maar de overeenkomst met de soortgelijk gemotiveerde pogingen zich van luxe en opschik te ontdoen, die zich in 1840 bij de volgelingen van Jakobus Poort in Bunschoten openbaarden, zijn te opvallend om deze verhalen niet serieus te nemen. In de archieven van de direct betrokken gemeenten werden hierover geen nadere gegevens aangetroffen.Wel bewaard gebleven is een uit maart 1831 daterend rapport over de "publieke geest" in Noord-Holland, met daarin een passage betreffende Opperdoes en omstreken. Daar zou sprake zijn van een "genootschap" waarin de dweepzucht hand over hand toenam. Een boer had zijn boerderij ver beneden de prijs verkocht en het geld onder de armen verdeeld, want binnenkort zou toch alles "gemeen" zijn.

[192] http://socialhistory.org/bwsa/biografie/voo; G.W van der Voo aan H. W. Tydeman, 29 mei, 20 oktober 1852: RAL, Familiearchief Tydeman, inv.nr. 141.

Een assessor, wiens vrouw zich bij de groep had aangesloten, had alles wat naar weelde zweemde verkocht; zijn vrouw had de zilveren naaldenkokers zwart geverfd. De vermelding van Opperdoes wijst onmiskenbaar in de richting van Masereeuw, hetgeen zou betekenen dat de ondergangspaniek zich niet in 1833 maar al eerder, in 1831 zou hebben voorgedaan.[193]

In het brievenarchief van Jan Masereeuw zijn aanwijzingen gevonden die aannemelijk maken dat het jaar 1831 bij de masereeuwers inderdaad met meer dan gewone belangstelling tegemoet werd gezien. Zo schreef Masereeuw op 30 april 1831 aan een zekere Katharina Willems, winkelierster in Enkhuizen en fel tegenstandster van zijn leer, dat de "drie gezette jaren" waren verstreken. In 1828 was hem geopenbaard dat hij zijn stilzwijgen moest verbreken en opnieuw het oordeel moest verkondigen. Nog drie jaar had de mensheid voor de boeg – in 1831 zou het voorbij zijn. Een half jaar eerder al, op 8 september 1830, had hij haar bestookt met een doembrief, gericht aan de "onverbiddelijk en verstaalde tijtgenoot". Nu zij niet naar zijn getuigenis had willen luisteren was hij vrij van haar bloed, en trok hij zijn handen van haar af. Daarop volgde een passage waarin hij God leek te vragen het oordeel onmiddellijk te voltrekken:

> "o Heere God der legerscharen, vertoeft nu niet langer, maar koom haastig om uwe Eijgen aanbiddelijke gebiedende Wille, woorde en getuigenisse, ook in dezen, te bekragtigen, o mijn god mijn vader hoor nu mijn ootmoedige smeekgebedt, en ontbloot nu ook in dezen uw arm met magt, gelijk in Moses dage op dat nu ook alle onverbiddelijke noyt te overtuigene verstokte Korachsvergaderinge een eijnde nemen".[194]

De man van Katharina, de schipper Coert van der Boom (later een vooraanstaand lid van de Afgescheiden gemeente te Enkhuizen), was van dergelijke banvloeken niet gediend. Alleen aan Christus was het uitspreken van het oordeel voorbehouden, en kennelijk stelde de verblinde Masereeuw zich aan Hem gelijk, reageerde hij verontwaardigd. Begin mei 1831 schreef Masereeuw aan een kring van geestverwanten te Purmerend dat het naderende oordeel vreselijk zou zijn: "maar gijlieden o mijne geliefde ja gij alle die noch een wijnigje vreeze voor dien eenigen waragtigen God in 't herte hebt behouden vliet, ja vliet van alle soodanige geestelijke tooverijen". Hij eindigde met de wens dat de Heere hen mocht behouden, temidden van "alle woelinge en omkeeringe". Aan andere geestverwanten schreef hij 27 mei 1831: "Want ziet de dag der wereld is gedaald, de zon van Babylon gaat onder, de Bruidegom staat achter de gordijnen, de baarmoeder des dageraads begint zich te ontsluiten." Meer brieven en manuscripten die licht zouden kunnen werpen op deze alarmistische periode zijn helaas niet bewaard gebleven.[195]

Volgens dominee Abraham Willem van Campen, die in 1849 een artikel aan de masereeuwers wijdde, ebde de ondergangspaniek uit het begin van de jaren dertig jaren geleidelijk weg, en bleef het gezag van Masereeuw bij zijn volgelingen ongebroken. Mogelijk

---

[193] Kok, *Profeet van Opperdoes,* 16-17; Loosjes, 'Jan Mazereeuw', 45; M. Slot, De vrienden van Jan Masereeuw te Andijk. Een onderzoek naar mogelijke samenhang tussen de beweging van Jan Masereeuw te Andijk en de huidige religieuze pluriformiteit in dit dorp (Scriptie Theologische Universiteit Kampen 1984) 61; gouverneur van Noord-Holland aan minister van binnenlandse zaken over "publieke geest in het gewest", 13 maart 1831: NA, Kabinetsarchief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken (1817-1949), inv.nr. 241.

[194] J. Mazereeuw aan K. Willems, 8 september 1830, 30 april 1831: WFA, Archief Mazereeuw, inv.nr. 109.

[195] C. van der Boom aan J. Mazereeuw [1831]: WFA, Archief Mazereeuw, inv.nr. 109; www.kistemaker.nl/masereeuwers (20); J. Mazereeuw aan J. de Boer (Purmerend), 3 mei 1831: WFA, Archief Mazereeuw, inv.nr. 112; Idem, 'Aan mijne vrienden en verdere tijdgenooten (Opperdoes, 27 mei 1831)', in: Masereeuw, *Geschriften handelende over de ware onderlinge bijeenkomst in tegenstelling der menigvuldige menschelijke bijeenkomsten (…)* (Leiden 1941) 161.

is daarop van invloed geweest het feit dat Masereeuw vooral het spirituele karakter van het Nieuwe Jeruzalem benadrukte, een Godsrijk dat niet zou komen met uiterlijk gelaat, zodat het uitblijven ervan geen gevoelens van diepe ontgoocheling zal hebben opgeroepen. In brieven uit 1833 en later onthield Masereeuw zich van concrete voorspellingen, maar de suggestie dat een doorbraak op wereldschaal niet lang meer op zich zou laten wachten, ontbrak zelden. Vandaar dat hij bleef hameren op wereldmijding, en maatschappelijke en economische tegenslagen begroette als middelen die het proces van vergeestelijking zouden bespoedigen. Nu en dan ontving hij brieven van sympathisanten die net als hij in het laatste der dagen meenden te leven. Een daarvan was Kornelis Verwer, winkelier te Westzaan, die Masereeuw in 1841 meldde dat hij met aandacht de "groote wereldgebeurtenissen" bijhield en uit de snelle veranderingen die plaatsgrepen, afleidde dat de opening van het zesde zegel voor de deur stond. Hij hoopte dat Masereeuw hem nog wat nadere details kon onthullen.[196]

In 1845 zouden de masereeuwers te Opperdoes zich formeel afscheiden van de hervormde kerk; in 1854 volgde de groep in Andijk. Masereeuw kreeg in toenemende mate last van doofheid, waardoor zijn rol als voorganger bij de verschillende afdelingen in Opperdoes, Andijk, Enkhuizen en Medemblik werd overgenomen door lokale broeders. Aan één voorspelling bleef Masereeuw hardnekkig vasthouden, de voorspelling namelijk dat hij niet zou sterven maar ten hemel varen. Toen hij op 15 mei 1855 toch overleed, liet hij zijn trouwste volgelingen in diepe ontreddering achter. Johannes Impeta, een vooraanstaand lid van de 'Vrienden' te Medemblik, bekende begin juni 1855 aan voorganger Pieter Wijdenes te Opperdoes "in grote benouwtheidt en rede en radeloosheid" te verkeren. Hij had dringend behoefte aan een verklaring. Zijn dienstmeid en mede-'vriendin' Antje van der Boom richtte zich eind juni eveneens per brief tot Pieter Wijdenes. In een woordenstroom die bijkans van het papier afspat, gaf zij lucht aan haar vertwijfeling:

> "daar het geheel en al buiten mijn voor wagting is dat Jan overleden is en dat het ook geheel en al naar mijn inzien tegen het getuigenis inloop dus nu weet ik niet wat te doen[.] verwerpe dat kan ik niet maar aanneme dat kan ik ook onmogelijk dus nu wens ik het maar staan te laten[.] gedenk ik aan U toen gij de leste keer hier is geweest hoe gij toen heeft gezwooren bij de zon en maan dat Jan niet sterve zouw".[197]

Kortom: hoe nu verder?

Johannes Impeta en Antje van der Boom zouden de beweging nog datzelfde jaar de rug toekeren, en met hen vele andere masereeuwers. Een klein groepje bleef zijn wereldmijdende leer trouw, en zou die op jongere generaties weten over te brengen, tot ver in de twintigste eeuw.[198]

---

[196] W.C. [moet zijn: A.W.] van Campen , 'Berigt aangaande de secte van Jan Mazereeuw te Opperdoes in Noord-Holland', *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid in Nederland* 20 (1849) 104-105; J. Mazereeuw aan J.R. Hofmeijer (Heerde), 5 januari, 8 oktober 1833: WFA, Archief Mazereeuw, inv.nr. 110; Idem aan J. Post (Urk), 20 november 1833: Ibidem; Idem aan H.J. Wouda (Harlingen), 20 april 1837: Ibidem, inv.nr. 111; Idem aan J. Kroonenberg (Zaandam), 8 maart 1838: Ibidem, inv.nr. 110; K. Verwer aan J. Mazereeuw, Westzaan [juli 1841]: Ibidem, inv.nr. 109; J. Mazereeuw aan K. Verwer (Westzaan), 25 augustus 1841: Ibidem.

[197] Loosjes, 'Jan Mazereeuw', 29; www.kistemaker.nl/masereeuwers (24-26, 33); J. Impeta aan P. Wijdenes (Opperdoes), Medemblik 31 mei, 6 juni 1855: WFA, Archief Mazereeuw, inv.nr. 122; Antje van der Boom aan P. Wijdenes, Medemblik 24 juni 1855: Ibidem; zie voor Antje van der Boom: C. van der Kamp en M. Schoenmaker aan H. Schoenmaker, Enkhuizen 14 augustus 1854: Ibidem, inv.nr. 110.

[198] P. Wijdenes en A. Baan aan "geagte vrindin"(Trijntje Langenberg-Ellerbroek), Opperdoes 27 november 1855: WFA, Archief Mazereeuw, inv.nr. 122; www.kistemaker.nl/masereeuwers (18-19, 25-27); Slot, Vrienden van Jan Masereeuw, 68-70, 78; Loosjes, 'Jan Mazereeuw', 46; E.G. Hoekstra en M.H. Ipenburg, *Handboek christelijk Nederland: kerken, gemeenten, samenkomsten en vergaderingen* (Kampen 2008) 265-266.

7.5.3 Enoch van Ammers, het Wijf des Lams

Telde de aanhang van Masereeuw in de jaren dertig van de negentiende eeuw, op het hoogtepunt van de beweging, zo'n kleine tweehonderd gelovigen, toch bleek er in de kop van Noord-Holland nog ruimte voor een tweede profeet: Enoch van Ammers, ofwel het Wijf des Lams. Hoewel beide profeten los van elkaar opereerden, lijkt er niettemin sprake te zijn geweest van enige kruisbestuiving. Van Ammers riep zich uit tot de enige 'echte' Elia, omgekeerd was Masereeuw zeer op zijn concurrent gebeten, en waarschuwde in zijn brieven regelmatig tegen deze 'valse profeet'. Daarbij wekt hij de indruk Van Ammers goed te kennen, wat doet vermoeden dat die aanvankelijk een bekende, mogelijk zelfs een geestverwant van hem is geweest. Zo beweerde Masereeuw in een brief uit 1836, dat Van Ammers met "zijne van god ontfangene talenten en meer den gemene gaven en bequaamheden" in handen van de duivel was gevallen. Dat er mogelijk sprake was van een meer dan oppervlakkig contact is niet ondenkbaar. Beide mannen woonden niet ver bij elkaar uit de buurt, waren allebei zonen van schoolmeesters, maakten daardoor deel uit van de geletterde bovenlaag in deze plattelandssamenleving, en waren bovendien allebei werkzaam in het boerenbedrijf.[199]

Enoch van Ammers (1791-1853) werd in Beets geboren als derde zoon van de plaatselijke schoolmeester en belastingontvanger Frank van Ammers, in de Bataafs-Franse tijd tevens gemeentesecretaris van Beets. De oudste zoon Mels trad in de voetsporen van zijn vader en werd onderwijzer te Westerblokker, de tweede zoon Klaas werd koopman en wethouder te Medemblik, de vierde en vijfde zoon – Jan en Johannes – werden respectievelijk boer (later veldwachter) en winkelier te Beets. Over Enochs jeugd is weinig bekend: hij deed in 1812 belijdenis in de hervormde kerk en werd in 1813 via de conscriptie ingelijfd bij het napoleontische leger. Toen hij in 1815 in het huwelijk trad met Dirkje Boon was hij inmiddels boer te Beets.[200]

In 1818 kwam hij in botsing met de kerkenraad. Enoch was genomineerd als diaken maar niet gekozen; zijn zwager Poulis Boon wel. Woedend stormde hij het huis van de dominee binnen en eiste genoegdoening; de dominee – daarvan niet gediend – sommeerde hem voor de kerkenraad te verschijnen. Van Ammers weigerde aanvankelijk, want in zijn ogen was dat college op een onwettige wijze tot stand gekomen. Nadat ook enkele andere lidmaten bezwaar hadden aangetekend tegen de verkiezingsprocedure werd de zaak naar de classis doorverwezen, en werd Enoch, hangende de kwestie, onder censuur gesteld. Kennelijk werd de zaak gesust, want verdere verwijzingen naar de afloop ervan ontbreken, en in 1821 werd hij alsnog tot diaken aangesteld. Illustratief voor het hoge aanzien dat de familie Van Ammers in Beets genoot, was Enochs verkiezing tot gemeenteontvanger in 1823, waarmee hij in de voetsporen van zijn vader trad. Een prestigieuze functie waarin hij verantwoordelijk was voor de inning en afdracht van de plaatselijke belastingen, en die hij tien jaar zou uitoefenen. Intussen bleef hij werkzaam als veeboer, en was daarnaast actief in kerkelijke functies als diaken of kerkmeester. Hij betrok een hoeve in de Kerkebuurt van Beets, in het hart van het dorp, pal tegenover kerk, schoolhuis en pastorie.[201]

---

[199] Kok, *Profeet van Opperdoes*, 15-21; www.kistemaker.nl/masereeuwers (24); J. Mazereeuw aan 'Teunis' (Alkmaar), 28 juli 1836: WFA, Archief Mazereeuw, inv.nr. 109.

[200] Doop (hervormd) Enoch van Ammers, zoon van Frank van Ammers en Geertje Schardam, 13 februari 1791: NHA, DTB Beets; F. van Deelen, 'Beets tijdens de Franse bezetting', *Chronyck van het dorp de Beets (Chronyck)* 3 (mei 2000) 21-25; Idem, 'De nakomelingen van Frank van Ammers', *Chronyck* 3 (mei 2000) 26-27; belijdenis Enoch van Ammers: Waterlands Archief (WA), Hervormde Gemeente Beets 1602-1972, notulen kerkenraad 24 april 1812, inv.nr. 3; Enoch van Ammers 'als conscrit naar de armé' : Ibidem, augustus 1813; huwelijksakte Enoch van Ammers en Dirkje Boon 9 april 1815: NHA, RBS Beets.

[201] Notulen kerkeraad Beets, 29 januari, 5, 6, 12, 21 februari, 18 april 1818, 21 januari 1821, 28 februari 1823, 8 februari 1824, 26 mei 1825, 22 januari 1826, 24 december 1830: WA, Hervormde gemeente Beets, inv.nr. 4;

Begin jaren dertig sloot hij zich aan bij het orthodoxe verzet tegen vrijzinnige tendensen in de hervormde kerk. Mogelijk was hij hierin beïnvloed door zijn in Utrecht woonachtige neef Hendrik van Ammers, met wie hij op vertrouwelijke voet stond en die op dat moment al actief was in een conventikel dat de stoot zou geven tot de Utrechtse Afscheiding. In april 1833 raakten de ontwikkelingen in een stroomversnelling: Enoch besloot zijn pasgeboren zoontje Johannes ongedoopt te laten en nam ontslag als gemeenteontvanger. Een roeping tot profeet lag aan dat besluit ten grondslag, schreef hij de burgemeester op 28 april:

> "Daar ik eerlang als bedienaar van het evangelie mijnen werk als Leeraar in deezen weereld staan te aanvaarden om onder den bijstand en kragt des Hijligen Geestes veel zielen toe te brengen aan het Koningrijk van onzen Heeren Jezus Christus, zoo is deezen dienende, om Ued te berigten alsdat ik de Post als Plaatselijken ontvanger in deezen gemeenten niet meer kan vervullen".

Maar helemaal zeker van deze roeping was hij toch niet, want enkele dagen later trok hij zijn ontslagbrief weer in, "daar ik thans niet weet door welken geest ik gelijd word – ik verkeer voor mijn zelven in eenen wonderlijken week – dog alles met gezond verstand zooals Ued kan bespeuren aan mijnen missiven – de menschen mogen hier meeden spotten, maar die mijnt [meent] te staan, ziet toe dat hij niet vallen, ik zal uw mondeling in kort mijne ontmoeting bekend maken". Twee weken later, toen de gemeenteraad informeerde of hij er al uit was, nam hij alsnog ontslag.[202]

Daarmee was de zaak echter niet afgedaan. In augustus 1833 werd door de nieuwe gemeenteontvanger een kastekort van ruim driehonderd gulden geconstateerd. Van Ammers ontkende niet, maar vroeg tijd om een en ander te kunnen verkopen, zodat hij het verschil kon aanzuiveren. Dat lijkt te zijn gelukt, maar het roept wel de vraag op of zijn roeping tot profeet wellicht was voortgevloeid uit de gevoelens van wanhoop en schaamte die hem bevangen moeten hebben, toen hij zich realiseerde van fraude te worden beschuldigd. Hoe het ook zij, hij nam zijn roeping in ieder geval serieus, bleef weg uit de kerk, en recruteerde als eerste aanhangers – ofwel 'apostelen'- zijn jongere broer Johannes en de plaatselijke slachter Jan de Groot. Gedrieën roepen ze op tot terugkeer naar de leer der vaderen, waarin ze – volgens de burgemeester – niet bijster succesvol waren.[203]

Notulen gemeenteraad Beets 17 oktober, 24 december 1823: WA, Gemeente Beets (1357-1907), inv.nr. 1; blijkens geboorteakten 28 januari 1832 en 18 april 1833 woonde Enoch van Ammers op nr. 28, vlak bij broodbakker G.J. West en onderwijzer A. de Smeth (respectievelijk nummer 27 en 31): NHA, RBS Beets; zie ook Volkstelling Beets 1839: WA, archiefnummer 1226; H. van Zwet, 'Beets in de 19de eeuw: een dorp van Jan Piet(er) en Klaas, *Chronyk* 2 (november 1999) 17-19; R. Admiraal, 'Geschiedenis van de lagere school in Beets', *Chronyk* 10 (november 2003) 6-9.

[202] Burgemeester Beets aan minister van justitie, 15 juli 1834: NA, Ministerie van Justitie 1813-1876; 3 augustus 1835 nr. 41; inv.nr. 936; censuur Enoch van Ammers wegens verzuim openbare godsdienst en verwaarlozing doop en avondmaal: WA, Hervormde gemeente Beets, notulen kerkenraad 16 juli 1834, inv.nr. 4 (zoon Johannes van Ammers, geboren 16 april 1833, bleef ongedoopt); Enoch van Ammers aan burgemeester Beets, 28 april 1833: WA, Gemeente Beets, ingekomen stukken, i nv.nr.27; Idem aan burgemeester Beets, [30 april 1833]: NHA, PBNH, GS 31 mei 1833 nr. 8, inv.nr. 3492; burgemeester Beets aan gouverneur Noord-Holland, 21 mei 1833: Ibidem. Hendrik van Ammers (Zuilen 1774-Rhenen 1843) was de zoon van Anthonie van Ammers (1749-1825) de oudere broer van Enochs vader Frank van Ammers (1757-1824); zie verder: A. Graafhuis, 'De Afscheiding in de stad Utrecht', in: A. de Groot en P.L. Schram eds., *Aspecten van de Afscheiding* (Franeker 1984) 46-47, 53; Enoch van Ammers aan minister van Eeredienst, 9 maart 1841: NA, Hervormde e.a. Eerediensten 1815-1870, 24 april 1841 nr. 13; inv.nr. 598.

[203] Notulen gemeentebestuur Beets 6 augustus 1833: WA, Gemeente Beets, inv.nr.1; burgemeester Beets aan gouverneur Noord-Holland, 26 augustus 1833, NHA, PBNH, GS 5 september 1833 nr.1, inv.nr 3506;

Toen kreeg Enoch van Ammers, op 3 juli 1834 om 10 uur in de ochtend, een nieuwe openbaring. Bezig met werkzaamheden achter in zijn koestal daalde plotseling de Heilige Geest op hem neer en werd hij door God tot Koning der Joden gekroond. Het zou zijn opdracht worden om samen met de prins van Oranje de Joden terug te brengen naar het Beloofde Land, waarna het Duizendjarige Rijk zou aanbreken. Daartoe diende hij nog tien apostelen te verzamelen, om het dozijn vol te maken dat hem als verlosser toekwam.[204] Maar hij was niet alleen Koning der Joden – in hem kwamen alle bijbelse heilsvoorspellingen samen. Niet toevallig vormden zijn initialen de naam Eva: dat was een verwijzing naar de tweede Eva, die het Kwaad (de slang) zou vermorzelen, dat door de eerste Eva in de wereld was gebracht (Gen. 3:15). Daarnaast was hij "het Wijf des Lams", symbool van het Nieuwe Jeruzalem (Openb. 21:10), en "Vorst Michaël", de verlosser waarvan sprake is in Daniël 12:1. In 1838 werd de titulatuur uitgebreid met "Eliam", de in Maleachi 4:5 aangekondigde profeet die kort voor de Dag des Heren zou verschijnen. Met name de verwijzingen naar de profeet Elia en Vorst Michaël doen vermoeden dat het hem er ook om te doen was de profeet Masereeuw naar de kroon te steken. Ook die beweerde immers de voorspelde Elia (oude spelling: Eliam) te zijn, en ook in zijn visioenen speelde Vorst Michaël een centrale rol.[205]

Voortvarend gaf Enoch in de dagen daarna invulling aan zijn opdracht. Om zijn nieuwe identiteit te onderstrepen, spelde hij een oranjekokarde op zijn hoed, naaide op zijn borst een oranjekleurige zevenpuntige ster, en bevestigde een oranje lint aan het rechterpand van zijn vest. Op het hek dat zijn hoeve van het kerkplein scheidde, plaatste hij een roerkop (een houten hoofd waarmee scheepsroeren werden versierd) en op het dak wapperde de nationale driekleur, opgefleurd met door hemzelf aangebrachte appeltjes van oranje. Aan wie het maar wilde horen, verklaarde hij de Gezalfde des Heren en Vorst Michaël te zijn, die de ongelovigen hun ondergang moest aanzeggen. Zaterdag 9 juli 1834 gaf de burgemeester hem opdracht alle versieringen van zijn kleding en huis te verwijderen, omdat hij anders niet voor zijn veiligheid kon instaan. Enoch weigerde, maar kreeg de dag daarop inderdaad te maken met een boze menigte die het recht in eigen hand dreigde te nemen. Samen met de veldwachter (de broer van Enoch) wist de burgemeester de samenscholing uiteen te drijven, maar zag zich toch genoodzaakt de officier van justitie in Hoorn om versterking te vragen. Toen die op maandag 11 juli arriveerde, was de beschilderde kop al van het hek gerukt en aan gruzelementen gesmeten. Onder dwang had Enoch zijn borstversieringen moeten afstaan. Daarop waren enkele mensen zijn huis binnengedrongen met de intentie Jan de Groot te molesteren, hetgeen de burgemeester ternauwernood had weten te voorkomen. Vervolgens was de menigte naar de tapperij van Johannes van Ammers vertrokken, waar men het op een drinken had gezet.[206]

Uit vrees voor verdere ongeregeldheden was de burgemeester naar Hoorn afgereisd, om de rechter van instructie te verzoeken Enoch te arresteren. Dat de profeet eveneens naar Hoorn was gegaan om bescherming voor zichzelf en zijn gezin te vragen, speelde de

---

Burgemeester Beets aan minister van justitie, 15 juli 1834: NA, Ministerie van Justitie 1813-1876; 3 augustus 1835 nr. 41; inv.nr. 936.

[204] Enoch van Ammers aan koning Willem I, februari 1839: NA, ASS, 5 maart 1839 nr. 44, inv.nr. 4457; Idem aan koning Willem II, 27 april 1841: NA, Kabinet des Konings (1841-1897) (KdK), 6 augustus 1841 nr. 233; inv.nr 50; M.E. Kluit ed., 'Briefwisseling van C.M. van der Kemp (1799-1861) en H.J. Koenen (1809-1874) 1833-1845', *BMGN* 63 (1942) 91-92.

[205] Zie voor de herkomst van de profetische titulatuur van E. van Ammers: officier van justitie bij rechtbank van eerste aanleg Hoorn aan gouverneur Noord-Holland 22 juli 1834: NA; Ministerie van Justitie 1813-1876, 3 augustus 1835 nr. 41, inv.nr. 936; Enoch van Ammers aan koning Willem I [14 mei 1835]: Ibidem; 'Michael' (Enoch van Ammers) aan koning Willem I, 19 maart 1838: NA, ASS, 23 mei 1838 nr. 5, inv.nr. 4368.

[206] Burgemeester Beets aan minister van justitie, 15 juli 1834: NA, Ministerie van Justitie 1813-1876, 3 augustus 1835 nr. 41, inv.nr. 936.

burgemeester daarbij in de kaart, want eenmaal in Hoorn aangekomen werd Enoch meteen vastgezet. De officier van justitie, verontrust door de "wartaal, vergezeld van uitboezemingen en gebaren, die maar al te zeer aanduidden, dat hem in het Godsdienstige eene monomanie beheerschte" wilde hem al in een gesticht plaatsen, maar zag daar voorlopig van af, toen de broer van Enoch (Mels van Ammers, onderwijzer te Westerblokker) zich bereid verklaarde hem voorlopig in huis te nemen. Hoe lang Enoch in Westerblokker verbleef is niet duidelijk. Erg lang kan het niet zijn geweest, want al in het najaar van 1834 begon hij aan een zendingsreis door de regio Twisk, Andijk, Opperdoes en Medemblik. In mei 1835 vertrok hij plotseling naar Utrecht, en vandaar naar Den Haag. Daar wilde hij een aantal Réveilmannen, en de orthodoxe dominee Dirk Molenaar bezoeken, om hen van zijn missie en de nadering van het Duizendjarige Rijk op de hoogte te stellen. Maar bovenal wilde hij de koning spreken, en ook de kroonprins, die samen met hem de Joden naar Palestina zou moeten brengen.[207]

Van dat bezoek deden de Haagse Réveilmannen verslag aan hun geestverwanten in Amsterdam. C.M. van der Kemp beschreef aan Koenen hoe de profeet bij hem was binnengevallen, uitgedost met een grote oranje strik. Hij had zonder schroom verteld over zijn opdracht, en van zijn overtuiging dat zich op korte termijn een Uitstorting van de Heilige Geest zou voordoen. De eerste steen van het Godsrijk was reeds gelegd. "In zijn gesprek is hij levendig en stelt zich dan in eene houding, die terstond eenen geestdrijver kenmerkt', merkte Van der Kemp op. Ook bij Capadose was de profeet langs geweest, die weliswaar instemde met Enochs hoge verwachtingen van de kroonprins, maar zijn messianisme stuitend vond. Nadat Van Ammers op 13 mei op de publieke audiëntie aan de koning zijn visitekaartje had overhandigd, met daarop zijn 'geestelijke' naam ("EVA Wijf des Lams of Koning der Joden"), gingen daar alle alarmbellen rinkelen. Het rekest dat Enoch daags daarop indiende, kon die onrust niet wegnemen. Hij openbaarde zich daarin als de Godsgezant die licht in het duister zou brengen, en wiens taak het was te waarschuwen tegen de vrijzinnige predikanten die het kerkvolk naar de afgrond leidden:

> " Ja Majesteit het gevaar waar in U Koningrijk tans verkeert is grooter dan gij nied kunt voorstellen en neemt nog dagelijks toe, ook mijn komst in Uw Rijk brengt daar ook veel in toe, en dit kan ook niet anders, omdat ik de waarhyd moet getuygenis geeven dog ik kan Zijn Majesteyt ook verzeekeren dat God mijn Hemelsche Vader groote dingen heeft geopenbaard aan mij aangaande de Heerlijken Kerkstaat die zijn aanvang reeds heeft begonnen en ook verder onder het Bestuur van zijn Majesteit verder zullen plaatshebben. ook vooral met betrekking ten goed voor het Huys van Oranje niet alleen voor deeze tijd maar vooral met betrekking tot het toekomende leven".

Mocht de koning nadere inlichtingen verlangen, dan kon hij zich vervoegen in de Raamstraat te Den Haag, waar Van Ammers zijn intrek had genomen in het huis van Hendrik Jacobus Nieuwenhuijzen, een bekende plaats van samenkomst voor orthodoxe gelovigen.[208]

---

[207]Officier van justitie bij rechtbank van eerste aanleg Hoorn aan gouverneur Noord-Holland, 22 juli 1834: NA; Ministerie van Justitie 1813-1876, 3 augustus 1835 nr. 41, inv.nr. 936; Idem aan minister van justitie, 26 mei 1835: Ibidem; Enoch van Ammers aan broer Johannes van Ammers e.a. "Broeders en Zusters in den Heere", 18 mei 1835 (kopie): Ibidem.

[208] W. de Clercq aan I. da Costa, 16 mei 1835: UBA, RA, Verz. Da Costa (H); Kluit, *Briefwisseling Van der Kemp en Koenen*, 91-93 (citaat: 91); A. Capadose aan I. da Costa, 9 juni 1835: UBA, RA, Verz. Da Costa (H); ASS aan minister van justitie, 14 mei 1835 nr. 26: NA, ASS, 14 mei 1835 nr. 26; inv.nr. 4026; Enoch van Ammers aan koning Willem I [14 mei 1835]: NA, Ministerie van Justitie 1813-1876, 3 augustus 1835 nr. 41, inv.nr. 936; F.L. Bos, *Kruisdominees; verhalen uit afgescheiden kringen*, verbeterde druk (Kampen 1982[2]) 14.

Aan zijn geestverwanten in Beets deed Van Ammers enthousiast verslag van zijn wederwaardigheden in de residentie. Hij was daar met alle egards behandeld, “zoodat ik dien eerste nagt het voorregt mogt genieten om op een ledekant te slaapen”, een luxe die hij kennelijk niet gewend was. Twee brieven had hij al aan de kroonprins afgegeven en inmiddels was hij ook bij de koning langs geweest . Dat was niet zonder gevaar verlopen, want toen de koning hem vroeg waar hij logeerde, had Enoch begrepen dat men zijn gangen wilde nagaan. Toch was hij nog steeds op vrije voeten. Behalve de Réveilmannen had hij inmiddels ook dominee Molenaar bezocht. Veel respons had hij niet gekregen, maar dat deerde hem niet: “het is tog voor den wijzen en verstandigen verborgen, maar de kinderen geopenbaard”. Na wat heen en weer geschrijf tussen de minister van justitie, de gouverneur van Noord-Holland en de burgemeester van Beets, besloot men Van Ammers niet te arresteren, maar het huis in de Raamstraat wel in de gaten te houden. Enige weken later moest de politiebeambte constateren dat er van de profeet weinig te duchten viel, aangezien hij zijn dagen “in volslagen werkeloosheid voor de glazen” doorbracht. Eind juli 1835 vertrok Enoch met de pakschuit richting Amsterdam. Daarna concentreerde hij zich voorlopig weer op de kop van Noord-Holland. Begin 1836 kon de classis van Hoorn aan de minister van Eeredienst melden dat de afgelopen maanden in de ring van Spanbroek actief was eweest “een zekere Enoch van Ammers, afkomstig van Beets, zo zich noemende : het Wijf des Lams”. Zonder aanmerkelijk gevolg, “terwijl zijne oogmerken zich duidelijk ontdekken dat het hem mee te doen was, om (gelijk men zegt) een goed voer en eene warme stal, dan de belangen des Christendoms”.[209]

Toch lijkt hij niet helemaal een roepende in de woestijn te zijn gebleven, want in het archief van Jan Masereeuw werden twee brieven van Van Ammers aangetroffen, in januari 1836 verstuurd vanuit Beets en gericht aan zijn “Geliefde broeders en zusters in de Heere”. Kennelijk had Masereeuw deze brieven in handen gekregen en ze bewaard om meer inzicht te krijgen in de motieven van zijn concurrent. In de eerste brief kondigde Enoch een nieuwe reis naar Den Haag aan, ditmaal in gezelschap van zijn vrouw en kinderen en enkele van zijn trouwste volgelingen. Zo moest de geadresseerde onverwijld zijn dochter naar Beets sturen, aangezien voor deze jonge vrouw een belangrijke taak was weggelegd:

> “Gij moet dit niet als een kleine zaak zien dat uw kind het Wijf des Lams mag volgen na de koning want het is een gebeurtenis die noyt op aarde gebeurd is en ook nooit meer plaats zal hebben. Duizende van kinderen krijgen dit voorrecht niet. Wij verwachten uw dochter overmorgen of zaterdag met de postwagen te Hoorn want dan zal mijn zoon daar zijn om ook de vrouw van Spijker en Maartje Prins van dezelve af te halen, die ook tot ons overkomen. Dan kunnen zij gezamentlijk reizen. Ik zal alle kosten welke gemaakt worden in dank voldoen. Gij lieden kunt u dochter in eigen persoon weder van den Haag afhalen”.

In de brief vermeldde hij ook dat hij en zijn vrouw door de bewoners van Beets inmiddels met veel achting werden behandeld: “Dagelijks ga ik met mijn vrouw uit zodat we tijd tekort komen, want nu zijn we overal welkom”. Zelfverzekerd kondigde hij aan met de prins van Oranje vanuit Den Haag naar Beets te zullen terugkeren.[210]

---

[209] Enoch van Ammers aan broer Johannes van Ammers e.a.’Broeders en Zusters in den Heere’, 18 mei 1835 (kopie): NA, Ministerie van Justitie 1813-1876, 3 augustus 1835 nr. 41, inv.nr. 936; PG aan minister van Justitie, 27 juli 1835: Ibidem; Classis Hoorn aan minister van Eeredienst, 29 februari 1836: NA, Hervormde e.a. Eerediensten 1815-1870, 2 maart 1836 nr. 6, inv.nr. 471.

[210] Enoch van Ammers aan ‘Geliefde broeders en zusters in de Heere’, Beets 21 januari 1836: WFA, Archief Mazereeuw, inv.nr. 112.

Uit de tweede brief valt op te maken dat de geadresseerde zijn dochter inderdaad op de postwagen naar Hoorn had gezet, want Enoch vermeldde haar aankomst en verblijf in zijn huis, samen met twee andere vrouwelijke volgelingen: de al genoemde Maartje Prins en vrouw Spijker (ditmaal concreter benoemd als Aaltje Spijker-Pijper). Dat doet vermoeden dat de dochter van de adressant de derde met name genoemde vrouw was, ene Johanna Smit. Mogelijk ging het om de dochter van Cornelis Smit, deurwaarder te Medemblik en weduwnaar van de uit Opperdoes afkomstige Aaltje Pijper. Haar broers en zussen waren in Opperdoes gebleven en een van hen, Pieter Pijper, was gehuwd met Grietje Wijdenes, lid van een bekende familie van masereeuwers: de profeet Jan Masereeuw woonde bij haar moeder in huis. Dat zou kunnen verklaren hoe de brieven van Enoch van Ammers in het archief van Jan Masereeuw terecht zijn gekomen. In de laatste brief refereerde Enoch aan zijn "vrienden" in Twisk, wat erop wijst dat hij in deze contreien inderdaad enige aanhang had weten te verwerven. Daar woonde bijvoorbeeld ook de al genoemde Aaltje Spijker-Pijper, een zesendertigjarige naaister (Maartje Prins had een te algemene naam om getraceerd te kunnen worden).[211]

Pas anderhalf jaar later deed Enoch weer van zich spreken. Hij bevond zich toen in Rotterdam en had inmiddels een naamstempel laten maken, zodat hij zijn brieven met een sierlijk en officieel aandoend 'Michaël' kon bekrachtigen. Zo ook het rekest dat hij in november 1837 aan de koning opstuurde. Aangezien zich "tot welzijn van het menschelijk geslagt" op korte termijn een grote omwenteling zou voltrekken, moest de koning aan Michaël en zijn twaalf apostelen het stadhuis van Rotterdam overdragen en in hun dagelijkse levensbehoeften voorzien. Omdat "de tegenwoordigheid van den ondergetekende U! voortaan onmisbaar zal worden" wilde hij de koning in de gelegenheid stellen contact met hem op te nemen, via een tussenpersoon in Den Haag: "H. Henzepeter op 's Konings Kabinet van Zeldzaamheden". Door zijn dubbelfunctie als eindtijdpublicist en conciërge van het Mauritshuis was Hentzepeter dus niet alleen een gewilde contactpersoon voor buitenlandse chiliasten als de irvingianen, maar ook voor profeten uit eigen land. Hentzepeter werd bij burgemeester en wethouders van Den Haag geroepen om tekst en uitleg te geven, waar hij bezwoer dat deze Michaël hem volstrekt onbekend was. Wel had hij vanuit Amsterdam een brief ontvangen met het verzoek als intermediair op te treden, en was er reeds verscheidene malen "een onbekend, goed gekleed persoon bij hem geweest" om te vragen of de koning al contact had gezocht. Mocht hij zich nog een keer melden, dan zou Hentzepeter meteen de politie inlichten.[212]

Teleurgesteld stuurde Enoch in januari 1838 vanuit Rotterdam een tweede rekest. Hij veronderstelde dat de koning zich niet bij Hentzepeter had vervoegd, omdat hij een rechtstreeks contact met Michaël prefereerde. Het moment om zijn identiteit en verblijfplaats bekend te maken, was echter nog niet aangebroken, "doch op die tijd die door Jehova mijnen vader bepaald is, zal de heer Hentzepeter door den onzigtbaren geest met onweerstaanbaren kragt naar den ondergetekende moeten zoeken, en zal door denzelven geest tot hem geleid worden, waardoor Z. Ed. in staat gesteld zal worden om aan het verlangen van U O Koning te voldoen". In ambtelijke kring brak men zich het hoofd over de identiteit van de briefschrijver, maar onderzoeken in Amsterdam en Rotterdam leverden niets op.[213]

---

[211] Idem aan 'Geliefde broeders en zusters in de Heere', Beets 25 januari 1836: WFA, Archief Mazereeuw, inv.nr. 112; www.kistemaker.nl/masereeuwers (24-26).

[212] Minister van binnenlandse zaken aan koning Willem I, 10 maart 1838: NA, ASS, 26 maart 1838 nr . 63, inv.nr. 4350; 'Michaël' aan koning Willem I, 8 november 1837: Ibidem; Burgemeester en wethouders Den Haag aan gouverneur Zuid-Holland, 15 december 1837: Ibidem.

[213] 'Michaël' aan koning Willem I, 19 januari 1838: NA, ASS, 26 maart 1838 nr. 63, inv.nr .4350; minister van binnenlandse zaken aan koning Willem I, 10 maart 1838: Ibidem.

Inmiddels was Enoch teruggekeerd naar Beets, want vandaaruit stuurde hij in maart 1838 een derde rekest. Zijn taak was het "de aanstaande HEERLIJKE Kerkstaat op Aarde, of het Duyzendjarige Rijk" te verkondigen. Zodra dat was aangebroken zou hij in Medemblik zijn eerste openbare verkondiging als profeet houden, en zijn jongste zoon Johannes dopen. De kroonprins zou hem daarbij als begeleider terzijde staan. Dan zou eindelijk aan de invloed van afvallige predikanten en theologen een einde gemaakt zijn. Deze brief bracht de gewenste duidelijkheid, want ditmaal onthulde de briefschrijver zijn identiteit wel: Enoch van Ammers ofwel "Michaël EVA Wijf des Lams of Koning der Joden (welken ook den Propheet Eliam is)". Gerustgesteld dat er achter Michaël en zijn twaalf apostelen geen gevaarlijk komplot schuilging, legde men in Den Haag de rekesten terzijde. Ook aan zijn volgende rekesten – en Enoch zou er in de jaren veertig nog talloze versturen – werd geen noemenswaardige aandacht meer besteed.[214]

Wel geven deze brieven inzicht in hoe het de Noord-Hollandse profeet verder is vergaan. Niet alleen de koning bleef hij bestoken met zijn rekesten, ook diverse predikanten in Noord-Holland kregen van Enoch brieven toegestuurd, waarin hij hen confronteerde met de onrechtzinnige inhoud van hun preken. Daarvan bracht hij dan weer de koning op de hoogte, alsook van overtredingen op het gebied van de zondagsrust, waarop door Noord-Hollandse burgemeesters nauwelijks zou worden toegezien. Dat hij weinig populair was bij de plaatselijke predikanten moge blijken uit de brief van dominee Jacobus Franciscus van Greuninge uit Scharwoude, die in februari 1839 zo getergd was over de diverse brieven waarop Enoch hem sinds 1838 had vergast, dat hij zijn zelfbeheersing verloor en hem een woedende reactie stuurde, met als aanhef "Verdwaasde Mensch!" Aanvankelijk had de dominee geen aandacht willen besteden aan Enochs "sotte profetien, als onder anderen dat gij op eene bepaalde dag door den kroonprins op een wit paard afgehaald en met uw gezin naar het hof des Konings begeleid en aldaar ontvangen zoudt worden en dergelijke grollen meer, dien een plaats in het gekkenhuis hebben waardig gemaakt". Nu was hij echter tot de conclusie gekomen dat er opgetreden moest worden, want het gevaar bestond dat eenvoudige mensen in de ban zouden raken van zijn materialistische schildering van het Godsrijk, terwijl dat louter geestelijk opgevat moest worden. Hovaardig was ook dat Enoch zich aan Jezus gelijkstelde en laakbaar dat hij zijn gezin in het ongeluk had gestort, omdat hij niet meer werkte maar uitsluitend nog rondreisde, waarbij hij mensen geld uit de zak probeerde te kloppen.[215]

Ook zelf schreef Enoch over de berooide toestand waarin hij eind jaren dertig terecht was gekomen. Inmiddels was hij door familie, vrienden, en sommigen van zijn volgelingen in de steek gelaten – alleen zijn vrouw en enkele van zijn kinderen waren hem trouw gebleven. Door de nood gedwongen verhuurde hij zich als dagloner, en getroffen door die nederigheid was de kerkenraad van Beets in oktober 1839 bereid zijn censuur op te heffen. Maar van verloochening van zijn roeping wilde Enoch niet weten, en dus bleef hij uitgesloten van het avondmaal. In 1840 en 1841 stuurde hij zowel aan de minister van Eeredienst als de nieuwe koning pakketten vol brieven, tekeningen en wat hem verder relevant leek om zijn boodschap over het voetlicht te krijgen. Nogmaals benadrukte hij zijn opdracht om "de aanstaande HEERLIJKE kerkstaat of het duijzendjariege rijk op Aarden" te stichten, daarin bijgestaan

[214] 'Michaël' aan koning Willem I, Beets 19 maart 1838: NA, ASS, 23 mei 1838 nr. 5, inv.nr. 4368; minister van justitie aan koning Willem I, 4 mei 1838: Ibidem.

[215] Enoch van Ammers aan koning Willem I, [februari 1839]: NA, ASS, 5 maart 1839 nr. 44, inv.nr. 4457; Idem aan koning Willem I [februari-maart 1839]: NA, ASS, 15 maart 1839 nr. 63, inv.nr. 4460; ds. J.F. van Greuninge aan Enoch van Ammers, Scharwoude 27 februari 1839: Ibidem.

door zijn twaalf apostelen, waarvan de meesten in Noord-Holland zouden wonen. Aanhang in bredere kring had hij ook – tot in Zuid-Holland en Gelderland aan toe.[216]

Ook de onheilsaankondiging was gebleven: voorafgaand aan de grote omwenteling zou Nederland worden getroffen door vreselijke rampen, waarbij alleen de wedergeboren christenen gespaard zouden blijven, of uit de dood worden opgewekt. Nu droeg hij nog slechts een oranje ster op de borst, "maar ik zal ook weldra, wanneer ik verhoogd ben bij onze vorst en koning, te Paard zitten , met dezen leus in de hand (vat wel) in de menschen een welbehaagen". Als een "geestelijken landzier" zou hij verschijnen, om het Godsrijk te inaugureren – een jaar later stuurde Enoch de koning zelfs een geschilderde afbeelding van hoe hij er dan uit zou zien. Een (waarschijnlijk zelf vervaardigde) kleurenprent, met als onderschrift "Poolsche Gardes Lancier", het elitekorps van Napoleon I, dat tijdens zijn diensttijd in de Grande Armée kennelijk grote indruk op hem had gemaakt. Daarboven is een afbeelding te zien van een ruiter op een zwart paard, niet in het rode uniform van de Poolse lansiers, maar in een grasgroene uitmonstering, mogelijk het uniform dat Enoch als soldaat in het napoleontische leger had gedragen.[217]

Uit de brieven wordt duidelijk dat hij zich identificeerde met de bijbelse Jozef die door zijn broers verstoten was: ook Enoch was door zijn broers verstoten, maar zou net als Jozef aan het hof van Potifar genoegdoening krijgen door een hoge positie te verwerven in Den Haag. Verder bevatten de brieven allerlei wonderlijke details over de aankleding en inrichting van zijn woning, vol parafernalia die zijn speciale roeping benadrukten. Zo nestelde op zijn dak sinds jaar en dag een ooievaar, symbool van Enochs bijzondere verbondenheid met de residentie (Den Haag had als wapen een ooievaar). Ook hing er aan de wand van zijn kamer "een groot schilderij waar op kunstig staat geschreeven (vat wel vriend) deugd triomfeerd". Melding maakte hij ook van een witte fles, met op de ene zijde "de zoon van God of de tweede Adam hangend aan het kruis", en aan de andere zijde het "Wijf des Lams of geestelijke Eva met de twee getuigen", eveneens hangend aan een kruis. Een voorwerp dat duidelijk een katholieke herkomst verraadt – niet zo verwonderlijk in een regio die gekenmerkt werd door de aanwezigheid van een relatief grote katholieke minderheid. Geïnspireerd door deze voorstelling had bij Enoch de gedachte postgevat dat ook hij, samen met de twee getuigen (Openb. 11:3-8) de marteldood zou moeten ondergaan. Die twee getuigen waren zijn inmiddels gestorven jongere broer Johannes (die daartoe eerst uit de dood zou worden opgewekt) en zijn in Utrecht wonende neef, Hendrik van Ammers. Als bewijs voor zijn bijzondere roeping wees hij nog op de unieke plafondschilderingen in de hervormde kerk van Beets, die volgens Enoch waren aangebracht om de toekomstige woonplaats van de inaugurator van het Duizendjarige Rijk te markeren. Tenslotte waarschuwde hij nog tegen die andere profeet, de valse Eliam: Jan Masereeuw te Opperdoes.[218]

---

[216] Enoch van Ammers aan koning Willem I [februari-maart 1839]: NA, ASS, 15 maart 1839 nr. 63, inv.nr. 4460; notulen kerkenraad Beets, 30 oktober 1839: WA, Hervormde gemeente Beets, inv.nr. 4; Enoch van Ammers aan minister van Eeredienst, [ca. april 1840]: NA, Hervormde e.a. Eerediensten 1815-1870, 29 april 1840 nr. 5, inv.nr. 571; Idem aan koning Willem II, 27 april 1841: NA, KdK, 6 augustus 1841 nr. 233, inv.nr. 50.

[217] Enoch van Ammers aan minister van Eeredienst, [ca. april 1840]: NA, Hervormde e.a. Eerediensten 1815-1870, 29 april 1840 nr. 5, inv.nr. 571; Idem aan minister van Eeredienst, 9 maart 1841: Hervormde e.a. Eerediensten 1815-1870, 24 april 1841 nr. 13; inv.nr. 598; O. Boonstra, 'Arnhemse vrijwilligers in Franse dienst, 1811-1813', in: O. Boonstra, J. de Vries en P. van Lunteren eds, *Arnhem 1813: bezetting en bestorming* (Hilversum 2013) 86.

[218] Enoch van Ammers aan minister van Eeredienst, [ca. april 1840]: NA, Hervormde e.a. Eerediensten 1815-1870, 29 april 1840 nr. 5, inv.nr. 571; Idem aan minister van Eeredienst, 9 maart 1841: Hervormde e.a. Eerediensten 1815-1870, 24 april 1841 nr. 13; inv.nr. 598; Slot, Vrienden van Jan Masereeuw, 19-22; F. van Deelen, 'De kerk te Beets', *Chronyk* 1 (mei 1999) 9-11; M. Lang, *Acht historische kerkgebouwen in Noord- en Zuid-Holland* (Leiden 1997) 6-7; Enoch van Ammers aan koning Willem II, 27 april 1841: NA, KdK, 6 augustus 1841 nr. 233, inv.nr. 50.

Op dat moment had Enoch nog twaalf jaar te gaan. Werkzaam als arbeider verhuisde hij met vrouw en kinderen naar een eenvoudiger woning in Beets, en stuurde in juli 1845 opnieuw brieven aan de de koning, de minister van Eeredienst en aan de hervormde synode, waarin hij vroeg om terugkeer naar de leer der vaderen. Anders zou hij genoopt zijn naar Den Haag te gaan, "met het zwaart des Geestes in mijnen Rechterhand, als een Geestelijken Landcier". Ook met de Christelijk-Afgescheiden gemeente te Amsterdam zocht hij contact, door zich in 1850 in een brief te presenteren als "wachter en profeet". Drie jaar later, in mei 1853, overleed Enoch van Ammers op tweeënzestigjarige leeftijd in zijn geboorteplaats Beets.[219]

Hoewel er een aantal parallellen zijn aan te wijzen tussen Enoch van Ammers en zijn concurrent en streekgenoot Jan Masereeuw, springen de verschillen toch meer in het oog. Anders dan Masereeuw beperkte Van Ammers zich tot het schrijven van brieven – verhandelingen van enige omvang of importantie zijn er uit zijn pen niet gevloeid. Hoewel hij net als Masereeuw een exponent was van het orthodoxe verzet tegen moderniseringsprocessen in kerk en samenleving ontbrak het Van Ammers toch aan een helder beeld van hoe dat Duizendjarige Rijk en zijn eigen rol daarin gestalte zouden krijgen. Wat hij daarover losliet, was sterk gekleurd door persoonlijke omstandigheden: zijn initialen die de profetische naam 'Eva' vormden en zijn diensttijd in het napoleontische leger, waardoor zijn messianisme een opvallend militair tintje kreeg. Daarnaast lijkt hij nogal eclectisch gebruik te hebben gemaakt van bestaande tradities, zoals de messianistische verwachtingen ten aanzien van het huis van Oranje, die hij vrij willekeurig verbond met de Elia- en Michaël-verwachting, en met de symboliek van de Bruid van Christus ('het Wijf des Lams'). Van blijvende aanhang was dan ook geen sprake, anders dan bij Masereeuw, die met zijn wereldmijdende piëtisme nauwer aansloot bij tradities die in de negentiende eeuw nog deel uitmaakten van de volksreligiositeit. Enoch van Ammers daarentegen was een eendagsvlieg, wiens messianisme – hoewel voortgekomen uit orthodox fundamentalisme – toch vooral gevoed werd door persoonlijke tegenslagen, waarvoor hij, onder invloed van de alarmistische tijdgeest, compensatie heeft gezocht en gevonden in de beeldtaal van de Apocalyps.

7.5.4 Siegers van de Würde en Neerlands Edendal

Eenzelfde compensatiemechanisme lijkt een rol te hebben gespeeld bij die andere profeet, Siegers van de Würde, de avonturier-uitvinder die in het vorige hoofdstuk werd belicht. Ook zijn leven was tijdens de napoleontische oorlogen in een stroomversnelling geraakt, en ook bij hem werd dat, tegen de achtergrond van het opvlammende alarmisme in Europa, de voedingsbodem voor een geheel eigen vorm van messianisme. Eind jaren dertig was Siegers, net als Enoch van Ammers enkele jaren eerder, op een dieptepunt in zijn leven aanbeland. Had hij in 1832 in het *Algemeen Handelsblad* onder de naam "N. Eeuwius & Comp." nog advertenties geplaatst om geldschieters te werven voor een "COMPAGNIESCHAP van eigene Plantage-gewijs ingerigt wordende *Landbouw*, en daaruit voortvloeijende *Fabrieken* en *Handel* in ons Vaderland", daarna verdween hij uit beeld, tot hij in oktober 1838 opdook in het Gelderse Steenderen. Hij zat opnieuw aan de grond, en Siegers zag geen andere uitweg dan zijn echtgenote naar haar familie in Den Haag te sturen, waar zij

[219] Bevolkingsregister Beets 1850-1861, deel I, pag.84: WA; Enoch van Ammers aan koning Willem II, juni 1845: NA, KdK, 15 juli 1845 nr.47, inv.nr.302; Idem aan minister van Eeredienst (kopie): Ibidem; notulen kerkenraad, 21 mei 1850: SAA, Gereformeerde kerk A te Amsterdam (1832-1912), inv.nr.6; Overlijdensakte Enoch van Ammers, 4 mei 1853: NHA, RBS Beets.

een verzoek om bijstand moest indienen bij de koning. Daarin schilderde de inmiddels achtenzestigjarige Suzanna Kempff hoe zij jaren met haar man had rondgezworven "onder vele rampen en tegenspoeden". Nu stond het water hen aan de lippen. Vermoedelijk gedreven door eenzelfde wanhoop, kreeg Siegers in Steenderen op Tweede Kerstdag een nieuwe openbaring, die in één klap aan alle jaren van beproeving een einde maakte. De tijd was eindelijk aangebroken om zijn opdracht te aanvaarden: het verzamelen van de Messiaans-Israëlitische Christenschaar, vóór de oude wereld ten onder zou gaan.[220]

In januari 1839 arriveerde de profeet in Den Haag, de stad waar hij in 1823 'de ophanden zijnde Gelukstaat' had verkondigd. Hij pakte het meteen grootscheeps aan, want begin februari 1839 al verschenen in het *Algemeen Handelsblad* advertenties in het Nederlands, Duits en Frans. Directe messianistische verwijzingen ontbraken daarin nog – met zijn bekendmaking hoopte hij vooral diegenen te mobiliseren die zich al eerder voor de "algemeene zaak" hadden ingezet en "met het noodige licht voorzien waren". Hij vroeg hen "eene *vrijwillige bijdrage*", afhankelijk van ieders financiële draagkracht, waarmee de grondslag gelegd zou kunnen worden "van een hoogst belangrijk Fonds", zodat projecten op het gebied van landbouw, handel en industrie konden worden opgestart. Bijdragen diende men op te sturen aan de Haagse boekhandelaar Jacob du Mee. Een maand later plaatste Siegers nieuwe advertenties, waarin werd opgeroepen een brochure te bestellen. Ditmaal gaf hij iets meer van zijn identiteit prijs, want "de inhoud van het geannonceerde heeft betrekking tot vroegere gebeurtenissen, en staan in verband met de vroegere aankondigingen behoorende tot het destijds geannonceerde Boekwerk, getiteld: Aankondiging van den ophanden zijnde GELUKSTAAT op AARDE".[221]

Het in een gekleurd kaft gebonden boekje, door Du Mee gedrukt, had als opschrift *Eerste en hoogst belangrijke mededeelingen, alsmede de Tweede Aankondiging*. In het voorwoord verwees hij naar zijn eerdere plannen – door hem "verlossingen" genoemd – die nu zouden culmineren in de hoofdverlossing. Zo had hij in 1817 zijn eerste poging ondernomen een "Waarachtig Christelijke broederlievende Maatschappij" op te richten, maar pas nu, eenentwintig jaar later (niet toevallig de vermenigvuldiging van de heilige getallen drie en zeven) was de tijd daarvoor rijp. Nu was het moment aangebroken dat in Nederland "eene Maatschappij staat gevestigd te worden, waarvoor de deur, als een ARKE-SIONS, geopend wordt en die het land der belofte zal zijn voor al degenen die het heil des Heeren verwachten, en daartoe door zijne Genade nu geroepen worden". Nederland wachtte een luisterrijke toekomst: "Gelukkig plekje gronds! uwe heilzon is uit hare lang benevelde kimmen herrezen! wij verwachten de volle stralen van de zon der gerechtigheid, waarmede het oude Nederland en deszelfs inwoners bestraald zullen worden, die in geloovige aanbidding reeds daarop wachten, en nog zullen komen te wachten !!!" Daarna volgden de Eerste en Tweede Aankondiging, waarin namens het "Goddelijk albestuur" een ieder werd opgeroepen geld te sturen of medewerker te worden van de op te richten organisatie. In het bijzonder had hij daarbij het oog op een zeker drietal, "welke zich wel geroepen zullen voelen zich ten spoedigste te adresseren".[222]

Daags nadat de advertentie in het *Dagblad van 's Gravenhage* was verschenen, stond directeur van politie Abraham Ampt met enkele vragen bij Du Mee en Siegers op de stoep: wat was dat voor maatschappij, wie waren de hoofdbestuurders, en was er wel toestemming aan de overheid gevraagd? Siegers hield zich op de vlakte – een en ander zou pas in werking treden als "de drie hoofdpersonen in het slot van de tweede aankondiging bedoeld, zich zullen hebben geadresseerd". Dat zou meteen het aanvragen van overheidstoestemming overbodig

[220] Kielman, Vergeten profeet, 67-70; *AH*, 29 oktober 1832.
[221] *Ibidem*, 70-72; *AH*, 5, 6 en 7 februari 1839; *Dagblad van 's Gravenhage* (*DvG)* 20 maart 1839.
[222] *Ibidem*, 73.

maken. Kennelijk doelde hij op figuren in invloedrijke kringen, waarschijnlijk op de koning zelf, die hij immers in 1823 al had uitgenodigd om toe te treden tot het hoofdbestuur van zijn organisatie, omdat voor hem, net als voor de andere Europese monarchen, een belangrijke taak bij de opbouw van de nieuwe wereld was weggelegd. In het verlengde daarvan had hij in 1827 beweerd dat de kroonprins en prins Frederik grootaandeelhouders waren van zijn Amsterdamse waterzuiveringsmaatschappij in oprichting. Ditmaal lijkt hij andere vorstelijke personen op het oog te hebben gehad, want eind maart 1839 stuurde hij zijn brochure aan koning Willem I, prinses Marianne, en aan haar echtgenoot, prins Albert van Pruisen. Daarop stelde de minister van justitie een onderzoek in, waarbij men als snel tot de conclusie kwam dat het om Siegers van de Würde ging, een oude bekende die niet helemaal *compos mentis* was, maar verder ongevaarlijk.[223]

Op 23 mei plaatste Siegers een advertentie in het *Algemeen Handelsblad* die een halve pagina besloeg. Uit naam van de "EERSTE GRONDLEGGERS *der gevestigd wordende Etablissementen ter invoering van Landbouw, Fabrieken en Handel, door buitengewone en gewone aangewend wordende middelen, in het oude Nederland*" werden geïnteresseerden uitgenodigd te investeren in of mee te werken aan een groots plan ter stimulering van de Nederlandse economie. Daartoe diende een "algemeen Fonds" te worden gecreëerd, waaruit nieuwe initiatieven op het gebied van landbouw, fabrieken en handel bekostigd konden worden en bestaande projecten gestimuleerd; daarnaast zou een deel van het geld worden gebruikt om weduwen en wezen te ondersteunen. Opvallend was de nadruk waarmee ook vrouwen en Joden ("Israëliten") werden uitgenodigd. Het plan kwam in grote lijnen overeen met wat hij al jaren over het voetlicht trachtte te krijgen, en ook nu was de respons nihil. Toen Jacob du Mee twee maanden later bij de overheid een verzoek indiende om ondersteuning bij de voortzetting van zijn bedrijf, adviseerde de minister van justitie negatief. Niet alleen was de boekdrukkerij voor steun te onbeduidend, daarnaast had Du Mee zich gecompromitteerd door zich in te laten met het hersenschimmige project van Siegers, waarvoor – zo was uit onderzoek gebleken – niemand zich had aangemeld.[224]

Niet uit het veld geslagen publiceerde Siegers een maand later – in augustus 1839 – zijn *Derde Aankondiging (…) bijzonder voor hen die eene nieuwe huishouding verwachten voor de Messiaansche-Israëlitische-Christenschaar*. Nieuw was de bepaling dat het bestuur in handen gesteld zou worden van de zes grootste aandeelhouders, onder voorzitterschap van de 'Grondlegger'. Nieuw was ook de ruime aandacht die aan sociale zelfhulp werd besteed. Zo werd gesproken van 'Magazijnen' waarin produkten zouden worden opgeslagen die goed te conserveren waren, zodat deelhebbers daar in geval van hongersnood een beroep op zouden kunnen doen, niet tegen woeker-, maar tegen "billijke prijzen". Ook zou een Fonds vanVrijwillige Bijdragen worden opgericht, waaruit deelnemers een uitkering konden ontvangen, wanneer zij onverhoopt werkeloos mochten raken. Daarnaast zou een deel van de gemaakte winsten voor filantropische doeleinden gebruikt worden, voor uitkeringen namelijk aan leden die door het overlijden van de kostwinner, of een bedrijfsongeval, armlastig waren geworden. Achterin de brochure zat een aanmeldingsformulier, in te vullen door belangstellenden voor de verschillende afdelingen van de maatschappij in oprichting en op te sturen aan de "eerste algemeenen fungerenden grondlegger", woonachtig op Prinsegracht 74 te Den Haag. Bijbelcitaten waarin verwezen werd naar het Nieuwe Jeruzalem, completeerden het geheel.[225]

Exemplaren werden ook nu weer toegezonden aan de koning, prinses Marianne en haar echtgenoot, en ditmaal kreeg ook de kroonprins de brochure toegestuurd. Allen werden

[223] *Ibidem*, 73-74.
[224] *Ibidem*, 74-75.
[225] *Ibidem*, 75-76.

door Siegers van de Würde persoonlijk uitgenodigd grootaandeelhouders te worden, waardoor ze toegang zouden krijgen tot "dat Heil, hetwelk door het Goddelijk Albestuur, in het oude Nederland, staat gevestigd te worden". Aan de Koning onthulde hij bovendien dat de heilsorde niet geheel Nederland zou bestrijken, maar slechts "dat gedeelte van het oude Nederland, daartoe bepaald". Een uitvoerige advertentie in het *Algemeen Handelsblad* moest de brochure onder het oog van een breed publiek brengen. Als lokkertje werd potentieel geïnteresseerden voorgespiegeld dat de Grondlegger beschikte over geheime middelen waardoor onvruchtbare grond vruchtbaar zou worden, voedsel onvatbaar voor bederf en vee immuun voor de runderpest. In september 1839 lanceerde hij zijn slotoffensief. Du Mee had afgehaakt, maar een nieuwe partner was in zijn plaats getreden: Johannes Abrams de la Vieter, behalve boekdrukker ook uitgever van *De Haagsche Nieuwsbode*. Hij pakte het meteen voortvarend aan. Niet alleen gaf hij Siegers' *Vierde en Laatste Aankondiging* uit, hij stelde hem ook de kolommen van *De Haagsche Nieuwsbode* ter beschikking, volgens politiecommissaris Ampt een sensatieblad dat er uitsluitend op gericht was "de leeslust van de burgerij op te wekken, en dezelve te beangsten met gebeurtenissen welke zich in alle tijden en overal hebben gerepeteerd en dagelijks repeteren". En daarin was het niet onsuccesvol, want volgens een rapportage aan het ministerie van justitie, was het blad "bij de geringe volksklasse tamelijk gezocht".[226]

In dit blad nu plaatste Siegers op 10 september 1839 het eerste fragment van zijn *Vierde en Laatste Aankondiging*, inhoudelijk nauwelijks afwijkend van wat in de *Derde Aankondiging* te berde was gebracht. Naar eigen zeggen werd De la Vieter vervolgens door lezers bestookt met verzoeken tot opheldering, waarvoor hij in *De Haagsche Nieuwsbode* verwees naar de bewuste brochure, in zijn winkel verkrijgbaar, waarin "de eerste algemeen fungerende Grondlegger deze hoogstwenschelijke inrichting" de namen van de Hoofdbestuurders zou onthullen, "alsmede met genoegzame zekerheid de middelen aantoonen tot het voordeelig plaatsen der gestort wordende gelden en het doelmatig gebruik ten algemeene nutte van dezelve". Een week later drukte hij dezelfde bekendmaking nogmaals af, met de toevoeging dat de op te richten Etablissementen opgevat dienden te worden "als voorloopige grondslagen voor het gevestigd wordende Rijk des Vredes op aarde".[227]

Om de nieuwsgierigheid van het publiek verder aan te wakkeren, publiceerde De la Vieter in *De Haagsche Nieuwbode* van 15 oktober opnieuw een uittreksel uit de *Vierde en Laatste Aankondiging*. In advertenties in het *Algemeen Handelsblad*, de *Opregte Haarlemsche*, de *Arnhemsche* en de *Rotterdamsche Courant* werd opgeroepen het bewuste exemplaar van *De Haagsche Nieuwsbode* aan te schaffen, zodat zoveel mogelijk Nederlanders kennis konden nemen van de hoogstbelangrijke mededelingen die daarin werden gedaan. In dat nummer onthulde Siegers dat slechts een gedeelte van Nederland gespaard zou blijven bij de geduchte oordelen die over de wereld zouden losbarsten, en wel het gebied dat in het zuiden en oosten begrensd werd door de rivieren de Maas, Lek, Rijn en IJssel, en in het noorden en westen door de Zuider- en de Noordzee. Grofweg dus de provincies Noord-en Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland. Dit nu zou de woonplaats worden voor hen die aandelen hadden genomen in de op te richten Etablissementen, ofwel "de Messiaansche-, Israëlitische-Christen-Schaar", met Jezus Christus aan het hoofd. Het was zaak zich zo snel mogelijk bij de Grondlegger te melden om aandelen te kopen, want de omwenteling stond voor de deur, en niet-deelgenoten zouden onherroepelijk ten onder gaan.[228]

---

[226] *Ibidem*, 76-77; *AH*, 13 augustus 1839.
[227] *Ibidem*, 77-78.
[228] *Ibidem*, 78-79; *AH*, 19 oktober 1839, *OHC*, 19 oktober 1839, *Arnh.C*, 20 oktober 1839; *RC*, 22 oktober 1839.

Twee weken later, op 29 oktober 1839, volgden nieuwe onthullingen over de inhoud van de *Vierde en Laatste Aankondiging*: “Opgelost worden, de schijnbaar tegenstrijdige, raadselachtige en geheimzinnige roeping en lotgevallen van den Man welke door het Goddelijk Albestuur in 1811, in het Oude Nederland, naar Duitschland gevoerd werd, en na vooraf, eerst in stilte gewerkt te hebben, in 1813 openlijk als een werktuig van God optrad ter uitvoering van de Goddelijke bij Hem bekende plannen voor de toekomst!” Sindsdien had deze man zich onophoudelijk ingespannen de Gelukstaat op aarde te vestigen, waarvoor de tijd nu eindelijk was aangebroken. Binnenkort zouden Mozes en Elia, de twee getuigen wier verschijning werd aangekondigd in de Openbaring van Johannes, hun opwachting maken en de komst verkondigen van een nieuwe verlosser, in de bijbel ook wel genoemd “Cores, den Josua, den Mannelijke Zone”.[229]

Weer twee weken later, in *De Haagsche Nieuwsbode* van 12 november 1839, ging Siegers nog een stapje verder. Namens het Opperwezen werd bekendgemaakt dat niet alleen degenen die een aandeel hadden gekocht, deel uit zouden maken van de “gemeente Philadelphia”, maar bovendien alle armlastigen. Zij waren uitverkoren zich te vestigen in dat stukje van Nederland dat niet ten onder zou gaan, “Mijn hernieuwd Edenhof”, ofwel “Mijn Neerlands Edendal”, want niet toevallig was dat de plek waar zich ooit het paradijs had bevonden. Dreigende woorden werden geuit aan het adres van valse profeten, zoals “de schrijver van de eerste en laatste tooneelen, de hernieuwde aarde en andere werken” (Hentzepeter dus).Wie woonachtig was buiten de grenzen van dat toekomstige ‘Edendal’ werd opgeroepen zijn bezittingen te verkopen en zich met het geld te vervoegen bij de Grondlegger in Den Haag, in ruil voor een een “gedrukt bewijs”, ondertekend door “Mr. C.E. Siegers van de Würde”.[230]

Hoe heeft het publiek gereageerd op deze uitzinnige artikelen in een dan wel niet respectabel, maar toch bekend Haags weekblad? Volgens de directeur van politie had de kwestie bij het publiek zodanig “veel opzien” gebaard, dat hij het nodig had geoordeeld de procureur-generaal in te lichten. Welk beleid daarop werd uitgezet is niet duidelijk, maar wellicht dat het op last van hogerhand was dat De la Vieter zich nog diezelfde maand van Siegers distantieerde, al beweerde hij zelf dat klachten van abonnees de doorslag hadden gegeven. Hij beloofde hen in volgende nummers niet meer lastig te vallen met dergelijke aankondigingen, maar hen “weder zoo als gewoonlijk op eene Keurbloem van Mengelwerk” te zullen vergasten. Bovendien plaatste hij in een volgend nummer een ingezonden brief van ene ‘Sincerus’, waarin met Siegers de vloer werd aangeveegd. Die adviseerde de Grondlegger van de Gelukstaat zich eens in de geschiedenis van de wederdoper Jan van Leiden te verdiepen:

> “Hij bragt het tot tot een zeldzaame hoogte en was toch nagenoeg begonnen gelijk gij. Hij profeteerde….gelijk gij. Hij vroeg bijdragen…als gij. Hij verdeelde het land dat hij bewoonde, onder zijne vrienden…als gij. Hij deed nog meer!...zal ik het noemen? …maar lees zijne geschiedenis! Wie weet en misschien brengt gij het nog wel verder, als is het dan ook niet zo hoog! In allen gevallen wensche ik u uit de grond van mijn’s harten een beter einde”.[231]

---

[229] *Ibidem*, 79-80.
[230] *Ibidem*, 80-82.
[231] Weekrapport directeur van politie te Den Haag, 18 november 1839: NA, Kabinet van de Gouverneur/Commissaris des Konings (der Koningin) van Zuid-Holland (1819-1931); ink. en uitg.st. 19 november 1839 nr.104S, inv.nr. 21; Kielman, Vergeten profeet, 82-83.

In eenzelfde sarcastische toon was een berichtje in de *Kamper Courant*, de enige krant waarin een verwijzing naar het voorval werd aangetroffen. Al in september had deze krant haar lezers geattendeerd op een aantal curieuze aankondigingen in *De Haagsche Nieuwsbode* – in november kon men melden dat het raadsel was opgelost: "Als eerste grondlegger van het rijk des vredes op aarde, en hoofd der Israëlitische Christenschaar, heeft zich nu bekend gemaakt Mr. C.E. Siegers van de Würde, vooruitbetaling is de eerste voorwaarde om onder de deelgenoten van het aanstaande Luilekkerland te worden opgenomen". Slechts door de chiliasten in de Réveilkring – Da Costa, De Clercq en Capadose – werd aan de kwestie serieuze aandacht besteed. Hentzepeter, verontwaardigd waarschijnlijk over de dreigementen aan zijn adres, stuurde een exemplaar van *De Haagsche Nieuwsbode* naar Willem de Clercq in Amsterdam. Die vond het bericht belangrijk genoeg om het in een brief aan Groen van Prinsterer te vermelden: "Wat een allerwonderlijkst stuk is die proclamatie van eenen zich noemenden van de Würde in het Haagsch Weekblad. Men slaat er de handen van in elkaar". Toen De Clercq eind november in Den Haag Capadose bezocht, hield de zaak hem nog steeds bezig. Met Capadose sprak hij uitvoerig over een aantal profeten die zich recentelijk hadden gemanifesteerd: de 'Irvingianen', 'Michaël' (Enoch van Ammers), maar ook Van de Würde, zoals hij in zijn dagboek aantekende.[232]

Al met al een bedroevend resultaat. Toch zijn er aanwijzingen dat Siegers een enkeling voor zijn plannen heeft weten te interesseren. Zo was daar de zestigjarige Johann Carl Hagen, een bediende aan het hof die in de volgende maanden brieven van Siegers aan hoogwaardigheidsbekleders zou afleveren, en bij wie hij vlak voor zijn dood nog logeerde. Bovendien mag op grond van het feit dat hij in februari 1840 besloot zich te concentreren op de realisatie van wat in zijn plan de Vierde Afdeling werd genoemd – "het verbouwen van Produkten, door buitengewone en gewone aangewend wordende middelen" – geconcludeerd worden dat zich voor dat onderdeel wel gegadigden hadden aangemeld. In ieder geval verdween de Grondlegger van de Gelukstaat begin 1840 weer naar de achtergrond, om plaats te maken voor de eveneens te Den Haag gevestigde "Algemeene Directie der ingevoerd wordende middelen om zonder eenige bemesting in ontgind wordende Duin- en Heidegrond veldvruchten te verbouwen". De laatste twee jaar van zijn leven zou hij in zijn pogingen dit project van de grond te tillen, een koortsachtige activiteit ontplooien, bijgestaan door een kleine kring van medewerkers. Toen hij stierf was hij bezig met ontginningswerkzaamheden voor H.J.A.M. van Asch van Wijck, lid van de Tweede Kamer en tot 1839 burgemeester van Utrecht.[233]

Met zijn bewering in staat te zijn "zonder eenige bemesting" gronden vruchtbaar te kunnen maken, lijkt Siegers zijn aandacht te hebben verlegd naar een nieuw 'gat in de markt'. Daarin stond hij niet alleen – talloze uitvinders stortten zich in deze jaren op knelpunten in economie en samenleving, zoals het gebrek aan zuiver drinkwater in de steden, of het ontbreken van een goed bemestingsmiddel voor de grote ontginningsprojecten die op stapel stonden. Voor dat laatste probleem beweerde Siegers nu een oplossing gevonden te hebben. "BELANGRIJKE ONTDEKKINGEN", luidde de kop van een advertentie die op 15 februari 1840 in zowel het *Algemeen Handelsblad* als de *Opregte Haarlemsche Courant* verscheen. Voordelig vooral voor landbouwers en eigenaars van "groote of uitgestrekte Landgoederen", en met name voor hen "welke *ongecultiveerde* of nog niet ontgind zijnde Gronden" wilden verkopen of "Deelgenooten der bedoelde ontdekkingen" wensten te worden. Tezelfdertijd diende hij bij de koning een verzoekschrift in, om nog voor het einde van van de maand op 's konings domein bij Apeldoorn met ontginningswerkzaamheden te mogen beginnen. Hij liet dit rekest, om eventuele tegenwerking van ministers vóór te zijn, door een bediende aan het

[232] *Ibidem*, 83; W. de Clercq, PA 30 november 1839: Ibidem, Verz. De Clercq (F) XXVI.A.
[233] Kielman, Vergeten profeet, 83, 87.

hof – de al genoemde J.C. Hagen – bij de directeur van het Kabinet des Konings, Eberwein Wilhelm Hoffmann, afleveren, met het verzoek deze brief persoonlijk aan de vorst te overhandigen. De inhoud ervan zou de koning ongetwijfeld "opvallend, bevreemdend en raadzelachtig voorkomen, edoch, zal dat nader worden opgelost, en Zijne Majesteit zal zich alsdan verblijden, aan het verzoek, en nog nader gedaan wordende aanvraag te hebben voldaan".[234]

Een week later stuurde hij – met Hagen als tussenpersoon – nogmaals een brief aan Hoffmann. Daarin verstrekte hij nadere inlichtingen over de door hem geplaatste krantenadvertenties, die het belang ervan nog eens moesten onderstrepen. Het ging om de uitvinding van "geheime middelen, waardoor tot verbouwing van granen, alle gewone bemestingen ontbeerd kunnen worden". Na bewerking met deze middelen zouden landbouwgronden niet alleen hogere opbrengsten, maar ook een kwalitatief beter produkt opleveren: minder vatbaar voor bederf, insecten en slechte weersomstandigheden. Om dat aan te kunnen tonen, vroeg hij om een toelage, een woning en wat grond in de omgeving van Apeldoorn. "Alle aan mij geschied zijnde ontdekkingen in 1811, 1812, 1813, 1814 en 1815, die van 1820 tot 1824 en die van 1828, voor den Belgischen Opstand; hebben derzelver vervulling erlangd, en de latere aan mij geschied zijnde ontdekkingen, zullen niet minder verwezenlijkt worden en hare vervulling erlangen". Zijn poging om direct tot de koning door te dringen mislukte. Eind maart 1840 kwam zijn rekest terecht op het bureau van de administrateur van nationale nijverheid, Johannes Theodorus Netscher, die al in 1826 een onderzoek naar Siegers had laten instellen, omdat hij toen diens plannen voor het oprichten van een 'Nederlandsche Industrie-en Oeconomie-Maatschappij' niet vertrouwde. Het laatste plan van Siegers was in zijn ogen slechts een nieuwe poging lichtgelovigen geld uit de zakken te kloppen, door een notoire oplichter die nu zelfs tekenen van krankzinnigheid vertoonde. Want ook Netscher had in *de Haagsche Nieuwsbode* Siegers' aankondigingen gelezen, "volgens welke hij zich van een onmiddellijke zending van het opperwezen voorzien acht, om in een zeker door hem aangewezen gedeelte des Rijks, hetwelk hij als een soort van erfdeel der regtgeloovigen beschouwt, bij voorkeur zijne plannen ten uitvoer te leggen". Hij adviseerde de koning daarom het verzoek af te wijzen.[235]

Siegers verplaatste zijn aandacht vervolgens weer naar particuliere grondeigenaren, die hij via krantenadvertenties voor zijn geheime bemestingmiddel probeerde te interesseren. In april 1840 voerde hij experimenten uit bij een boer te Eik en Duinen onder Den Haag. In januari 1841 vroeg hij per advertentie om "jongelieden" die zich tot oktober 1841 konden vrijmaken om in de provincies Utrecht en Gelderland ontginningswerkzaamheden op zich te nemen. Door tweeduizend gulden te investeren, werden zij mede-eigenaar van zijn uitvinding en zouden zij "hunne Fortuin" in de landbouw kunnen maken. Belangstellenden konden zich vervoegen bij Klaas van Marken, Westeinde 268 te Den Haag. Deze Van Marken was een dertigjarige burgemeesterszoon, die in 1841, zonder beroep maar met vrouw en kind, naarstig op zoek was naar een werkkring en in dat kader kennelijk op een advertentie van Siegers had gereageerd. Ook enkele grondeigenaren toonden interesse, want in de zomer van 1841 voerde Siegers ontginningswerkzaamheden uit te Elst (Utrecht), op grondgebied van H.J.A.M. van Asch van Wijck. Behalve burgemeester van Utrecht was Van Asch van Wijck een enthousiast propagandist voor ontginningswerkzaamheden, reden waarom hij zich in 1839 sterk had gemaakt voor de droogmaking van de Haarlemmermeer. In een gloedvol betoog was hem daarbij ontvallen:

---

[234] *Ibidem,* 84-85.
[235] *Ibidem,* 85.

> "Men zal mij mogelijk een overdreven enthusiasmus toeschrijven, en inderdaad iedere groote onderneming werkt krachtig op mijn' geest. Ik heb, zoo ver ik weet, in de betrekking, welke ik heb mogen bekleeden, geenen oogenblik verzuimd, als ik de mogelijkheid daar zag, om iets goeds en nuttigs te kunnen stichten".[236]

Welnu, dan was hij bij Siegers aan het juiste adres. Uit advertenties die Siegers die zomer in verschillende kranten liet plaatsen, valt af te leiden dat hij nu zelfs het plan had om zijn uitvinding op internationale schaal ingang te doen vinden. Hij vroeg om medewerkers die minimaal duizend gulden konden inleggen en tenminste één vreemde taal beheersten (Duits, Frans, Engels, Deens, Zweeds, Russisch, Pools, Grieks, Italiaans, Spaans, Portugees of Turks). Begin september 1841 achtte hij de tijd gekomen om de koning van zijn wereldwijde plannen op de hoogte te stellen. Hij reisde daartoe naar Den Haag en nam zijn intrek bij Hagen. In het rekest dat hij indiende, gaf hij te kennen zich volkomen in staat te achten "niet alleen zijne uitvindingen voor den landbouw in Europa, maar ook in andere wereldeelen dienstbaar te maken" en vroeg de overheid hem daarom woeste gronden ter beschikking te stellen – met de opbrengst ervan zou de schatkist gespekt kunnen worden. Voor het afstaan van zijn uitvinding vroeg Siegers een som ineens, of een percentage van de winst. Half september al ontving hij de afwijzing. Daarop besloot Siegers zich weer op zijn andere doelgroep te richten. Eind september 1841 verschenen advertenties in de krant, gericht aan "Kapitalisten, Grond-eigenaren en Huurders van Gronden", waarbij hen werd medegedeeld dat de proefnemingen, "voor Nederland en Buitenlandsche Staten", om zonder bemesting gewassen te verbouwen, waren beëindigd, en dat belangstellenden zich konden vervoegen bij Cornelis Lampe te Elst. Deze Lampe was een drieëntwintigjarige in Den Haag woonachtige ex-zeeman, die vermoedelijk net als Klaas van Marken, op zoek naar een baan, bij Siegers was uitgekomen.[237]

Veel reacties zal Siegers niet gekregen hebben, want een maand later, op 27 oktober 1841, schreef hij vanuit Elst aan Koning Willem II een dramatische afscheidsbrief. "Spoed', had hij op de omslag geschreven, "moet dadelijk aan Zijne Majesteit bezorgt worden". Dit met een rode rand versierde "Bevelschrift" was behalve aan de koning ook gericht aan alle inwoners van Nederland: "Mijne geheimzinnige namen, en mijne Raadzelachtige lotgevallen zijn bij de almachtigen God verborgen. Vele jaren heb ik Gods raadsbesluit moeten volbrengen en de Regeringen en volken door uitnoodigingen, mededelingen en waarschuwingen moeten opmerkzaam maken". Dit was de laatste waarschuwing: in november 1839 had God nog barmhartigheid getoond door het oordeel uit te stellen. Nu stond het wereldgericht voor de deur: "Mijn Bloed strekt tot een teeken en getuigenis". Zijn "vleeschelijk leven" beschouwde Siegers als geëindigd, maar "de veranderende lichaamen van Mozes, Elias, en het mijne komen op de aarde te verschijnen, en van alle de genen welke aan de eerste opstanding deel zullen hebben". Hij gaf opdracht zijn ontzielde lichaam te begraven in een grafkelder op de heide bij Elst, het 'Bevelschrift' in alle kerken van Nederland te laten voorlezen, en bidstonden te organiseren om Gods lankmoedigheid over Nederland af te smeken.

Op 12 november 1841 deden Klaas van Marken en de schaapherder Jan van Menen aangifte van het overlijden, om drie uur die ochtend, van Claas Eeuwis Siegers van de Würde, "oud naar gissing omstreeks zestig jaaren, doctor in de regten, geboorteplaats onbekend". Het heeft er alle schijn van dat Siegers door een zelfgekozen dood getracht heeft te forceren, wat hij al sinds 1823 vruchteloos had aangekondigd. Dergelijke gedrag – individuele of collectieve zelfmoord – komt bij profetische bewegingen betrekkelijk vaak voor, als laatste

[236] *Ibidem*, 86-87.
[237] *Ibidem*, 87-88.

redmiddel om de bestaanscrisis te bezweren waaraan men ten prooi dreigt te vallen, wanneer voorspellingen waarvan men rotsvast overtuigd is, niet uitkomen. Iets dergelijks lijkt zich ook bij Siegers te hebben afgespeeld, op die eenzame heide in de omgeving van Elst. Slechts een enkeling zal zijn dood betreurd hebben. Zijn vrouw, Suzanna Kempff, die in Den Haag was achtergebleven, zou hem nog drie jaar overleven. Zij stierf in juni 1844 onder behoeftige omstandigheden. Cornelis Lampe monsterde weer aan als onderstuurman en zou in 1844 op Java overlijden. Zijn jongere broer Frederik trad in 1845 in het huwelijk met een dochter van J.C. Hagen, de kamerbediende die Siegers nog kort voor zijn dood onderdak had verleend. Kennelijk waren de twee families ook na de dood van Siegers met elkaar in contact gebleven. Klaas van Marken tenslotte vestigde zich met zijn gezin te Amsterdam, en was daar tot zijn dood in 1861 werkzaam bij de Stadsbank van Leening. En met hem, zijn vermoedelijk meest naaste medewerker, verdween ook de profeet en fantast Claas Siegers in de vergetelheid.[238]

7.5.5 De Friese ondergangsprofeet PieterJakobs de Blaauw

De laatste profeet die hier de revue passeert, Pieter Jakobs de Blaauw (1794-1839), was niet alleen net als Siegers afkomstig uit Friesland, maar leidde net als hij een zwervend bestaan, vóór hij in de gevangenis te Leeuwarden overleed. Geboren in Lemmer als zoon van een kastelein deed Pieter Jakobs de Blaauw in 1816 belijdenis in de hervormde kerk. Na zijn huwelijk in 1818 met Doetje Katsma vestigde hij zich als bakker in het nabijgelegen Workum, verhuisde in 1821 naar Oudega, waar hij drie jaar bleef, om zich in 1824 voor langere tijd te vestigen als bakker te Sintjohannesga. In 1831 sloot hij zich aan bij het orthodoxe verzet tegen de groeiende vrijzinnigheid in de hervormde kerk. Hij veranderde van beroep, werd turfschipper – turfwinning was het belangrijkste middel van bestaan in Sintjohannesga en omstreken – en bezocht in die hoedanigheid vrome gezelschappen in het hele land. Geleidelijk groeide zijn faam als oefenaar.[239]

In december 1834 werd Jan Jans Bootsman (winkelier te Sonnega) beboet omdat hij De Blaauw in zijn huis had laten preken – de schipper zelf werd bij die gelegenheid tot drie dagen gevangenis veroordeeld, omdat hij een ambtenaar in functie had beledigd. In 1835 kwam Meinte Geerts van Essen (boer te Steenwijkerwold) voor de rechter, eveneens omdat hij in zijn huis ongeoorloofde religieuze bijeenkomsten had laten houden onder leiding van De Blaauw. Nu waren rondreizende oefenaars in Afgescheiden kring geen uitzondering, maar De Blaauw beperkte zich niet tot verkondiging – hij zocht nadrukkelijk de confrontatie. Zijn woede richtte zich met name op de gematigd-verlichte Evangelische Gezangen. Aldus maakte hij er een gewoonte van om samen met enkele volgelingen hervormde kerkdiensten in Friesland te bezoeken, om zodra het gezang inzette op te staan en uit te schreeuwen: “Vervloekt is Baal, Israels God is Koning. Eere zij God in de hooge hemelen; vreede op aarde in den menschen een welbehagen”. Dat althans deed hij in juni 1835 in de kerk van Welsrijp, waarvoor hij door de rechtbank te Leeuwarden bij verstek tot drie maanden gevangenis werd veroordeeld. De Blaauw was niet bij het proces aanwezig, omdat hij inmiddels zijn intrek had

---

[238] *Ibidem*, 89-90; zie hoofdstuk 1 (noot 20).

[239] Doop (hervormd) Pieter Jakobs (de) Bla(a)uw, 13 mei 1794: Tresoar, Doop-, Trouw-, Begraven-, Lidmaten-collectie (DTBL), Lemmer; Lidmatenboek Hervormde Gemeente Lemmer, 24 januari 1816: Tresoar, DTBL, Lemmer; huwelijksbijlagen Pieter Jakobs de Blaauw, Lemmer 1818 nr. 29 (5 juli 1818): Tresoar, RBS Lemsterland; Lidmatenboek Workum, 27 augustus 1818: Tresoar, DTBL, Workum; Lidmatenboek Oudega en Noordwolde, 2 november 1821, 27 mei 1824: Tresoar, DTBL, Oudega en Noordwolde; kohier personele omslag Sintjohannesga 1826, huisnr. 79 (Pieter Jakobs de Blaauw): Gemeentearchief Heerenveen, Grietenij (later gemeente) Schoterland 1816-1934, inv.nr. 1667; A. de Jong e.a. eds., *Tusken Tsjûkemar en it Nannewiid: geschiedenis van de dorpen Rohel, Rotsterhaule en Sint Johannesga* (Joure 1996) 27.

genomen bij boer Van Essen in Steenwijkerwold. Diens ongehuwde dochter Jakobjen begeleidde hem soms op zijn reizen door het noorden des lands.[240]

Een van die reizen bracht hem midden jaren dertig in het Friese Warnswerd. Hette Pieters Hettema beschrijft in zijn gedenkschriften hoe tijdens de dienst plotseling drie onbekende mannen opstonden en de dominee vermaanden geen afgodsliederen te zingen: "Onder het uitspreken van het oordeel des Heeren verlieten zij de kerk, voorgevende dat zij van God geroepen waren om zoo te handelen en voor de eere Gods te strijden". Uit de memoires wordt niet duidelijk of een van deze drie mannen De Blaauw was, of dat zij slechts volgelingen van hem waren. In ieder geval bereikte Hettema enige tijd later vanuit deze kring het verzoek om met de befaamde oefenaar kennis te maken. Tot zijn verrassing bleek De Blaauw geen doorsnee oefenaar, maar "een gezant des Heeren" die het als zijn opdracht zag het naderende kerkherstel te verkondigen. Hij deed daarover allerlei voorspellingen en riep de uitverkorenen op zich van hun "afgoden" te ontdoen. Hettema was niet onder de indruk, maar stond daarin alleen, want toen hij de zondag daarop het godsdienstige gezelschap bezocht dat hij in Hallum placht te frequenteren, trof hij daar tot zijn schrik ook De Blaauw weer aan. Om hem aan de kaak te stellen, vroeg hij naar bewijzen voor diens roeping als profeet, een houding die De Blaauw zo respectloos vond dat hij het gezelschap vroegtijdig verliet, om er niet meer terug te keren.[241]

Welke boodschap de profeet nu precies kwam brengen, liet Hettema in het midden. Dat De Blaauw sprak van een naderend kerkherstel, de uitverkorenen opriep zich van hun afgoden te ontdoen en de goddelozen het oordeel aanzegde, wijst op een raakvlak met lokale doemprofeten die in de jaren dertig onder de Afgescheidenen paniek zouden zaaien in Uithuizermeeden, Stellendam en Bunschoten-Spakenburg. Maar De Blaauw ging nog een stapje verder, hij beperkte zich niet tot een specifieke dorpsgemeenschap: hij was de "gezalfde" des Heeren die de naderende rampspoed aan geheel Nederland moest verkondigen.[242] Een ooggetuigenverslag van hoe hij daarbij te werk ging, is overgeleverd door Frederik Alberts Kok, ouderling van de Afgescheiden gemeente in Dwingeloo, waar De Blaauw in de nazomer van 1836 een paniekgolf veroorzaakte, die straks aan bod zal komen. Minder bekend is dat De Blaauw al eerder, in 1833-1834, in Zuid-Holland actief was, waar hij in Westmaas een vergelijkbare ondergangspaniek heeft veroorzaakt. Een gebeurtenis met een zodanige impact dat de dominee-literator C.E. van Koetsveld er een apart hoofdstuk aan wijdde in zijn *Losse bladen uit mijn pastoraalboek* (1894). Daarop is de nu volgende reconstructie gebaseerd van wat zich in Westmaas heeft afgespeeld – in grote lijnen althans, want door gebrek aan objectieve bronnen (zo is het archief van de gemeente Westmaas uit de eerste helft van de negentiende eeuw verloren gegaan), was het niet altijd mogelijk feit van fictie te onderscheiden.

Toen Cornelis Elisa van Koetsveld (1807-1893) in 1830 te Westmaas arriveerde, maakte hij kennis met een dorpsgemeenschap waarin het protestestantse geloof krachtig, maar bepaald niet uniform werd beleden. Naast een kleine groep van gematigd-verlichte dorpsnotabelen en een bredere laag van orthodox-gelovigen was er een heterodoxe kring, geleid door de bejaarde landarbeider Cornelis Kleinendorst, waarin een radicaal-piëtisme

---

[240] Rechtbank van eerste aanleg te Heerenveen (1811-1838), minuten van correctionele vonnissen 1834 nr. 1787: Tresoar, Nieuwe rechterlijke archieven 1811-1838, inv.nr. 205; vonnissen correctionele zaken, 19 maart 1835 nr. 26: HCO, Rechtbank van eerste aanleg te Zwolle (1811-1838), inv.nr. 108; rechtbank van eerste aanleg Leeuwarden (1811-1838), correctionele audiëntiebladen 1835 nr. 4884: Tresoar, Nieuwe rechterlijke archieven 1811-1838, inv.nr. 715; rechtbank van eerste aanleg Leeuwarden (1811-1838), correctionele vonnissen 22 juli 1835: Ibidem, inv.nr. 767; L.H. Wagenaar, *Het "Réveil" en de "Afscheiding": bijdrage tot de Nederlandsche kerkgeschiedenis van de eerste helft der XIX eeuw* (Heerenveen 1880) 57-58, 128.

[241] H.P. Hettema, *Nagedachtenis en levenservaringen* (Leeuwarden 1883) 58-59

[242] *Ibidem*, 59.

werd beleden dat zijn wortels leek te hebben in de zeventiende eeuw. Volgens Van Koetsveld werden deze lui ook wel aanhangers van "het goede" genoemd – een andere bron sprak in 1868 van "Vadersgoedjens" – omdat zij God beschouwden als eigenaar van al het bestaande, en op grond daarvan de gemeenschap van goederen predikten. Hoewel zij zich net als de rechtzinnigen verheven voelden boven alle niet-wedergeborenen, combineerden zij dat superioriteitsgevoel met een grote verdraagzaamheid. Uitgaande van de gedachte dat God alles bepaalde en de mens niets, kon men individuele gelovigen immers moeilijk verwijten, hoogstens beklagen, dat ze nog niet waren wedergeboren. In de kerk kwamen deze piëtisten nauwelijks – liever hield men informele samenkomsten waarin de bijbel op geheel eigen, 'geestelijke' wijze werd geïnterpreteerd. Een ideeënwereld kortom die grote overeenkomst vertoont met wat door de Nieuwlichters werd uitgedragen, een verwantschap die doet vermoeden dat dit radicale piëtisme in het Hollandse rivierengebied (Westmaas behoorde tot dezelfde streek als Puttershoek, Dordrecht en Zwijndrecht) bij schippers, vissers en dagloners een groter draagvlak kende dan over het algemeen wordt aangenomen. Het was in deze mystiek-piëtistische kring te Westmaas, dat begin jaren dertig – een precieze datering geeft Van Koetsveld niet – de vlam in de pan sloeg.[243]

De lont in het kruitvat was een rondreizende ondergangsprofeet, over wiens identiteit Van Koetsveld niet méér onthulde dan dat het zou gaan om een Friese turfschipper. Tegen zijn aanhangers in Westmaas had Van Koetsveld niet durven optreden, maar aangezien de turfschipper van buiten de gemeente kwam, had hij hem uiteindelijk door de plaatselijke marechaussee laten arresteren en wegvoeren. Kon het zijn dat deze Friese turfschipper Pieter Jakobs de Blaauw was, de ondergangsprofeet die enkele jaren later in het noorden des lands zo'n paniek zou veroorzaken? Van Koetsveld vermeldde niet wat er na zijn arrestatie met de man gebeurd was, maar aangezien arrestanten uit deze regio doorgaans werden opgebracht naar de gevangenis in Dordrecht – hetzelfde was immers gebeurd met de Nieuwlichters die in 1817 waren gearresteerd te Puttershoek – leek het zinvol het gevangenisregister van Dordrecht er eens op na te slaan. En welaan, op 26 maart 1834 werd daar binnengebracht door de marechaussee: Pieter de Blaauw, een negenendertigjarige schipper, geboren te Lemmer, inderdaad 'de' Pieter Jakobs de Blaauw. Het register vermeldt niet waarvoor hij was opgepakt (wel dat hij na een week werd vrijgelaten), maar zijn aanwezigheid in deze contreien, juist in de periode dat zich in Westmaas onder invloed van een Friese turfschipper een ondergangspaniek voltrok, maakt het uiterst waarschijnlijk dat hij er de katalysator van is geweest. Bovendien zou De Blaauw in de zomer van 1834, vlak na zijn verblijf in de Dordrechtse gevangenis, zijn opwachting maken bij de Christelijke Broedergemeente te Mijdrecht. Tot voor kort, verklaarde hij toen, had hij hen een goddeloze sekte gevonden, maar inmiddels wist hij beter en wilde hij graag met hen samenwerken. Had hij zich tot hun antinomiaanse mysticisme bekeerd onder invloed van de aanhangers van 'het goede' in Westmaas, wier ideeën zo nauw aansloten bij die van de Nieuwlichters? Het lijkt alleszins aannemelijk.[244]

Terug naar Van Koetsveld. In de zomer van wat hoogstwaarschijnlijk het jaar 1833 is geweest, bracht de dominee een bezoek aan zijn vriend Coenraad Quartel, vlasboer en

---

[243] A.J. Onstenk, *"Ik behoor bij mijzelf": Cornelis Elisa van Koetsveld, 1807-1893* (Assen 1973) 12-15; C.E. van Koetsveld, *Losse bladen uit mijn pastoraalboek: nagelaten schetsen* (Amsterdam 1894) 29-33; Cornelis Jacobszn Kleinendorst (Westmaas 1753-1844); [L.Tinholt], 'Brieven van een Brahmin XXI', *Stemmen voor Waarheid en Vrede; evangelisch tijdschrift voor de Protestantsche Kerken* (*SWV*) 5 (1868) 326; Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 4.

[244] Van Koetsveld, *Losse bladen*, 15-16; signalementsregister gevangenen Huis van Bewaring Dordrecht, 26 maart 1834: NA, Huis van Bewaring Dordrecht 1810-1896, inv.nr. 127; gevangenenregister Huis van Bewaring Dordrecht 1834 nr. 28: Ibidem, inv.nr. 111; D. Valk aan W. van der Kraan, 20 juli 1834: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9544, f. 62-63.

kerkvoogd te Westmaas. Hij trof hem in zak en as: er was nauwelijks werkvolk voor de vlasoogst te vinden, omdat men van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat oefeningen bijwoonde, gehouden door een Friese turfschipper, die nog voor het aanbreken van de oogsttijd het einde van de wereld en de wederkomst van Christus voorspelde. Een neef van Coenraad, de zwingelaar Cornelis (Kees) Körpel (aanhanger van 'het goede'), was in zo'n staat van opwinding geraakt dat hij het werk had neergelegd, en dat vond inmiddels op grote schaal navolging. Door de droogte rijpte de oogst snel en elke dag bleven er meer arbeiders weg "uit vrees voor den vloek der profetie", waardoor het vlas verkommerde. Ook Van Koetsveld maakte bewogen dagen mee, naar eigen zeggen de spannendste uit zijn loopbaan. Steeds minder mensen bezochten de kerkdiensten, en de dominee en zijn vrouw werden door de dorpelingen met de nek aangekeken. Na het vertrek van de Friese turfschipper was het profeteren overgenomen door Kees Körpel, die in zijn dijkhuisje dag en nacht doorging met de aankondiging van het oordeel. Omdat het huis te klein was voor alle belangstellenden, waren de kozijnen en de deur verwijderd, zodat ook de mensen buiten hem konden horen. Zijn toehoorders gooiden geldstukken naar binnen, deels ter ondersteuning van het gezin van de zwingelaar, deels omdat het geld op korte termijn toch al zijn waarde zou hebben verloren.[245]

Van Koetsveld besloot een confrontatie te forceren en bracht Körpel een bezoek. Een grote meningte bevond zich in en voor het huis, maar men liet de dominee door, die zich posteerde bij de bedstee. Op dat moment was Körpel al dertig uur aan het woord: een onafgebroken stroom oordeelsaankondigingen en vermaningen zich af te keren van de wereld. Van Koetsveld wist zijn aandacht te trekken en vroeg hem om een verklaring. Körpel bleek een stem te hebben gehoord die hem had gemeld: "Ik kom haastelijk, Körpel. Ga gij, en roep de zondaars nog tot bekeering. Ik zal u uitzenden onder het volk, en gij zult voor koningen en rechters gesteld worden om mijns naams wil". Daarna ging Körpel weer verder met profeteren: de laatste bazuin had geklonken, maar de wereld had het niet gehoord; men had gezaaid, maar zou niet meer oogsten. Toen de sfeer vijandig werd, leek het Van Koetsveld raadzaam te vertrekken. Een week later lieten enkele arbeiders zich overhalen toch met oogsten te beginnen, hoewel men bevreesd was door vuur uit de hemel te worden getroffen. Toen dat niet gebeurde, sloeg de stemming om. Van het geld dat bij Körpel naar binnen was gegooid, was niets meer over – hij had het zelf ook niet durven behouden, uit vrees dat hem anders de toorn Gods zou treffen.[246]

Nu keerde de woede van de dorpelingen zich tegen hem, want velen hadden onder invloed van Körpels visioenen nagelaten voedsel in te slaan voor de winter. Volgens de overlevering werd Kees uit zijn huis gesleurd, en een van trouwste volgelingen, de boer Hendrik Quartel, werd achter een wagen gespannen en door het dorp getrokken. Alleen door hen toe te staan zijn graanschuur te plunderen, zou Quartel het er levend van hebben afgebracht. Straatarm geworden moest Kees Körpel zijn dijkhuis verlaten en nam hij zijn intrek in een woning buiten het dorp, hem genadig afgestaan door de diakonie. Dit lijkt het moment te zijn geweest, voorjaar 1834, toen de beweging al over zijn hoogtepunt heen was, dat Van Koetsveld de moed opbracht de kennelijk teruggekeerde Friese turfschipper te laten oppakken door de marechaussee. In zijn verhalen suggereert hij dat dit gebeurde op het hoogtepunt van de crisis, dus nog tijdens de zomer van 1833, maar dat klopt niet met de datering in het gevangenisregister. Wellicht had Van Koetsveld toen hij het verhaal optekende de chronologie niet helder meer voor ogen; of wilde hij verhullen dat de beweging niet slechts enkele weken, maar in werkelijkheid enige maanden had geduurd. Het is moeilijk te zeggen,

[245] Van Koetsveld, *Losse bladen*, 14-18 (citaat: 15); zie voor Coenraad Corneliszn Quartel (1779 -1848): R.M. Belder en B. van der Schaaf, *350 jaar van dorpskerk tot dorpskerk* (Westmaas 2000) 30.
[246] Van Koetsveld, *Losse bladen*, 18-22 (citaat: 20).

want in de kerkenraadsnotulen van Westmaas ontbreekt iedere verwijzing naar deze episode.[247]

Wel is er een kerkelijk visitatieverslag uit mei 1834, opgestuurd door de Ring-Oud-Beijerland aan de classis van Dordrecht, waarin melding wordt gemaakt van de onrust in Westmaas. Opmerkelijk is de moeite die men zich hier getroostte om iedere verwijzing naar een rondreizende ondergangsprofeet te verdoezelen. Zo zou Westmaas in de greep zijn geraakt van "zonderlinge begrippen aangaande de godsdienst (…) als onder anderen dat het kerkgaan, het arbeiden tot verkrijgen van levensonderhoud, niet noodig was". Maar de vermelding dat die ideeën waren verspreid door een "vreemdeling" was doorgestreept en vervangen door "inwoner"; ook doorgehaald was de opmerking dat zijn invloed na zijn "vertrek" aanmerkelijk was verminderd, tot zo'n zestal personen in mei 1834. De verwachting was dat die binnen niet al te lange tijd ook zouden afhaken. Vanwaar deze doorhalingen? Was de arrestatie van De Blaauw, eind maart 1834, niet helemaal legaal verlopen, en wilde men dat liever niet aan de grote klok hangen? Was men bang dat iedere verwijzing naar de Friese turfschipper het gevaar in zich droeg het vuur weer te doen oplaaien? Hield hij zich nog steeds in de regio op, of was de verwachting dat hij op korte termijn zou terugkeren, omdat zijn werk als turfschipper dat nu eenmaal met zich meebracht? De bronnen geven helaas geen uitsluitsel. Niettemin, als de vrees voor herhaling al bestond, dan werd die in ieder geval niet bewaarheid. De rust in Westmaas keerde weer en toen Kees Körpel enkele jaren later hertrouwde, was zijn invloedrijke oom Coenraad Quartel zijn getuige, een teken dat de volgeling van de profeet niet blijvend in ongenade was gevallen.[248]

Geheel anders verliep het Pieter Jakobs de Blaauw, na zijn vertrek uit de Dordtse gevangenis, begin april 1834. In de zomer van 1834 maakte hij zijn opwachting bij de Christelijke Broedergemeente te Mijdrecht. Aan de broeders in Zwijndrecht beschreef Dirk Valk hem als een man die sinds drie jaar rondzwierf, veel aanzien genoot bij de "wetsvromen" (de orthodoxen), en voor zijn geloof inmiddels in de gevangenis had gezeten. Nu had God hem opgedragen naar de Nieuwlichters te gaan en zich door hen via handoplegging te laten initiëren. Valk had hem uitgelegd dat de broeders daaraan niet deden – de overtuiging dat God alles was en de mens niets, en het praktiseren van naastenliefde waren voldoende om toe te kunnen treden. De Blaauw had hem beloofd de leer der broeders nu onder zijn eigen geestverwanten te gaan verspreiden.[249]

Blijkens een brief die hij in oktober 1834 aan Valk stuurde, bevond hij zich toen inderdaad weer in Friesland. In september 1835 probeerde Valk De Blaauw te bereiken via een grutter te Kampen, een van de vaste klanten van De Blaauw. De schipper bleek echter al te zijn vertrokken naar Amsterdam, naar een turfkoopman op de Anjeliersgracht, een andere vaste klant. Daar wist Valk hem tenslotte te bereiken. In de brief schreef Valk vrijelijk over het naderende Godsrijk, de heilsverwachting die klaarblijkelijk een belangrijk raakvlak met De Blaauw vormde. Maar de belangrijkste reden waarom Valk zo'n moeite deed hem te bereiken, had te maken met een zekere "Zuster van Es", die De Blaauw bij de Christelijke Broedergemeente had achtergelaten, samen met zijn dochtertje. Deze zuster was plotseling met het kind vertrokken – vermoedelijk was ze De Blaauw achterna gereisd – en Valk drukte hem nu op het hart: "Zie toe dat gij niet verleid wordt, denk aan Simsom". Kennelijk

[247] *Ibidem*, 22-23; M. van Galen en G. van Galen-Brouwer, *Koergaan-mensen Kelten Korpels: de geschiedenis van een geslacht* (Delft 1996) 249-250.
[248] Ring Oud-Beijerland aan classicaal bestuur Dordrecht, 28 mei 1834 Y3: NA, Classis Dordrecht (1573-1959), ing. st. 1830-1837, inv.nr. 151; huwelijksakte Cornelis Korpel, 25 april 1838: RAD, RBS Westmaas.
[249] D. Valk aan W. van der Kraan, 20 juli 1834: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9544, f. 62-63.

beschouwde Valk deze vrouw als zijn kwade genius. Mocht hij haar zien, dan kon De Blaauw haar het beste doorsturen naar haar ouders.[250]

Het heeft er alle schijn van dat Valk hier doelde op Jakobjen van Essen, de dochter van Meinte van Essen te Steenwijkerwold, die in 1836 De Blaauws vaste begeleidster – zijn 'profetes' – zou worden. Of De Blaauw zijn raad heeft opgevolgd is niet bekend, want in een latere brief, gericht aan een volgeling van De Blaauw, werd er niet meer aan gerefereerd. Wel verwees Valk daarin naar verdrukkingen waaraan de groep rond De Blaauw zou blootstaan (in het voorjaar van 1836 was Meinte van Essen opnieuw voor de rechter gedaagd). De Blaauw reisde intussen met een vast gezelschap door het noorden des lands, waar hij in juli 1836 opdook in Sexbierum, met de bedoeling – althans volgens de kerkenraadsnotulen – de plaatselijke bevolking "te verleiden". Daarin was men kennelijk weinig succesvol, want vervolgens werd doorgereisd naar Dwingeloo in Drenthe. Daar woonde Frederik Alberts Kok, ouderling, later predikant bij de Afgescheidenen, die een uitvoerig verslag van de gebeurtenissen zou nalaten aan zijn kleinzoon, die het op zijn beurt voor het nageslacht zou vastleggen.[251]

Het was in de nazomer van 1836 dat vier wagens vol psalmzingende mensen het dorp Dwingeloo binnenrolden. De leider was volgens Kok "Jan de Blauw", bakker te Sintjohannesga, ook wel "de vrome Jan" genaamd (een bijnaam die er waarschijnlijk de oorzaak van was dat Kok de voornaam van de profeet verkeerd heeft onthouden). Bij zich had hij de profetes "Jakobje", een jonge vrouw met wie hij niet gehuwd was, maar die, vervuld van de Heilige Geest, allerlei voorspellingen deed, als aanvulling op de verkondiging door De Blaauw. Die beweerde dat hij een groot hervormer was, dat de Verdrukking en de Wederkomst voor de deur stonden, en dat de gelovigen zich daarom van alle luxe moesten ontdoen. Dat hield in dat ze hun boeken moesten verbranden, de huizen zwart verven en de gemeenschap van goederen invoeren. Bij de Afgescheidenen te Dwingeloo en Wapserveen vonden die ideeën weerklank, en niet lang daarna viel de gemeenschap aan geestverrukkingen en andere excessen ten prooi. Gouden en zilveren sieraden werden weggedaan, schilderijen en spiegels verwijderd, en de gezangen uit de kerkboeken gesneden en verbrand. Tevergeefs probeerden Frederik Alberts Kok en zijn invloedrijke vader ('Meister Albert') de gemoederen tot bedaren te brengen. Om ook hun weerstand te breken, maakte De Blaauw samen met een grote groep aanhangers zijn opwachting bij de woning van Kok en sommeerde diens echtgenote de gezangen uit haar kerkboek zou verwijderen, omdat ze anders naar de hel zou gaan. Jakobjen schreeuwde daarbij: "Wee u gij rijken! uw geld zij met u ten verderve!" Pas met behulp van dominee Hendrik de Cock wist men De Blaauw en zijn gezelschap uit Dwingeloo te verjagen.[252]

Zeker is dat de Provinciale Synode der Gereformeerde Kerken in Friesland in 1837 een officiële waarschuwing deed uitgaan tegen "Pieter Blouw", die rondbazuinend dat hij "wat groots" was, het land doorreisde "om door kettersche en godslastelijke stellingen de eenvoudigen te verleiden". Dat lijkt effect te hebben gehad, want daarna nam zijn invloed snel af; nog slechts een enkele maal werd in kerkenraadsnotulen van Friese gemeenten melding gemaakt van een geïsoleerde aanhanger die problemen veroorzaakte. In 1839 kwam de ondergangsprofeet zelf in de problemen: De Blaauw werd opgepakt en overgebracht naar de gevangenis te Leeuwarden, om daar de drie maanden gevangenisstraf uit te zitten waartoe hij in 1835 bij verstek was veroordeeld. Die periode maakte hij niet vol. Hij overleed er op 3 juni 1839, op

---

[250] Idem aan 'P. Blaauw', 27 september 1835: Ibidem, XXIII B 7/9543, f. 55-58; Idem aan D. van den Heuvel (Kampen), 29 september 1835: Ibidem, XXIII B 7/9545, briefnr. 35.

[251] D. Valk aan D. van den Heuvel (Kampen), 9 maart 1836: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9543, f. 64-67; J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel I. De classis Zwolle 1834-1869* (Groningen 1984) 253; J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland III. De classes Sexbierum (Franeker), Sneek en Tjalleberd (Heerenveen) van de Afgescheiden kerken* (Groningen 1983) 20; Marang, *Zwijndrechtse Nieuwlichters*, 252-255.

[252] J. Kok, *Meister Albert en zijn zonen. Uit de geschiedenis der Afscheiding in Drenthe* (Kampen 1984 ^{3}) 82-87 (citaten: 83, 85).

vijfenveertigjarige leeftijd. Zijn profetes Jacobjen van Essen keerde terug naar Steenwijkerwold en trad in 1842 in het huwelijk met een weduwnaar op leeftijd. Publieke aandacht heeft zij, voor zover bekend, daarna niet meer getrokken. Zij overleed in 1879.[253]

In de schaarse literatuur die over De Blaauw te vinden was, wordt hij doorgaans opgevoerd als Nieuwlichter, maar dat doet geen recht aan zijn positie als autonome ondergangsprofeet.[254] Zijn connectie met de Nieuwlichters was bovendien van korte duur: na 1836 wordt zijn naam in het brievenboek van Dirk Valk niet meer genoemd. Überhaupt lijkt De Blaauw voor de Nieuwlichters weinig méér te zijn geweest dan een toevallige passant. In deze jaren stond voor Valk namelijk een heel andere kwestie centraal, een die niet alleen het voortbestaan van zijn eigen afdeling, maar zelfs van de gehele Christelijke Broedergemeente bedreigde. In Zwijndrecht was een Messias opgestaan, als gevolg waarvan een deel van de profetische beweging was teruggevallen in het grensoverschrijdende gedrag uit de beginperiode. Voor Valk was het of een levenswerk, dat na jaren van hard werken eindelijk in de steigers leek te staan, in één klap onderuit gehaald werd.

7.6 Een Messias onder de Nieuwlichters

7.6.1 Oplaaiend alarmisme rond 1830

In 1830 begon Dirk Valk met het bijhouden van een brievenboek, waarin de inkomende en uitgaande post van de Mijdrechtse afdeling van de Broedergemeente werd vastgelegd, precies zoals hij gewoon was te doen als schout in Noord-Waddinxveen. Dat zou erop kunnen wijzen dat de gemeenschap in zijn ogen een zekere mate van consolidatie had bereikt. Qua huisvesting was men er – sinds de verhuizing naar het oude landhuis aan de Kromme Mijdrecht – sterk op vooruitgegaan, en de toetreding van niet onbemiddelde aanhangers zal Valk het gevoel hebben gegeven dat zijn commune inmiddels bestaansrecht had opgebouwd. Toch zag de toekomst er allerminst rooskleurig uit. Anders dan in Zwijndrecht, waar men extra inkomsten had uit de scheepmakerij, moest Mijdrecht het uitsluitend hebben van de verkoop van zelfgefabriceerde zwavelstokken en kartonnen dozen, en dat was niet voldoende om een gemeenschap van ruim zestig zielen te voeden. De eerste brief, geschreven door mevrouw Valk, was gericht aan prinses Marianne van Nederland, en gedateerd 3 september 1830. Zij adviseerde de prinses zich te verdiepen in de profetieën en de tekenen der tijden, want grote gebeurtenissen stonden voor de deur. In Nederland bevond zich een groepje gelovigen, twaalf jaar eerder door God bijeengebracht om het “Messiaansche Rijk” op te richten, dat inmiddels was uitgegroeid tot een gemeenschap van tweehonderd mensen, verspreid over drie afdelingen (Mijdrecht, Zwijndrecht, Puttershoek), en bekend onder de naam van Christelijke Broedergemeente. Zij vroeg de prinses om financiële steun, waardoor zij op haar beurt deelgenoot zou kunnen worden van het nieuwe Rijk.[255]

---

[253] J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland II. De classes Drogeham (Drachten) en Leeuwarden van de Afgescheiden kerken* (Groningen 1981) 71, 73; Wesseling, *Afscheiding Friesland* III, 20-21; Huis van Correctie Leeuwarden , 1839 nr. 225: Tresoar, College van regenten over de gevangenissen te Leeuwarden 1812-1953, inv.nr. 827; huwelijksakte Jakobjen van Essen, 19 mei 1842: HCO, RBS Steenwijk; overlijdensakte Jakobjen van Essen, 7 juli 1879: HCO, RBS Steenwijkerwold.

[254] Wesseling, *Afscheiding Overijssel* I, 253; H. Hille, ‘De Afscheiding in Overijssel in vogelvlucht’, in: Pereboom, Hille en Reenders, *Scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers*, 11-12.

[255] Burgemeester Mijdrecht aan vrederechter kanton Woubrugge, 25 oktober 1830: RHCVV, Gemeente Mijdrecht (17de eeuw-1940), uitg. st. 1830-1834 nr. 1347, inv.nr. 204; H. Valk-van der Gijp aan prinses Marianne, Mijdrecht 3 september 1830: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9543, f. 1-2.

Behalve de bestaansonzekerheid was er het probleem van de mobilisatie, gevolg van het uitbreken van de Belgische opstand in de herfst van 1830. Ongehuwde mannen werden als eersten opgeroepen, en zo kreeg in Mijdrecht ook Johan Heinrich Hildebrand daarmee te maken. Als Duitse seizoenarbeider had hij zich begin jaren twintig met zijn zus bij de gemeenschap aan het Woerdens Verlaat aangesloten, was in de broederschap 'gehuwd' en inmiddels vader van vier kinderen, maar voor de burgerlijke stand gold hij als vrijgezel. In november 1830 diende hij bij de burgemeester van Mijdrecht een bezwaarschrift in tegen de oproep zich als dienstplichtige te melden. Ingesloten zat een door de Broedergemeente ontworpen "Kristelijke PAS of Vrijbillet, gegrond op de leere Christi, waardoor de christelijke Broeders zich vrij rekenen te zijn om geen aardsch zwaard te gebruiken." Uit naam van Hem, uit, door en tot Wien alles is, werd te kennen gegeven dat een Broeder vóór alles Christus diende te gehoorzamen en zich daarom met de wapenhandel niet kon inlaten. Ook de gouverneur van Utrecht kreeg deze 'pas' opgestuurd, samen met een nadere verklaring. Daarin werd hem verkondigd dat Jezus Christus in aantocht was om met Zijn engelen de wereld te oordelen en Zijn rijk te grondvesten, waarvan de naastenliefde het hoofdkenmerk zou zijn. De gouverneur nam er nauwelijks nota van, en verzocht de burgemeester van Mijdrecht aan Hildebrand door te geven dat aan zijn verzoek tot vrijstelling niet kon worden voldaan.[256]

Hoe serieus de broeders het dienstweigeren namen, bleek wel toen nog datzelfde jaar Jan Staffhorst met excommunicatie werd bedreigd. Deze oudste zoon van de Amsterdamse onderwijzer die zich in 1828 met zijn gezin bij de Broedergemeente had aangesloten, had zich niet tegen de oproep verzet en dreigde nu afgesneden te worden van "de gemeenschap der Heiligen in het Licht". Staffhorst gehoorzaamde en legde alsnog de wapens neer. Zijn medebroeder Izaäk van der Wilk, eveneens van de Mijdrechtse afdeling, volgde zijn voorbeeld. Beide broeders werden gearresteerd en naar Amersfoort opgebracht. De legerfunctionarissen stelden zich opvallend coulant tegenover de gewetensbezwaarden op, want in januari 1831 bleken ze toestemming te hebben gekregen vervangende dienstplicht te verrichten in de keuken of het hospitaal van de kazerne. Tegen die tijd was het aantal dienstweigeraars gestegen tot vijf: behalve Hildebrand en Van der Wilk uit Mijdrecht ook drie broeders uit Zwijndrecht: Maarten Wulfse, Willem Blankenaar en Abraham Bosch, die eveneens toestemming kregen vervangende dienstplicht te verrichtten. Valk meldde dit enthousiast aan zijn huisbaas Hendricus Joannes Heijsterman in Amsterdam. Een dergelijke opstelling leek hem een teken dat het Godsrijk in aantocht was. In een brief aan de dienstweigeraars drukte hij hen op het hart standvastig te blijven en zich voorbeeldig te gedragen: " Nog eene kleine tijd, dan is de overwinning daar".[257]

Toen men in het voorjaar van 1831 in overheidskringen lucht kreeg van deze toegeeflijkheid ten aanzien van dienstweigeraars, waren de meningen verdeeld. Enerzijds bestond de vrees dat het de dweepzucht in de hand zou werken, iets waarvan men het gevaar niet

---

[256] H. van der Hoeven, *De Belgische beroerte: de Tiendaagse Veldtocht en de scheuring der Nederlanden 1830-1839* (Amsterdam 1973) 95; J.H. Hildebrand aan burgemeester Mijdrecht, 18 november 1830 (kopie): UA; PBU, Verbaal Militie en schutterijen 27 november 1830 nr. 3, inv.nr. 7622; Idem aan gouverneur Utrecht, 26 november 1830: Ibidem; gouverneur aan burgemeester Mijdrecht, 27 november 1830: Ibidem.

[257] D. Valk aan [A.J.G.] Staffhorst, 28 december 1830: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9543, f. 6; Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters,* 116-119; Burgemeester Mijdrecht aan gouverneur Utrecht, 20 december 1830: RHCVV, Gemeente Mijdrecht, uitg. st. 1830 nr. 1524, inv.nr. 204; Idem aan commandant te Amersfoort, 3 januari 1831: Ibidem, uitg. st. 1831 nr. 1532, inv.nr. 204; Commandant mobiele schutterij Zuid-Holland aan majoor [J.J.] Imans, Leiden 24 februari 1831: NA, ministerie van Oorlog (1813-1913), 26 april 1831 nr. 48, inv.nr. 2627;D. Valk aan [H.J.] Heijsterman (Amsterdam), 7 januari 1831: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9543, f. 10-11; Idem aan Hildebrand en Van der Wilk (Amersfoort, 10 januari 1831: Ibidem, f. 15.

moest onderschatten, gezien het religieuze fanatisme dat op het Noord-Hollandse platteland hand over hand leek toe te nemen. Anderzijds zag men in dat het om een geïsoleerde opvatting ging, die weinig draagvlak leek te hebben en daardoor minder gevaarlijk geacht werd dan de groeiende neiging tot separatisme bij het orthodoxe volksdeel. Het gevolg van dat gebrek aan consensus was een weinig consistent beleid. De broeders die inmiddels vervangende dienstplicht verrichtten in de militaire hospitalen werden ongemoeid gelaten, maar enkele nieuwe dienstweigeraars, onder wie broeder Jan Hendrik Kosters uit Zwijndrecht, kregen hoge gevangenisstraffen opgelegd. Begrijpelijkerwijs was die willekeur voor de Broedergemeente moeilijk te verkroppen. Een protest hiertegen werd in december 1831 bij de koning ingediend, opgesteld door Johannes Obeloo, als voormalig landmeter een vooraanstaand man binnen de Mijdrechtse afdeling. Na een exposé van de leer der Nieuwlichters verklaarde Obeloo door God gestuurd te zijn om de koning van enkele misstanden op de hoogte te stellen, waaronder het lot van de dienstweigeraar Kosters, die in april 1831 tot zes jaar gevangenisstraf was veroordeeld. Deze veroordeling van een lid van Christus' gemeente zou niet ongestraft blijven bij het naderende oordeel, benadrukte Obeloo:

> "Hartelijk geliefde vorst! God heeft u een verstandig en wijs hart en eene opmerkzame geest gegeven: aanmerk dan ook de teekenen des tijds: 'want het tweede wee is weggegaan, en het derde wee komt haast' volgs. Openb. 11.14. En hoort dan ook naar het bazuinen der zevenden Engel, en geloof zeker dat de tijd dáár is, dat de Koningrijken der wereld zullen worden onzes Heeren en zijnes Christi, en dat Hij als Koning zal heerschen in alle eeuwigheid volgens het 15 vers van het zoo even genoemd Capittel".[258]

Het rekest werd ter advies langs alle betrokken overheidsinstanties gestuurd, maar leidde niet tot herziening van het vonnis. Uit angst dat het voorbeeld van de Nieuwlichters navolging zou vinden bij quakers en doopsgezinden, vond men een dergelijk afschrikwekkende straf wel op zijn plaats. Voor deze afwijzing Mijdrecht bereikte, kreeg Valk er lucht van dat ook Zwijndrecht een rekest wilde indienen. Op hoge toon eiste hij dat daarvan werd afgezien, aangezien deze broeders niet beschikten over de noodzakelijke ambtelijke kennis, waardoor bij de overheid de gedachte post zou kunnen vatten dat de Nieuwlichters "onkundige en ongeoeffende menschen" waren die niet serieus genomen hoefden te worden. En dat zou betreurenswaardig zijn, "aangezien wij, bij gelegenheid der inlevering van het Relaas, betrekkelijk de zaak van onze Br. Koster getuigenis hebben gegeven van den aanvang van het Godsrijk, 't welk in zich, de heerlijkste orde, deugden en wijsheid bevat, en dus eene geordende maatschappij moet uitmaken". Valk benadrukte dat de Broedergemeente aan één woordvoerder genoeg had, en liet er geen twijfel over bestaan dat hij dat moest zijn. De brief werd afgesloten met een dringend verzoek meer voedsel te sturen, want het enige waarover men in Mijdrecht nog beschikte was droog brood. Kennelijk is deze van standsbesef doortrokken brief de Zwijndrechtse broeders in het verkeerde keelgat geschoten, want aan het verzoek van Valk werd geen gehoor gegeven. Daarmee kondigden de eerste signalen van de latere breuk zich reeds af.[259]

---

[258]Gouverneur van Noord-Holland aan minister van justitie, 13 maart 1831: NA, ministerie van Hervormde e.a. Eerediensten 1815-1870; Geheim verbaal 17 mei 1831 nr. 1; inv.nr. 1513; minister van binnenlandse zaken aan minister van oorlog, 29 maart 1831: Ibidem; minister van Eeredienst aan minister van justitie, 17 mei 1831: Ibidem; J. Obeloo aan koning Willem I, 6 december 1831: NA, Hervormde e.a. Eerediensten 1815-1870; verbaal 26 januari 1832 nr. 1; inv.nr. 373; burgemeester Mijdrecht aan gouverneur Utrecht, 3 januari 1833 (informatie over J. Obeloo): RHCVV, Gemeente Mijdrecht, uitg. st. 1833 nr. 1899, inv.nr. 204.

[259] Ministerie van Hervormde e.a. Eerediensten 1815-1870, verbaal 2 april 1832 nr. 7, inv.nr. 378; D. Valk aan broedergemeente Zwijndrecht, 12 maart 1832: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9543, f. 42-44.

Rond diezelfde tijd, in april 1832, schetste Valk tegenover een van zijn leveranciers een beeld van wat hem met dat Godsrijk voor ogen stond. Al vijftien jaar geleden hadden de Nieuwlichters de komst ervan aangekondigd, maar nu stond de doorbraak voor de deur van "dat Rijk hetwelk zoo lang verwacht, en zelfs door de geleerden dezer tijd bepaald is, dat hetzelve, zichtbaar in de wereld verschijnen zoude, in 1836, en dat wel in 't bijzonder door den Professor Jung Stilling, en meer andere. Een heerlijk Rijk des Vredes waarvan Jezus zelf, Koning! zal zijn". Maar voor het zover was moest eerst "Babel" vallen, en alleen diegenen die gevolg hadden gegeven aan de oproep Babel te verlaten en zich aan te sluiten bij de Broedergemeente zouden het oordeel overleven. Hij nodigde de leverancier dus van harte uit om naar Mijdrecht te komen. Het brievenboek van Valk bevat meer voorbeelden van dergelijke uitnodigingen – kennelijk was dit de standaardmanier waarop hij probeerde nieuwe broeders en zusters te rekruteren, mogelijk al vóór 1830, al zijn daarvan geen sporen bewaard gebleven.[260]

Over de rekruteringsmethoden van de afdeling Puttershoek-Zwijndrecht is nog minder bekend, maar wel bewaard gebleven is de catechismus van Arie Goud, zijn zogenaamde 'Vraagboekje' uit 1827, dat wordt afgesloten met een "Narede en waarschouwing" aan de lezers. Het is niet in druk verschenen, maar werd mogelijk in gekopiëerde vorm onder sympathisanten verspreid, zoals men ook in de kring rond Masereeuw placht te doen. Ook Goud noemde de overkomst naar de Broedergemeente de enige mogelijkheid om het oordeel te ontlopen. Maar hij ging nog verder: "Verlaat uw lekker en veel geld verteerend leven met de uwen; en vereenigd u met ons in de geestelijke Stad Gods, en hoort en gehoorzaamd Gods woord, het welk wij spreeken". Sterker nog:

> "Brengt uw geld en goed als getrouwe rentmeesters, bij ons, uwe voorgangeren, de bewoonders der Gods-stad, het Nieuwe Jeruzalem, opdat wij, daar door, des te beter Gods Koningrijk zouden kunnen bouwen en uitbreiden, en alzoo overvloediger, navolgens waardige voorbeelden zouden kunnen geven, om de naakten te kleeden, den hongerigen te voeden, voorts den behoeftigen, in alle hunne noden te hulpe te kunnen koomen, en de vreemdelingen te herbergen. En om voorts met U, alle goede wetenschappen en kundsten van welke aard ook meer algemeen bekend te maken en in werking te brengen: en om voorts nog allerlei trafieken en fabrieken werken en onderwijzingen, welke in Gods duizendjaarig Vrede-Koningrijk behooren te kunnen uitoeffenen".[261]

Dit appel liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Wie het naderende oordeel wilde ontlopen en niet geheel bezitloos was, diende dat te gelde te maken en de opbrengst over te dragen aan de Broedergemeente. Dat roept de vraag op of de opmerkelijke groei van de populatie die zich rond 1830 in zowel Mijdrecht als Zwijndrecht heeft voorgedaan, veroorzaakt werd door oplaaiend alarmisme, op grond waarvan door de Broedergemeente een dringende oproep aan de broeders en zusters in de diaspora was gedaan om *en masse* naar hen over te komen, een oproep die kennelijk in vruchtbare aarde was gevallen. Het betrof immers mensen die abrupt hun winkel sloten en beroepsuitoefening staakten. Om te achterhalen wat zich precies heeft afgespeeld, zijn de diverse sympathiserende kringen aan een nader onderzoek onderworpen.

---

[260] D. Valk aan Sonsbeek (Gouda), 4 april 1832: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9543, f. 45-47; zie bijv. de brieven van Valk aan Krijgsman (Amsterdam), mei 1831, en W. Barneveld (Doesburg), 27 september 1835: Ibidem, f. 33-37, 52-55.

[261] Goud, Eenige goddelijke waarheden (hs. ca. 1827) 115-124: UBA, Handschriften, XXIII B 6/8614.

De grootste kring sympathisanten bevond zich in Amsterdam. Die was zoals gezegd in 1823 ontstaan, toen een achttal hervormde lidmaten besloot zich af te scheiden van de hervormde kerk en aansluiting te zoeken bij de Broedergemeente te Puttershoek: aardappelkoopman Jan Wolters, de uit Duitsland afkomstige winkelier Gerhardus Kosters, kruidenier Dirk Gijsbert van Loenen, scheepstimmerman Maarten Beek en echtgenote, schoenmaker Nicolaas Zoet en echtgenote, en uitdraagster Hendrika Wilhelmina Dootjes. In 1827 volgden nog drie Amsterdammers hun voorbeeld: schoenmaker Jan Pieter van Tol, schilder Jan Groen en scheepstimmerman Adam Ouddeken. Vast staat dat beide groepjes tot één kring behoorden, en dat die contacten ver teruggingen. Jan Pieter van Tol fungeerde al in 1821 als getuige bij de geboorteaangifte van een zoon van Maarten Beek, die op zijn beurt in 1823 als getuige optrad voor Adam Ouddeken, toen hij in november van dat jaar een doodgeboren kind aangaf, verwekt bij 'zuster' Mariana Reboult (de jonge vrouw die volgens een memorie van Valk in 1819 "bedelnaakt" door de Broedergemeente was opgenomen en na de arrestatie van Valk, Muller en Leer kennelijk naar Amsterdam was uitgeweken).[262]

De relatie tussen Adam Ouddeken, Jan Pieter van Tol en Nicolaas Zoet ging nog verder terug: de drie mannen waren opgegroeid in het Aalmoezeniersweeshuis, en hadden, afgaande op de bereidheid voor elkaar als getuige op te treden, ook nadien contact gehouden. Jan Pieter van Tol was zelfs met een medebewoonster getrouwd, Hermina van Sinn, die tezelfdertijd in het zusterhuis had gezeten als de in 1817 tot de Nieuwlichters toegetreden Gerritje Fruijt. De jongere broer van Jan Pieter van Tol, Andries, was eveneens in het Aalmoezeniersweeshuis opgegroeid, waar hij tijdens een uitbestedingsproject in Wageningen bevriend was geraakt met de vondeling Abraham Bosch. Ook deze twee mannen zouden zich bij de Broedergemeente aansluiten.[263]

Wanneer hebben de Amsterdamse Nieuwlichters 'Babel' verlaten om zich metterwoon bij de Christelijke Broedergemeente te voegen? Aanvankelijk was de animo daartoe niet bijzonder groot. Aardappelkoopman Wolters en kruidenier Van Loenen zouden een dergelijk radicale stap nimmer zetten – anderen keken eerst de kat uit de boom. Zo bleek Suzanne Booms, de vrouw van Jan Groen, in 1825 naar het Woerdens Verlaat te zijn verhuisd, waar ze een dochter Helena kreeg (kennelijk vernoemd naar de 'Moeder' van de gemeente: Helena Valk-van der Gijp). Jan Groen was echter niet meegekomen en ook Suzanna's verblijf bij de Nieuwlichters was slechts van korte duur, want in 1827 woonde ze alweer in Amsterdam. Wel definitief uit 'Babel' vertrok de schoenmaker Nicolaas Zoet, die zich in 1825 met vrouw en dochter Dina aan het Woerdens Verlaat vestigde, en vervolgens met Valk mee verhuisde naar Mijdrecht. Gerhard Kosters was de volgende die verhuisde. Hij was in 1824 weduwnaar

---

[262] Zie 6.5.4; Protocollen Bijzondere Kerkenraad 18 januari 1827 art. 3: SAA, archief van de Hervormde Kerk (1578-1975), inv.nr. 35; geboorteakte Jan Beek, zoon van Maarten Beek en Neeltje Pool, 12 maart 1821 (getuige Jan Pieter van Tol): SAA, RBS Amsterdam; overlijdensakte levenloos geboren kind van Adam Oudeeken en Maria Rubult, 27 november 1823: SAA, RBS Amsterdam; Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters,* 83; geboorteaangifte Jan Beek, zoon van Maarten Beek en Neeltje Pool (getuige Jan Pieter van Tol), 12 maart 1821: SAA, RBS Amsterdam.

[263] Nicolaas Zoet (Zoete) verbleef in het weeshuis van 1791 tot 1808: SAA, Aalmoezeniersweeshuis (1613-1825), Kinderhuisboek (1765-1823), inv.nr. 315 (nr.53); Ibidem, Groothuiskinderen (1772-1812), inv.nr. 325 (nr. 920); Jan Pieter van Tol verbleef er van 1799 tot 1809: Ibidem, Groothuisboek (1743-1811), inv.nr. 321 (nr. 709); Hermina Eberwijne van Sinn van 1788 tot 1809: Ibidem (nr. 1494); Gerritje Fruit van 1798 tot 1811: Ibidem (nr. 495); Andries van Tol verbleef er van 1799 tot 1811: Ibidem, Groothuiskinderen (1796-1828), inv.nr. 326 (nr. 1228); Adam Ouddeken van 1802 tot 1809: Ibidem (nr. 1592); Abraham Bosch van 1798 tot 1815: Ibidem, vondelingenboek (1784-1818), inv.nr. 371 (nr. 20); ondertrouw Jan Pieter van Toll en Hermina Eberwine van Zin, 16 maart 1810: SAA, DTB Amsterdam; geboorteakte Hermina Johanna van Tol, dochter J.P. van Tol en H.E. van Zin, 13 juli 1812 (getuige Nicolaas Zoet): SAA, RBS Amsterdam; ing. st. betreffende de uitbesteding van weeskinderen te Wageningen (o.a. Abraham Bosch en Andries van Tol), 13 juni en 23 augustus 1815: SAA, Aalmoezeniersweeshuis, inv.nr. 347.

geworden, had in oktober 1825 eerst zijn dertienjarige zoon Jan Hendrik naar Puttershoek gestuurd en was in 1826 met de drie dochters gevolgd. De kinderen zouden daar blijven en trouwen met Nieuwlichters, maar zelf besloot Kosters op zeker moment weer te vertrekken, want in 1829 bleek hij als koopman te Alblasserdam te wonen, waar hij een burgerlijk huwelijk sloot met Pietertje Booy. Met haar verhuisde hij naar Den Helder, werd schipper, en overleed op een van zijn reizen in 1832 te Breda. De banden met de Nieuwlichters waren echter niet verbroken, want zijn weduwe vestigde zich vervolgens te Zwijndrecht, en werd daar de vrouw van de vooraanstaande Nieuwlichter Willem Visser (hij was in 1832 weduwnaar geworden).[264]

Met enige voorzichtigheid kan gesteld worden dat vrij kort na de formele afscheiding van de kerk een paar Amsterdamse Nieuwlichters zich bij Valk aan het Woerdens Verlaat hebben gevestigd, en een enkeling in Puttershoek. Als daar alarmisme aan ten grondslag heeft gelegen dan hield dat in ieder geval geen stand, want alleen het gezin Zoet is gebleven: zuster Groen en broeder Kosters verlieten de gemeente weer, wellicht vanwege leefomstandigheden die allerminst rooskleurig waren, of omdat alarmistische verwachtingen zich niet materialiseerden. Zodra die leefomstandigheden verbeterden (de vestiging op huize Groenewoud bij Mijdrecht), verhuisde een nieuwe groep Amsterdamse Nieuwlichters naar de door Dirk Valk geleide afdeling, dit keer van hersteld-evangelisch-lutherse signatuur. Als eerste in mei 1828 de onderwijzer Johann Gottlieb Staffhorst, die op stel en sprong met zijn gezin vertrok, zonder zelfs maar het schoolbestuur van zijn plannen op de hoogte te stellen. In mei 1829 volgde de winkelier Willem ten Cate en zijn kinderen, rond 1830 de landmeter Johannes Obeloo en de behanger Gerrit van Luynen, die alle drie kort daarvoor weduwnaar waren geworden. In 1831 stokte de toestroom vanuit Amsterdam even, maar in 1832 volgden de schilder Klaas Ferwerda en de kastelein Johannes Julius Luppers en zijn gezin.[265]

---

[264]Geboorteakte Helena Groen, dochter Jan Groen (te Amsterdam) en Suzanna Booms (getuige Dirk Valk), 13 januari 1825: UA, RBS Wilnis; geboorteakte Nicolaas Groen, zoon van Jan Groen en Suzanna Boom, 9 oktober 1827: SAA, RBS Amsterdam; Nicolaas Zoet getuige bij geboorteaangifte Helena van de Berg, dochter van Jan van de Berg en Jacoba Lageman (Nieuwlichters), 8 november 1825: UA, RBS Wilnis; Nicolaas Zoet getuige bij geboorteaangifte Antje van Straten, dochter van Adrianus van Straten en Martina Oosterbeek (Nieuwlichters), 26 maart 1828: UA, RBS Mijdrecht; overlijdensakte J.E. Grootvelt (echtgenote van Gerhard Kosters), 11 augustus 1824: SAA, RBS Amsterdam; inschrijving Jan (Hendrik) Kosters (13), 26 oktober 1825: CBG, microfiches Puttershoek, bevolkingsregister ca. 1821-1830; inschrijving Gerhard Kosters met dochters Geertruy (10) en Catharina Charlotte (3), 8 mei 1826: Ibidem; inschrijving Johanna Elisabeth Kosters (16), 3 augustus 1826: Ibidem; huwelijksakte Gerhard Kosters en Pietertje Booy, 30 juli 1829: NA, RBS Alblasserdam; overlijdensakte Gerrit Koster (schipper te Den Helder), gehuwd met Petronella Booy, 12 september 1832: Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), RBS Breda; overlijdensakte Soetje van der Kraan, echtgenote Willem Visser, 27 augustus 1832: RAD, RBS Zwijndrecht; geboorteakte Suzanna, dochter van Willem Visser en Pietertje Booy (ongehuwd), 18 juni 1834: RAD, RBS Zwijndrecht.

[265] Politiecomissaris Heinsius (4de kanton) aan directeur van politie Wiselius, 31 juli 1828 (inzake verdwijning schoolmeester J.G. Staffhorst): SAA, Gemeentepolitie, inv.nr. 71; overlijdensakte C.C. Budde, echtgenote Willem ten Cate, 5 april 1828: SAA, RBS Amsterdam; inschrijving in militieregister Mijdrecht van Willem ten Cate (zwavelstokmaker), 6 mei 1829: RHCVV, Gemeente Mijdrecht (17de eeuw-1940), militieregister 1826-1835, inv.nr. 627; overlijdensakte Aaltje Barneveld, echtgenote Johannes Obeloo, 24 mei 1828: SAA, RBS Amsterdam; J. Obeloo (bij absentie van Dirk Valk) aan burgemeester Medemblik, Mijdrecht 4 maart 1831: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9543, f. 31-32; *NNBW* V (Leiden 1921) s.v. 'Johannes Obeloo'; overlijdensakte Wilhelmina van Zuylen, echtgenote van Gerrit van Luynen, 22 januari 1830: SAA, RBS Amsterdam; overlijdensakte J.G. Staffhorst, 29 november 1830 (getuige Gerrit van Luynen): UA, RBS Mijdrecht; inschijving Klaas Ferwerda 30 april 1830: SAA, bevolkingsregister Amsterdam 1853, E 1/184; burgemeester Mijdrecht aan gouverneur Utrecht, 3 januari 1833 (over ondertekenaars te Mijdrecht van rekest om vrijstelling dienstplicht, onder wie Klaas Ferwerda): RHCVV, Gemeente Mijdrecht (17de eeuw-1940), uitg. st. 1830-1834 nr. 1899, inv.nr. 204; geboorteakte Johannes Julius Luppers, zoon van Johannes Julius Luppers (tapper) en Marie Buisset, 27 maart 1830: SAA, RBS Amsterdam; geboorteakte Eva Luppers, dochter J.J. Luppers en M. Buisset te Mijdrecht, 4 december 1832 (getuige Nicolaas Zoet): UA, RBS Mijdrecht.

Lag vanuit Amsterdam een verhuizing naar Mijdrecht het meest voor de hand – rond 1830 tekende zich ook een Amsterdamse exodus af in Zwijndrechtse richting. Jan Groen woonde in de zomer van 1829 nog in Amsterdam, maar bleek in september 1830 te zijn verhuisd naar Zwijndrecht, net als Jan Pieter van Tol, diens broer Andries, en Adam Ouddeken. Ook Maarten Beek waagde de overstap, vermoedelijk rond dezelfde tijd, al stamt het eerste levensteken van hem in Zwijndrecht uit april 1831. Opmerkelijk was dat hij ook zijn broer, de timmerman Pieter Beek, had weten over te halen van het Noord-Hollandse Abbekerk naar Zwijndrecht te vertrekken, een verhuizing die tussen augustus 1830 en maart 1831 moet hebben plaatsgevonden. Van Maarten en Pieter Beek, Jan Groen, Adam Ouddeken en Andries van Tol staat vast dat zij hun gezin hebben meegenomen, maar Hendrika Wilhelmina Dootjes, die zich in 1832 samen met haar echtgenoot Ernst van Ulsen in Zwijndrecht bleek te hebben gevestigd, had de band met haar volwassen kinderen verbroken – een radicale keuze die doet vermoeden dat alarmisme als motief een rol kan hebben gespeeld. Toen haar zevenentwintigjarige zoon Gerrit van Ulsen in 1833 te Amsterdam overleed, beweerde zijn broer Dirk dat nadere gegevens omtrent hun ouders ontbraken.[266]

Hoe lag dat bij de toestroom van Rotterdamse broeders en zusters? Ook hier valt weer op dat de piek in het begin van de jaren dertig lijkt te hebben gelegen. De kerngroep van de Rotterdamse Nieuwlichters bestond uit de scheepsbouwer Dirk van Dijk, de slepersknecht Teunis van den Broek, de koornverschieter (graanomschepper) Jan Coenraad Levedag met zijn echtgenote Jacoba Linze, de zakkendrager Barend Baljon en tenslotte Elizabeth Dijkman-Verwoerd. Dirk van Dijk bleef tot zijn dood in 1848 op zijn scheepmakerij aan het Zwaanshals wonen, en ook de rest van de Rotterdamse kring voelde zich aanvankelijk niet gedrongen Rotterdam te verlaten. Slechts Teunis van den Broek en Elizabeth Verwoerd lieten hun respectievelijke gezinnen in de steek en vestigden zich in 1824 aan het Woerdens Verlaat. Het heeft er alle schijn van dat Teunis van den Broek en Elizabeth Verwoerd in navolging van Muller en Leer een ‘geestelijk’ huwelijk hadden gesloten – al in 1821 werd zij beschuldigd van overspel met deze man – en dat Teunis de vader was van het dochtertje waarvan Elizabeth in 1824 aan het Woerdens Verlaat beviel. De zuster “Betje van de Broek” waarnaar verwezen werd in een brief uit 1834 was dus hoogstwaarschijnlijk deze Elizabeth, en niet de wettige echtgenote van Teunis van den Breuk, die Cornelia heette en in Rotterdam was achtergebleven.[267]

---

[266] Overlijdensakte Nicolaas Groen, zoon Jan Groen en Suzanna Booms, 6 juli 1829: SAA, RBS Amsterdam; geboorteakte Maria Groen, dochter van Jan Groen en Suzanna Booms te Zwijndrecht (huisnr. 49 = scheepswerf Welgelegen), 30 september 1830 (getuige J.P. van Tol): RAD, RBS Zwijndrecht; overlijdensakte Geertruida Petronella Ouddeken (1) geboren te Amsterdam, dochter Adam Ouddeken en Anna Maria Petrus Rebould te Zwijndrecht (huisnr. 49), 23 augustus 1830 (getuige Stoffel Muller): RAD, RBS Zwijndrecht; overlijdensakte Maarten Wulfse (3 mnd), zoon van Maarten Wulfse en Wilhelmina Groeneveld te Zwijndrecht (huisnr. 49), 30 augustus 1830 (getuigen Stoffel Muller en Andries van Tol): RAD, RBS Zwijndrecht; overlijdensakte Pieter Beek (5) geboren te Amsterdam, zoon van Maarten Beek en Neeltje Pool te Zwijndrecht (huisnr. 49), 23 april 1831 (getuige Willem Visser): RAD, RBS Zwijndrecht; overlijdensakte Grietje Beek (3) geboren te Abbekerk, dochter van Pieter Beek en Jantje Bobeldijk te Zwijndrecht (huisnr. 49), 30 mei 1831 (getuige Jan Pieter van Tol); overlijdensakte Maria van Maanen, echtgenote Andries van Tol te Zwijndrecht (huisnr. 49), 5 september 1832 (getuige J.P. van Tol): RAD, RBS Zwijndrecht; geboorteakte Johannes Molenaar, zoon van Gatske Molenaar te Zwijndrecht (huisnr. 49), 11 oktober 1832 (getuigen H.W. Dootjes en J.P. van Tol): RAD, RBS Zwijndrecht; overlijdensakte Gerrit van Ulsen, 3 september 1833 (getuige Dirk van Ulsen): SAA, RBS Amsterdam.

[267] Verhoor Arie Oostlander: NA, Rechtbank van eerste aanleg te Rotterdam (1811-1838), Audiëntiebladen correctionele rechtspraak, 6 februari 1821 nr. 8, inv.nr. 11; geboorteakte Dirkje, dochter van de ongehuwde (sic) Elizabeth Verwoerd (ten huize van Lambertus Horsting te Westveen), 16 maart 1824: UA, RBS Wilnis; overlijdensakte Dirkje Verwoerd, dochter Elizabeth Verwoerd, 10 december 1824 (getuigen Teunis van den Broek en Lambertus Horsting): UA, RBS Wilnis; W. van der Kraan aan Broedergemeente Mijdrecht, Zwijndrecht 20 augustus 1834: UBA, Handschriften XXIII B 7/9544, f. 66-67.

Maar ook het ‘echtpaar’ Van den Broek zou zich niet blijvend aan het Woerdens Verlaat vestigen. Mogelijk meegereisd met zuster Groen bleken ze in 1828 in Amsterdam te wonen, waar Teunis werkte als scheepstimmerman en Elizabeth in 1829 beviel van een dochter. Bij de geboorteaangifte fungeerde de Amsterdamse ‘broeder’ Jan Wolters als getuige, een teken dat het contact met de Nieuwlichters nog hecht was. Samen met de Amsterdamse kring verhuisde het echtpaar Van den Broek naar scheepswerf Welgelegen in Zwijndrecht, waar Elizabeth in mei 1831 opnieuw van een dochter beviel. Rond die tijd besloten ook de andere leden van de Rotterdamse kerngroep naar Zwijndrecht te verhuizen. Woonde Jan Coenraad Levedag in 1829 nog te Rotterdam, in juli 1830 had hij zich gevestigd in Zwijndrecht, samen met zijn vrouw en kinderen, en zijn oude schoonmoeder Sophia Linze-Niemijer. Barend Baljon was waarschijnlijk met hem meegegaan, al kon dat niet met zekerheid worden vastgesteld, want het eerste levensteken van Baljon in Zwijndrecht stamt pas uit 1835.[268]

Behalve leden van deze Rotterdamse kerngroep kwamen in 1830 ook enkele andere Rotterdammers naar Zwijndrecht en Mijdrecht over, van wie niet duidelijk is of ze met de kerngroep in contact stonden. Erg waarschijnlijk is dat niet, want deze mensen – een koopman, een zilversmid, en een koopmansdochter – behoorden duidelijk tot een beter gesitueerde sociale groep. Koopman Jan Burghout verhuisde tussen juni 1829 en juli 1830 naar Mijdrecht, samen met zijn vrouw Suzanna Barbara Keytel en hun twee zoontjes. Bij hun vertrek uit de maatschappij kan een rol gespeeld hebben dat deze kinderen vóór het huwelijk waren geboren, wat hun beider reputatie geen goed zal hebben gedaan. Zilversmid Adolf Orth-Quack, pas weduwnaar geworden, vestigde zich eind 1829 in Zwijndrecht. Johanna Christina (Antje) Hammes was in weer en ander opzicht een geval apart. Zij was aanmerkelijk jonger – een zesentwintigjarige ongehuwde vrouw, die inwoonde bij haar broer, apotheker David Hammes op de Grote Markt te Rotterdam. Ook zij verhuisde begin jaren dertig naar Zwijndrecht.[269]

Een andere groep die zich in 1830 bij de Broedergemeente voegde, was afkomstig uit de Zaanse regio. Het betrof de gezinnen van bakker Dirk Ketel en kamslager Hendrik

---

[268] Politiecommissaris van het zesde kanton aan directeur van politie Wiselius, Amsterdam 7 mei 1821 (omtrent Elizabeth Verwoerd die heeft behoord “tot zekere sekte van Dweepers”): SAA, Gemeentepolitie, inv.nr. 71; geboorteakte Dina van den Broek, dochter van Teunis van den Broek en Elizabeth Verwoerd te Amsterdam, 26 februari 1829 (getuigen Teunis van den Broek en Jan Wolters): SAA, RBS Amsterdam; geboorteakte Neeltje Verwoerd, dochter Elizabeth Verwoerd te Zwijndrecht (huisvrouw Johannes Dijkman te Rotterdam), 18 mei 1831: RAD, RBS Zwijndrecht; Teunis van den Broek ondertekent rekest om vrijstelling dienstplicht, Zwijndrecht 7 december 1832: NA, ASS, 6 januari 1834 nr. 4, inv.nr. 3876;gezin ‘Leeuwedag’ woont in Rotterdam op Houttuin 173: SAR, volkstelling 1829; overlijdensakte Sophia Linze-Niemijer (85) te Zwijndrecht, 2 juli 1830 (getuigen schoonzoon Coenraad Lewedag en Stoffel Muller): RAD, RBS Zwijndrecht; overlijdensakte Jacoba Leeuwedag (14), dochter van J.C. Leeuwedag en Jakoba Linze te Zwijndrecht, 30 december 1831: RAD, RBS Puttershoek; overlijdensakte J.C. Lewedag te Zwijndrecht, 1 april 1835 (getuige Barend Baljon): RAD, RBS Zwijndrecht.

[269] Geboorteakte Lodewijk Jan Keytel, zoon van Suzanna Barbara Keytel, 20 april 1824: SAR, RBS Rotterdam; geboorteakte Bastiaan Hendrik Keytel, zoon van Suzanna Barbara Keytel, 3 juni 1826: SAR, RBS Rotterdam; huwelijksakte Jan Burghout (zoon van Lodewijk Burghout, broer van Bastiaan Burghout) en Suzanna Barbara Keytel, 9 januari 1828 (Lodewijk Jan en Bastiaan Hendrik worden door Jan Burghout geëcht): SAR, RBS Rotterdam; geboorteakte Frans Hendrik Burghout, zoon van J. Burghout en S.B. Keytel te Mijdrecht (huis Groenewoud), 27 juli 1830: UA, RBS Mijdrecht; overlijdensakte Jan Burghout, gehuwd met Suzanna Barbara Keytel, 24 november 1831 (getuigen huisgenoten Dirk Valk en Nicolaas Zoet): UA, RBS Mijdrecht; overlijdensakte Hendrika Koens, echtgenote van de zilversmid Adolf Orth-Quack, 30 juni 1829: SAR, RBS Rotterdam; Johanna Christina Hammes (26) woont op Groote Markt 153 (Wijk G 55), samen met haar moeder, broer David (drogist) en broer Philip Adolf: SAR, Volkstelling 1829; J.C. Hammes ondertekende het in 1823 afgesloten en tot 1832 doorlopende statuut van de Broedergemeente rond 1830 (net voor Jan Groen); Orth-Quack ondertekende het als een der laatsten: Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 98.

Molenaar uit Krommenie: twee verwante families die behoorden tot de Oud-bisschoppelijke Cleresie (Nederlandse katholieken die sinds een conflict met Rome, eind zeventiende eeuw, het gezag van de Paus niet meer erkenden en zelf hun bisschop kozen). Hier lijkt Dirk Ketel de instigator te zijn geweest. Hervormd gedoopt te Buiksloot, was hij als bakkersknecht terechtgekomen in Krommenie, waar hij in 1822 in het huwelijk trad met de tot de Cleresie behorende Maria Molenaar (hun kinderen werden in haar kerk gedoopt). Afgaande op de gedenkschriften van Maria Leer was het contact met Dirk Ketel al gelegd in de periode dat hij nog vrijgezel was, en vroegen zij het bakkersechtpaar in 1829 zich bij de Broedergemeente aan te sluiten. Of die uitnodiging zo vrijblijvend was als Maria Leer het deed voorkomen is de vraag, maar het echtpaar Ketel gaf aan de oproep gehoor en verplaatste in het voorjaar van 1830 hun bakkerij naar Zwijndrecht. Het kapitaal dat het echtpaar inbracht werd gebruikt voor extra woonruimte voor de vele nieuwkomers die zich bij de scheepswerf aanmeldden. Wrang was het dan ook dat juist het gezin Ketel getroffen werd door de gevolgen van de gebrekkige hygiëne waarmee de sterk gegroeide leefgemeenschap onherroepelijk te kampen kreeg: binnen enkele maanden waren twee van hun vier kinderen overleden. Meer geluk had het gezin van zwager Molenaar dat zich tezelfdertijd met vrouw en zes kinderen in Mijdrecht vestigde, waar de gebrekkige kamslager (hij had bij Waterloo een been verloren) aan de slag ging in de zwavelstokmakerij. Zijn kinderen overleefden de overstap; twee van hen zouden later zelfs trouwen binnen de Broedergemeente.[270]

Alles overziende is het evident dat vanaf 1828 sprake is van een aanzwellende toestroom van nieuwe broeders en zusters naar Mijdrecht en Zwijndrecht, met een duidelijke piek rond het jaar 1830. Hoe dat te verklaren? Opvallend was het grote aantal weduwnaars dat zich met hun kinderen bij de Broedergemeente voegde, hetgeen zou kunnen duiden op een motief in de sociaal-economische of zelfs emotioneel-psychologische hoek. Daarnaast was er het lonkende perspectief van de verbeterde huisvesting in Mijdrecht, en de werkgelegenheid die de scheepswerf in Zwijndrecht bood. Bij de onderwijzer Staffhorst stond de bestaanszekerheid echter niet ter discussie – het feit bovendien dat hij zonder aankondiging werk en woonplaats verliet, versterkt het vermoeden dat alarmistische motieven wel degelijk een rol hebben gespeeld. Ook in het zeldzame geval dat egodocumenten bewaard zijn gebleven, treedt alarmisme als hoofdmotief helder op de voorgrond.

Zo besloot de welgestelde Vlissingse chocoladefabrikant Philippus Mets in de zomer van 1832 samen met vrouw en kinderen (en een aanzienlijk kapitaal) naar Zwijndrecht te verhuizen. Vóór zijn vertrek verzocht het echtpaar de hervormde gemeente van Vlissingen hun beider namen uit het lidmatenregister te schrappen:

---

270 Doop (hervormd) van Dirk Ketel, zoon van Claas Ketel en Jacoba Brus, 21 augustus 1785: NHA, DTB Buiksloot; huwelijksakte Dirk Ketel (bakkersknecht) en Maria Molenaar (winkelierster), 10 november 1822 (getuige o.a. haar broer de kamslager Hendrik Corneliszn Molenaar): NHA, RBS Krommenie; Doopboek 14 september 1823, 22 november 1824, 23 november 1828: NHA, Oud-katholieke parochie-gemeente Krommenie (1732-1980), inv.nr. 193; Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 87-89; overlijdensakten Jacoba Ketel (5) en Cornelis Ketel (1), kinderen van Dirk Ketel en Maria Molenaar te Zwijndrecht (huisnr. 49), 17 mei en 13 augustus 1830: RAD, RBS Zwijndrecht; geboorteakte Dina Molenaar, dochter van Hendrik C. Molenaar (zwavelstokmaker) en Elisabeth de Wilde, 4 januari 1832 (getuige Willem ten Cate): UA, RBS Mijdrecht; bericht dat aan de verminkte militair H.C Molenaar de jaarlijkse uitkering f 50 is uitbetaald: NHA, Gemeente Uithoorn, 1680-1805 (plaatsingslijst), ing. st. 8 oktober 1834; overlijdensakte Hendrik Molenaar te Mijdrecht (huisnr. 286 = Groenewoud), gepensioneerd militair, 29 mei 1848: UA, RBS Mijdrecht; J.G. de Hoop-Scheffer (1819-1893) bezocht rond 1844 Groenewoud, waar hij werd ontvangen door Hendrik Molenaar (omschreven als een vroegere “Jansenist” die bij de Slag van Waterloo een been verloren had): Quack, ‘Godsdienstig communisme’, 256, 264; huwelijksakte Dirk van de Berg en Godefriede Molenaar, 22 mei 1844: UA, RBS Mijdrecht; huwelijksakte Christiaan Molenaar en Helena van de Berg, 26 november 1846: UA, RBS Mijdrecht.

> "Daar het de Heere des Hemels en der Aarde behaagd heeft, in ons ondergetekende Phs. Mets & zijne huisvrouw Lea Ovaa, zijnen zoon Jezus Christus in deszelfs Natuur en Eigenschappen te openbaren, zoo hebben wij gemeend ons te moeten vereenigen met die gemeente, dewelke door Leer & Wandel betoont de waare van God daargestelde gemeente te zijn (…) terwijl wij na de beloftenisse verwagte nieuwe hemelen en nieuwe aarde waarin geregtigheyd woont".

Ook voor de Middelburgse schoenmaker Willem Heijstek, die samen met Mets de overstap naar Zwijndrecht waagde, was de drang uit 'Babel' weg te zijn, vóór het te laat was, een belangrijk motief. Toen een andere Nieuwlichter uit deze contreien, schoenlapper Jannes Eernisse, na een kort verblijf te Zwijndrecht in de zomer van 1832 weer naar het Zeeuwse Nieuw- en Sint Joosland bleek te zijn teruggekeerd, sommeerden Mets en Heijstek hem per brief onmiddellijk terug te komen, omdat hij anders "de gevolgen zoude bespeuren van midden in Babel te woonen". De reactie van Eernisse op dit impliciete dreigement met hel en verdoemenis was veelzeggend en tekent de gevoeligheid voor alarmistische noties in Nieuwlichterkring: gehoor gevend aan de oproep stapte hij in november 1832 uit de hervormde kerk en keerde in augustus 1833 met zijn gezin naar Zwijndrecht terug.[271]

Mets, Heijstek en Eernisse waren met Stoffel Muller in aanraking gekomen tijdens een van diens reizen naar Zeeland, waar hij geregeld kwam om turf af te leveren in Vlissingen en Middelburg. Eind maart 1832, toen hij opnieuw in Vlissingen met zijn schuit "het Lam Gods" lag afgemeerd, greep hij de gelegenheid aan om zijn leer te verkondigen en een recent uitgegeven boekje te verspreiden, waarin hij de 'heldendood' van Van Speyk en oorlog in het algemeen bekritiseerde. Een exemplaar werd aangetroffen bij Philippus Mets, klaarblijkelijk toen al een aanhanger van hem. De boodschap viel echter niet overal in goede aarde. Er ontstond een oploopje en de Nieuwlichters werden met stenen bekogeld, waarop Muller werd opgepakt en voorgeleid aan de commissaris van politie. Trouw aan zijn egalitaire principes weigerde Muller daarbij zijn pet af te doen, waarop die van zijn hoofd werd geslagen. Op hoge toon werd hem gevraagd of hij wel wist tegen wie hij sprak. "Tegen een mensch van gelijke bewegingen als ik", antwoordde Muller. Toen hem werd gesommeerd de stad onmiddellijk te verlaten, weigerde hij dat, omdat hij bij verschillende klanten nog turf moest afleveren. Daarop werd hij naar de marine-commandant van de vesting Vlissingen gestuurd, waar het tafereel met de pet zich herhaalde, en het ditmaal zelfs bijna op een handgemeen uitliep. Ook hier werd Muller te verstaan gegeven dat hij de stad vóór 30 maart moest verlaten. Dat deed hij toen maar, al diende hij een paar maanden later wel een klacht in bij de koning. Hij had tenslotte een geldig patent en was op onrechtmatige wijze door de overheid in zijn beroepsuitoefening belemmerd.[272]

---

[271] Ph. Mets aan de kerkenraad van Vlissingen, 29 juli 1832, nr. A42: Gemeentearchief Vlissingen (GAV), Hervormde gemeente Vlissingen (1579-1948), ing. st. 1829-1843, inv.nr. 378; H. du Buisson Becius,'Verslag van het voorgevallene met Stoffel Muller zo binnen Middelburg, als in het nabijgelegen Nieuwland, bij zijn aangewende pogingen om het huisgezin van Jan Aernissen schoenmaker aldaar over te halen om hem naar zijn woonplaats te volgen', 13 oktober 1832: Zeeuws Archief (ZA), Rechterlijke Archieven Zeeland 1796-1838 (RAZ), archief van de procureur-crimineel te Middelburg; stukken betreffende politiezaken 1832 nr. 69 (dossier Stoffel Muller), inv.nr. 1419; Jan Eernisse met attestatie vanuit Cadzand, 27 april 1828 (notitie dat hij in november 1832 verzocht als lid geroyeerd te worden): ZA, Hervormde gemeente Nieuw- en Sint Joosland (1650-1992), Lidmatenboek 1738-1866, inv.nr. 29; burgemeester Zwijndrecht aan gemeente Middelburg, 10 augustus 1836: RAD, gemeente Zwijndrecht (1811-1926), uitg. st. 1836 nr. 48, inv.nr. 75.

[272] Stoffel Muller aan koning Willem I, 30 juli 1832: NA, ASS, 5 januari 1833 nr. 15, inv.nr. 3767; Commissaris van politie Vlissingen aan procureur-crimineel Middelburg, 30 maart, 4 oktober 1832: ZA, RAZ, procureur-crimineel te Middelburg, politiezaken 1832 nr. 69 (dossier Stoffel Muller), inv.nr. 1419; Gouverneur Zeeland aan burgemeester en wethouders Vlissingen, 6 april 1832: GAV, Gemeentebestuur Vlissingen (1505-1914), ing. st. april-mei 1832, inv.nr. 934.

Rond die tijd besloten de families Mets en Heijstek naar Zwijndrecht te verhuizen. Hoewel de roep om Babel te verlaten daarbij doorslaggevend lijkt te zijn geweest, betekende dat nog niet dat Mets iedere realiteitszin verloren had. Vóór hij geld in de algemene kas stortte, eiste hij enige garanties dat er verstandig mee zou worden omgesprongen. Daartoe zou de commune omgevormd moeten worden tot een genootschap, compleet met statuten en behoorlijk bestuur, vastgelegd in een Constitutief Reglement. Doelstelling van het genootschap – opererend onder de naam Visser, Mets en consorten – was het bevorderen van "Godsdienstig gevoel en werkzaamheid ten algemeene nutte". Het genootschap zegde toe de landswetten te zullen respecteren, en zich verdraagzaam op te zullen stellen tegenover andersdenkenden. Dat klonk allemaal heel loffelijk, maar de belangrijkste bepaling was toch dat het ingebrachte kapitaal collectief eigendom werd en in geval van overlijden van een der leden door zijn erven niet mocht worden opgeëist. Het Constitutief Reglement werd – samen met de klacht over wat hem in Vlissingen was overkomen – door Stoffel Muller ter authorisatie aan de koning opgestuurd, maakte de gebruikelijke rondgang langs de departementen, alvorens het verzoek werd afgewezen.[273]

Veertien Nieuwlichters bekrachtigden met een handtekening hun toetreding tot het bestuur: als eersten Cornelis Visser en Philippus Mets, de naamgevers van de firma. Mets lag voor de hand, want hij bracht zijn kapitaal in; kennelijk deed Cornelis Visser (de jongere ongehuwde broer van de scheepmaker Willem Visser) iets soortgelijks, anders is zijn handtekening als tweede bestuurslid moeilijk te verklaren. Pas als derde volgde de handtekening van Stoffel Muller, en als zesde die van Maria Leer. Opvallend is de oververtegenwoordiging van recent toegetreden, vermoedelijk niet geheel onbemiddelde broeders als Jan Pieter van Tol en zijn broer Andries, Dirk Ketel, Johanna Christina Hammes, Johan Coenraad Levedag en Willem Heijstek. Slechts twee van de broeders van het eerste uur (naast Cornelis Visser, Stoffel Muller en Maria Leer) komen verder op de lijst voor: Willem van der Kraan en Willem Visser. Raadselachtig is het ontbreken van de handtekeningen van Dirk Valk, Arie Goud, Cornelis Verdoes en Cornelis Groeneveld, allen leden die bij de oprichting van de Broedergemeente te Waddinxveen betrokken waren geweest. Valk verklaarde later dat hem in tweede instantie wel degelijk was gevraagd toe te treden, maar dat hij dat geweigerd had, omdat het bestuur op ondemocratische wijze tot stand was gekomen. Hoe dan ook, afgaande op de handtekeningen lijkt de conclusie gewettigd dat het hele initiatief een Zwijndrechtse aangelegenheid is geweest en dat Mijdrecht geen invloed werd gegund op het beheer van de algemene kas, wat de eenheid in de Broedergemeente onder zware druk moet hebben gezet. De enige figuur met de statuur om de groeiende spanningen tussen beide afdelingen te bezweren, was Stoffel Muller, maar hij vertrok in het najaar van 1832 met Maria Leer voor een reis naar het Ruhrgebied om steenkolen in te slaan.[274]

De families Mets en Heijstek namen intussen hun intrek in het door Visser, Mets en Co aangekochte landhuis Zomerlust, in het centrum van Zwijndrecht gelegen aan de Oude Maas, vlakbij de aanlegplaats van het veer op Dordrecht. Het huis stond al enkele jaren te koop en werd in de *Dordrechtsche Courant* "op favorabele conditiën" aangeboden. Bij de ingang van het terrein stond een aparte woning, die door Heijstek als schoenmakerij werd ingericht; ook werd een schuur gebouwd voor de fabricage van chocola. Een aantal broeders

[273] Constitutief Reglement van het genootschap ten hoofddoel hebbende opwekking van godsdienstig gevoel en werkzaamheid ten algemeene nutte, Zwijndrecht 29 juni 1832: NA, ASS, 5 januari 1833 nr. 15, inv.nr. 3767; rapport ministers van Eeredienst en justitie aan koning Willem I, 13 december 1832: Ibidem.

[274] Constitutief Reglement (Zwijndrecht 1832): NA, ASS, 5 januari 1833 nr. 15, inv.nr. 3767; Dirk Valk, 'Per memorie', Mijdrecht 16 maart 1835: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9544, f. 88-90; afgifte paspoorten door gemeente Zwijndrecht aan Stoffel Muller en Maria Leer voor reis naar Ruhrort (Pruisen), 7 augustus 1832: RAD, Gemeente Zwijndrecht, uitg. st. 1832, inv.nr. 66; Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 96.

en zusters verhuisden van de scheepswerf Welgelegen naar Zomerlust om zich hierover te ontfermen. Bovendien werd een boerderij in het nabijgelegen Meerdervoort aangekocht, zodat men beter in de behoefte aan groente, vlees en melk zou kunnen voorzien. Hier kreeg broeder Cornelis Groeneveld te leiding. Een nieuwe fase in het bestaan van de Broedergemeente leek daarmee te zijn aangebroken.[275]

Opmerkelijk was bijvoorbeeld de wijziging in de naamgeving van pasgeboren kinderen, die rond deze tijd bij enkele Nieuwlichters te bespeuren valt. Niet meer uitsluitend 'broeders' en 'zusters' werden vernoemd, maar soms werd uitgeweken naar bijbelse rolmodellen, alsof men wilde aangeven dat er een nieuwe 'profetische' fase was ingegaan. Zo kregen drie tussen 1832 en 1834 geboren jongetjes de ietwat ongebruikelijke namen Haggaï, Elisa en Jesaja. Wellicht hing deze bijbelse identificatie samen met de verdrukking die men beleefde van de kant van de overheid, met name op het gebied van de dienstplicht. Ook twee bestuursleden van het kersverse genootschap ontkwamen hier niet aan. In de herfst van 1832 weigerden Johannes Jakobus Huijsman en Johannes Thijssen zich bij het leger te melden en werden vervolgens gearresteerd. Tegen die achtergrond wordt duidelijk waarom in december 1832 ook de Zwijndrechtse afdeling zich geroepen voelde een eigen verzoekschrift om vrijstelling van dienstplicht in te dienen. Het was geschreven uit naam van "de vereenigde broeders in Chistus" en ondertekend door zeventien mannen. De handtekening van Stoffel Muller – hij was op reis naar het Ruhrgebied – ontbrak. Door die langdurige afwezigheid kwam het leiderschap van Muller onder druk te staan. Hij keerde weliswaar terug, maar in augustus 1833 zetten hij en Maria Leer opnieuw koers richting Duitsland. Ver kwamen ze dit keer niet, want al na enkele dagen overleed Muller te Varik, alwaar hij ook werd begraven.[276]

Hoe het nieuws in de Broedergemeente werd opgenomen, valt enigszins af te lezen uit het verslag van een bezoek dat door een Rotterdams reisgezelschap (bestaande uit twee mannen en drie vrouwen) in augustus 1833 bij de Zwijndrechtse afdeling werd afgelegd. Dat verslag verscheen in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en geeft een – op het oog – authentiek beeld van het dagelijks leven van de broeders en zusters. De bezoekers arriveerden rond het middaguur op de scheepswerf, betaalden een stuiver toegangsgeld en werden naar een ruime eetzaal geleid, waar een veertigtal Nieuwlichters juist was aangeschoven voor een sober maal van wortels en aardappelen. Een dertigtal kinderen zat apart, onder leiding van een onderwijzer. Een jonge vrouw sprak een eenvoudig gebed uit, waarna Psalm 65 werd gezongen (zeer onwelluidend, volgens de bezoekers) en men met vorken in de gemeenschappelijke schotels begon te prikken. De broeders droegen schipperskleding, de zusters een zwart kapje op het hoofd dat hun haar volledig bedekte, en verder zwart-bruine kleding van grove stof. Met een aantal broeders werd een gesprek aangeknoopt, dat aanvankelijk in vriendelijke sfeer verliep, tot een broeder zijn onvrede uitsprak over de wereldse kledingstijl van de bezoeksters en het gezelschap werd vergast op een uiteenzetting

[275] *Dordrechtsche Courant (Dordr.C)*, 13 augustus 1828, 31 mei 1831; aankoop Zomerlust door C. Visser: RAD, Notariële Archieven Dordrecht (1589-1935) (NAD), Notaris H. Struijk, 19 december 1832 nr. 3890; inv.nr. 1601; Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 90, 104; RAD, Gemeente Meerdervoort (1817-1855), kohier personele omslag 1833-1836, inv.nr. 100; burgemeester Zwijndrecht aan officier van justitie bij Rechtbank van eerste aanleg te Dordrecht, 6 september 1836 (melding van 'bouwerij' en 'melkerij' van Nieuwlichters te Meerdervoort): NA, ASS, 7 oktober 1836 nr. 89, inv.nr. 4181.

[276] Geboorteakte Haggaï Timmermans, zoon van Gerardina Maria Fruit (ongehuwd) en Gerardus Timmermans, 30 oktober 1832: RAD, RBS Zwijndrecht; geboorteakte Elisa Wulfse, zoon van Maarten Wulfse en Wilhelmina Groeneveld, 27 juni 1833: RAD, RBS Zwijndrecht; geboorteakte Jesaja Eernisse, zoon van Jannis Eernisse en Magdalena Boogaard te Zwijndrecht, 17 april 1834: RAD, RBS Zwijndrecht; burgemeester Zwijndrecht aan militiecommandant Zuid-Holland, 1 november 1832: RAD, gemeente Zwijndrecht, uitg. st. 1832 nr. 141, inv.nr. 66; "Vereenigde broeders in Christus" aan koning Willem I, Zwijndrecht 7 december 1832 (verzoek om vrijstelling van dienstplicht): NA, ASS, 6 januari 1834 nr. 4, inv.nr. 3876; overlijdensakte Stoffel Muller, 5 augustus 1833: Gelders Archief, RBS Varik.

in de tale Kanaäns, waaraan men geen touw kon vastknopen. Ook kocht men een tweetal geschriftjes, geschreven door Stoffel Muller, die – naar men vertelde – kort daarvoor was overleden. Hij werd liefdevol omschreven als "den *Operateur*", ofwel chirurgijn, al zal men daarmee vooral gedoeld hebben op zijn rol als heelmeester in spirituele zin. Daarna werd nog even Zomerlust met de chocoladefabriek bezocht, waar men een twintigtal broeders en zusters aantrof. Opvallend was het grote aantal bijbels in de eetzaal, en de ruime en frisse inrichting.

Welgemoed en enigszins onder de indruk keerden de bezoekers huiswaarts. Zij zullen niet hebben bevroed, dat juist Zomerlust niet lang daarna het toneel zou worden van extatische taferelen.[277]

7.6.2 Abraham Bosch, de 'Messias in den Burgt Sion'

Uit het bovenstaande verslag krijgt men de indruk dat de Zwijndrechtse gemeenschap de dood van Stoffel Muller zonder veel problemen had verwerkt en relatief snel weer overging tot de orde van de dag. Maria Leer zette haar reis naar het Ruhrgebied in ieder geval gewoon voort, nadat Mullers plaats was ingenomen door broeder Maarten Wulfse. Maar zo simpel lag het toch niet. Valk besloot Stoffel Muller te eren door een begin te maken met de uitgave van zijn verzameld werk. Obeloo, de tweede man in Mijdrecht, zette de eerste herdenking van zijn sterfdag (3 augustus 1834) luister bij met een speciale voorlezing op Groenewoud, waarin hij er geen doekjes om wond dat de dood van Muller hen had overvallen, overtuigd als men was "dat God, door onzen overleden broeder, S. Mulder, op aarde nog andere groote daden zoude hebben verrigt". Dat de dood van de leider en oprichter wel degelijk impact had, zou men ook kunnen afleiden uit het feit dat vanaf 1834 het ledental van de beide afdelingen begon terug te lopen. De nijpende voedselvoorziening op Groenewoud kan daarbij een rol gespeeld hebben, maar dat de leider overleed nog vóór het Godsrijk was aangebroken, zal het vertrouwen in de toekomst geen goed hebben gedaan.[278]

Daarnaast werden de broeders en zusters in maart 1834 met een nieuwe, nog ernstiger crisis geconfronteerd: teruggekeerd van hun Ruhr-reis bleken Maria Leer en Maarten Wulfse samen te leven als man en vrouw, een relatie die, naar zij beweerden, een goddelijk karakter droeg. In het verlengde daarvan propageerden ze de invoering van de "algemeenheid der vrouwen", ofwel de vrije liefde. Dat bericht sloeg in als een bom, want behalve dat broeder Wulfse twaalf jaar jonger was dan Maria Leer, was hij ook nog eens 'getrouwd' met zuster Wilhelmina Groeneveld en de vader van een zoontje. Niettemin, het gezag van Maria Leer was groot bij de Zwijndrechtse afdeling, en dus werd haar voorstel niet zonder meer verworpen. Dat was wel het geval bij de Mijdrechtse afdeling – vooral Valk was bijzonder verontrust. In 1818 had men immers al met de gemeenschap der vrouwen geëxperimenteerd, in de veronderstelling dat de broeders en zusters de zondeloosheid van de oorspronkelijk paradijsbewoners hadden verworven en dat dienden te demonstreren in naaktloperij en vrije liefde. Het experiment was uitgemond in een toestand van bandeloosheid die het voortbestaan van de Broedergemeente ernstig had bedreigd, reden waarom men zich er al snel van had afgekeerd.[279]

---

[277] Spectator, 'Een bezoekje te Zwijndrecht', 582-588 (citaat: 587).

[278] Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 139; D. Valk, 'Berigt van de uitgevers', in: Stoffel Muller, *Het eeuwig Evangelie, gegrond op de eeuwige onveranderlijke natuur van God*, uitgegeven door de Christelijke Broeder-gemeente te Zwijndrecht en Mijdrecht (Dordrecht 1834) I-V; J. Obeloo, 'Eene voorleezing' (hs. 3 augustus 1834): UBA, Handschriften, XXIII B 7/8619; in 1831 telden de communes Zwijndrecht en Mijdrecht ca. 200 aanhangers, vanaf 1834 liep dat sterk terug: Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 101-102, 131, 154.

[279] Marang, *Zwijndrechtse Nieuwlichters*, 139-140; D. Valk aan broedergemeente Zwijndrecht, 14-20 maart 1834: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9544, f. 5-13.

Op Groenewoud begreep men dan ook niet goed wat Maria Leer bezielde. Probeerde zij op deze manier vooral een ongeoorloofde relatie te legitimeren, of was er meer aan de hand? Een brief van Helena Valk, gericht aan Maria Leer, lijkt dat laatste te suggereren. Het was haar namelijk ter ore gekomen dat de werkelijke reden van Maria's seksuele escapades haar behoefte was opnieuw zwanger te worden, daarmee gehoor gevend aan een opdracht 'van boven'. Dat zou erop kunnen wijzen dat Maria Leer door de plotselinge dood van Stoffel Muller in een geloofscrisis was beland, die haar had doen teruggrijpen naar routines uit de extatische beginfase van de beweging, toen scheppiaanse noties – de Amsterdamse kring waarin zij gevormd was – nog de overhand hadden. Ook de overtuiging dat zij geroepen was iets groots te verrichten was niet nieuw, beweerde Helena Valk: "gij hebt u zelven altoos meerder geschat". In 1819, zwanger van haar eerste kind, had zij voorspeld een zoon te zullen krijgen, Salomon geheten, voor wie een grootse toekomst zou zijn weggelegd. Ze had echter een meisje gekregen, dat bovendien niet lang had geleefd (alleen de in 1824 geboren Josina zou haar kindertijd overleven). Hoe het ook zij, om het tij te keren stelde Valk een declaratie op tegen de invoering van het leerstuk, die door vrijwel alle Nieuwlichters van Mijdrecht en Zwijndrecht werd ondertekend. Ook stuurde hij de visioenen op van 'zuster Elizabeth', die op Groenewoud als medium fungeerde, en gewaarschuwd had tegen de Rode Draak die in Zwijndrecht de kop had opgestoken.[280]

Maar zo makkelijk liet het tij in Zwijndrecht zich niet keren. Maarten Wulfse keerde zich weliswaar al snel van Maria Leer af en verzoende zich weer met zijn vrouw, maar daarmee bleek het probleem allerminst uit de wereld. Andere broeders en zusters bleken wel degelijk ontvankelijk voor haar ideeën. De eerste overloper was Teunis van den Broek, niet toevallig de broeder die al eerder, in 1818, de gemeenschap der vrouwen had gepropageerd. Binnen een week hadden ook Willem Heijstek, Antje Hammes, en Andries van Tol zich door haar laten overtuigen. In geagiteerde brieven probeerde Valk de nog standvastige broeders en zusters ervan te doordringen dat Maria Leer in de klauwen van het Beest was gevallen, en dat dit de test was die de Broedergemeente moest ondergaan, voor zij de zetel van het Nieuwe Jeruzalem kon worden, maar dat kon niet voorkomen dat ook het echtpaar Mets zich bij Maria Leer aansloot. Maria's aanhang concentreerde zich op Zomerlust, haar tegenstanders verhuisden naar de scheepswerf Welgelegen.Van samenwerking was al snel geen sprake meer. Toen Welgelegen de chocoladeschuit aan de ketting legde en geld weigerde af te staan uit de algemene kas, forceerde Teunis van den Broek de sloten en confisceerde waarop hij recht meende te hebben. Ook in ander opzicht werden grenzen overschreden: op Zomerlust begon Jannis Eernisse te profeteren en tabak te gebruiken (binnen de Broedergemeente was het gebruik van tabak verboden).[281]

Op de scheepswerf Welgelegen lag de leiding in handen van Willem van der Kraan en Willem Visser. Van der Kraan hield Valk van alle ontwikkelingen op de hoogte, die op zijn beurt Welgelegen bestookte met allerlei plannen om de Broedergemeente te reorganiseren. Hij stelde de oprichting voor van een "welgeordende Christelijke Maatschappij", die het evangelie als richtsnoer zou hebben, maar daarnaast zou gehoorzamen aan burgerlijke wetten zolang die daarmee niet in strijd waren. De instelling van het Constitutief Reglement was een stap in de goede richting geweest; nu moest die lijn doorgetrokken worden door voortaan ook

---

[280] Helena Valk-van der Gijp aan Maria Leer, 14 maart 1834: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9544, f. 3-5; Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 140-142; D. Valk aan broedergemeente Zwijndrecht, 24 maart 1834: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9544, f. 13-14.

[281] Helena Valk-van der Gijp aan Zuster Mets te Zwijndrecht, 1 april 1834: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9544, f. 59; D. Valk aan broedergemeente Zwijndrecht, 3 april 1834: Ibidem, f. 29-30; W. van der Kraan (uit aller naam) aan Valk te Mijdrecht, 7 april 1834: Ibidem, f. 60-62; J. Haitsma, *Hervormd Mijdrecht: in de loop van vier eeuwen, van 1568-1973* (Mijdrecht 1982) 150.

de huwelijken burgerlijk te laten inzegenen. Dat zou de zedelijkheid ten goede komen en vrijstelling van dienstplicht geven aan getrouwde mannen, die nu nog vaak als 'ongehuwd' geregistreerd stonden. Daarnaast moest door de leden een bestuur verkozen worden, gelijkelijk uit mannen en ongehuwde vrouwen bestaand, die de belangrijkste beslissingen zou nemen. Afdelingen elders in het land, bestaande uit maximaal vijftig broeders en zusters, zouden een zekere mate van autonomie mogen hebben, maar zich in hoofdlijnen aan de besluiten van het hoofdbestuur moeten houden. Duidelijk is dat in Mijdrecht – anders dan in Zwijndrecht – een sociaal-politiek bewustzijn aan de dag werd gelegd, gericht op maatschappelijke vernieuwingen in de geest van het utopisch socialisme, met speciale aandacht voor de rechten van vrouwen. Hier liet zich vermoedelijk de invloed gelden van het saint-simonisme, waarin men zich op Groenewoud kort daarvoor had verdiept.[282]

Eind april 1834 keerde Arie Goud, na een lange reis met zijn schuit, terug in Zwijndrecht en viel meteen met zijn neus in de boter. Op 27 april 1834 culmineerden de geestverrukkingen in de kring rond Maria Leer in *fullblown* messianisme: Christus verscheen op de wolken des hemels, en nam, door in te dalen in het lichaam van broeder Abraham Bosch, Zijn intrek op Zomerlust. Ook Arie Goud knielde voor de Messias, en nam hem en Antje Hammes vervolgens mee naar Mijdrecht, om daar het goede nieuws te brengen. Kennelijk gold deze 'getrouwde' zuster – haar man J.J. Huijsman zat wegens dienstweigering in de gevangenis – inmiddels als zijn officieuze vrouw, want Valk vroeg hen bij aankomst: "of het waar was, hetgeen men ons van hen gezegd had, namelijk de vereeniging". Van hun boodschap wilde men in Mijdrecht niets weten: "De gewaande Profeet bleef nog dwaasselijk profeteren", noteerde Valk droogjes, maar het was aan dovemansoren gericht. Wel slaagde Valk erin om Arie Goud van Bosch los te weken, want die distantieerde zich de volgende ochtend van hem, door te verklaren dat niet Jezus maar de Antichrist in Bosch was gevaren. Na terugkeer in Zwijndrecht begon Goud echter weer te twijfelen. Omdat Valk het voor het welslagen van zijn hervormingsplannen cruciaal achtte Arie Goud als medestander te krijgen, deed hij in augustus 1834 opnieuw een dringend beroep op hem zich van Bosch en zuster Hammes te distantiëren. Goud, met zijn gezin woonachtig op scheepswerf Welgelegen, helde weliswaar steeds meer naar deze factie over, maar was nog niet tot een definitieve keuze in staat. Dat hij zijn in oktober 1834 geboren zoontje Abraham noemde, geeft wel aan dat hij zich ook toen nog niet definitief van Bosch had afgekeerd (hij zou dat pas in december 1834 doen).[283]

Wie was deze messiasfiguur, deze Abraham Bosch? In 1798 te vondeling gelegd op de Eglantiersgracht te Amsterdam, was hij opgegroeid in het Aalmoezeniersweeshuis en in 1811 tewerkgesteld op het landgoed van Frans Godard van Lynden van Hemmen bij Wageningen, samen met een tiental andere weesjongens, onder wie de latere Nieuwlichter Andries van Tol. Als zestienjarige kreeg hij zijn uitzet, en bleef daarna in Wageningen in verschillende gastgezinnen werkzaam, tot hij in 1820 wegens tuberculose niet langer in staat was tot zware

[282] D. Valk aan de broedergemeente Zwijndrecht, april 1834: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9544, f. 34-45; Pekema, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 22-25.

[283] Verwijzingen naar Gouds afwezigheid en verwachte terugkeer: D. Valk aan broedergemeente Zwijndrecht, 24 maart, 3 april 1834: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9544, f. 13-14, 29-33; 'Messias in den Burgt Sion' aan koning Willem I, Zwijndrecht juni 1835: NA, Hervormde e.a. Eeredienssten 1815-1870, 23 juni 1835 nr. 11, inv.nr. 454; D. Valk aan Broeder [W.] van der Kraan (Zwijndrecht), [eind] april 1834: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9544, f. 49-50; Johannes Jakobus Huijsman was op 14 april 1834 wegens dienstweigering tot tien jaar gevangenis veroordeeld: NA, ASS, 5 september 1834 nr. 78, inv.nr. 3950; D. Valk aan de broedergemeente Zwijndrecht, 4 augustus 1834: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9544, f. 51-54; W. van der Kraan (Zwijndrecht) aan broedergemeente Mijdrecht, 20 augustus 1834: Ibidem, f. 66-67; geboorteakte Abraham Goud, zoon A. Goud en C.E. Benders te Zwijndrecht (huisnr. 49 = Welgelegen), 25 oktober 1834: RAD, RBS Zwijndrecht; D. Valk, 'Per Memorie' (13 december 1834): UBA, Handschriften, XXIII B 7/9544, f. 88.

arbeid. Een vroegere werkgever, Hendrik van Renes, trok zich zijn lot aan en vroeg het Aalmoezeniersweeshuis zich opnieuw over hem te ontfermen, waarbij hij Bosch omschreef als een jongeman ”wiens caracter boven vele andere uitbestedelingen uitblinkt”. Bosch keerde inderdaad terug naar het Aalmoezeniersweeshuis en deed daar in 1824 belijdenis. Zijn gezondheid bleef zwak, maar kennelijk was hij door zijn uitstekende manieren goed inzetbaar als huisknecht, want het is als “leverybediende” bij stadssecretaris I.A.A. Ram dat hij in 1828 in Utrecht bleek te wonen. In 1829 keerde hij weer terug naar Amsterdam, opnieuw als huisknecht waarschijnlijk, want hij stond er ingeschreven op de Keizersgracht.[284]

Rond 1830 bleek hij echter te zijn verhuisd naar de Broedergemeente te Zwijndrecht, vermoedelijk het voorbeeld volgend van de Nieuwlichter Andries van Tol, de weesjongen met wie hij een groot deel van zijn jeugd had doorgebracht. In Zwijndrecht behoorde hij tot de eerste lichting dienstweigeraars die toestemming kreeg vervangende dienstplicht te verrichten. Bosch vervulde die in het militair hospitaal te Bergen op Zoom, al verbleef hij vanwege zijn zwakke gezondheid ook regelmatig in Zwijndrecht. In de zomer van 1833 zwaaide hij definitief af, en nam hij zijn plaats bij de Broedergemeente weer in. Dat hij een voormalige “heereknecht” was, zoals hij in de gedenkschriften van Maria Leer wordt omschreven, lijkt hem daar een zeker aanzien te hebben gegeven. In gedrag en taalgebruik zal hij zich onderscheiden hebben van de eenvoudige schippers en ambachtslieden, die het merendeel van de Broedergemeente uitmaakten, wat zijn aantrekkingskracht op de meer ontwikkelde Mets en Heijstek, en de Rotterdamse koopmansdochter Antje Hammes, zal hebben vergroot.[285]

Terwijl Zomerlust geheel in de ban raakte van de Messias, veroorzaakten de nieuwe ontwikkelingen op Welgelegen een regelrechte crisis. Broeders en zusters vertrokken *en masse*, berichtte Willem van der Kraan aan Valk, onder wie zusters van het eerste uur als Jacoba Levedag en Betje van de Broek, wier mannen zich bij Zomerlust hadden aangesloten. Het beste zou zijn als de Mijdrechtse afdeling naar Zwijndrecht verhuisde om de opengevallen plaatsen in te nemen. Maar daar voelde Valk niets voor – wat hij had opgebouwd wilde hij niet zomaar uit handen geven. Met enige trots verhaalde hij hoe “dagelijks vele aanzienlijke menschen komen, om naar den weg des levens te vragen (…) die zich dikwerf zeer vergenoegd en verwonderd uitlaten, over de goede orde en inrigting, en waardoor veel laster door de verwarring en wanorde te Zwijndrecht veroorzaakt wordt weggenomen, waarvan wij dikwerf getuigen zijn”. Die opstelling was weinig constructief, en in de maanden erna zouden de tegenstellingen zich steeds verder verdiepen. Gaandeweg kwam in de gevoerde correspondentie oud zeer bovendrijven. Zo beweerde Valk dat Zwijndrecht aan Mijdrecht regelmatig geld en arbeidskrachten had onttrokken, zonder er iets

---

[284] Doop (hervormd) Abraham Bosch, 13 mei 1798: SAA, DTB Amsterdam; N. van der Blom, ‘Abraham Bosch (1798- ver voor 1864)’, *Amstelodamum; maandblad voor de kennis van Amsterdam* 49 (1962) 183; ingekomen stukken betreffende de uitbesteding van weeskinderen te Wageningen (o.a. Abraham Bosch en Andries van Tol), 13 juni en 23 augustus 1815, 25 maart, 4 juli 1820: SAA, Aalmoezeniersweeshuis, inv.nr. 347; ‘Abraham Bos’(13 mei 1798) ‘leverybediende bij de Hr. secr. Ram’ op de Nieuwe Gracht te Utrecht: UA, Gemeentebestuur Utrecht 1814-1851, schutterijregister 1828, nr. 495, inv.nr. 893; ‘Abraham Bos’ (Keizersgracht) 14 mei 1829 ingeschreven in lidmatenregister hervormde kerk Amsterdam (met attestatie van Utrecht): SAA, film 865.

[285] Abraham Bosch ondertekende het statuut van de Broedergemeente rond 1830 (vlak vóór J.C. Hammes, Jan Groen, Dirk Ketel, Maria Molenaar en Andries van Tol): Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 98; Commandant mobiele schutterij Leiden aan majoor [J.J.] Imans, 24 februari 1831: NA, ministerie van Oorlog (1813-1913), 26 april 1831 nr. 48, inv.nr. 2627; majoor mobiele schutterij Bergen op Zoom aan luitenant-generaal Oppert (Arnhem), 14 mei 1831: Ibidem, 24 mei 1831 nr. 36, inv.nr. 2642; directeur-generaal van oorlog aan luitenant-generaal algemene volkswapening, 24 mei 1831: Ibidem; burgemeester Puttershoek aan luitenant-kolonel mobiele schutterij Zuid-Holland, 31 januari 1832: RAD; Gemeentebestuur Puttershoek (1814-1941) uitg. br., inv.nr. 103; Gedeputeerde Staten Zuid-Holland aan burgemeester Zwijndrecht, 26 juli 1833: RAD, Gemeente Zwijndrecht (1811-1926), ing.st. 1833 nr. 93, inv.nr. 67; Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 102.

gelijkwaardigs voor in de plaats te stellen. Toen men in Zwijndrecht het kapitaal van Mets in handen kreeg, had Muller aan Valk beloofd dat een gedeelte daarvan ten goede zou komen aan Mijdrecht, maar dat was nooit gebeurd. Ook stuurde men hen maar mondjesmaat voedsel. Welgelegen antwoordde geërgerd dat Valk en de zijnen pas zouden kunnen delen in hun welvaart als ze hun zelfstandig bestaan te Mijdrecht opgaven.[286]

In november 1834 deed Maria Leer een laatste poging Mijdrecht tot haar kamp te bekeren. In een aan de "hartelijk geliefde Broeders en Zusters" gerichte brief, beweerde zij dat Stoffel Muller 's nachts aan haar was verschenen, met de mededeling dat de Mijdrechtse afdeling van het rechte pad was afgeweken. God had immers de mensheid als een eenheid geschapen, en daarom was ieder onderscheid en iedere scheidslijn die mensen hadden gecreëerd zondig, ook de exclusieve liefde zoals die binnen het huwelijk werd gepraktiseerd. Vandaar dat zij en Stoffel Muller er van het begin af aan voor hadden geijverd de gemeenschap der vrouwen in te voeren (hier verwees zij kennelijk naar de periode dat zij nog behoorden tot de scheppianen). De meeste huwelijken waren van jaloezie en bitterheid doortrokken, waardoor de christelijke naastenliefde geen kans kreeg zich te ontplooien. Daarom zou het Godsrijk pas op aarde kunnen komen wanneer men afstand deed van de exclusieve seksualiteit. Valk antwoordde wel, maar ging niet serieus op haar zienswijze in. Het zou het beste zijn als zij de Broedergemeente verliet, vóór ze nog meer schade kon aanrichten, raadde hij haar aan.[287]

In december besloot de kring rond Abraham Bosch dat de tijd was gekomen voor het slotoffensief: men zou wereldkundig maken dat bij hen op Zomerlust de Messias was gekomen. Daartoe werd op 29 december 1834 een brief aan de koning gestuurd, waarin om een particuliere audiëntie werd gevraagd, aangezien men iets had mee te delen "van veel gewigt, voor Koning en Volk". De brief was ondertekend door Abraham Bosch, Antje Hammes, Philippus Mets en Willem Heijstek, maar merkwaardigerwijs niet door Maria Leer. Was zij soms op reis om chocolade te venten – volgens haar gedenkschriften haar hoofdactiviteit in deze jaren? Hoe dan ook, het verzoek werd afgewezen en het viertal op Zomerlust kreeg te verstaan de boodschap schriftelijk mede te delen. Daar zagen zij voorlopig nog maar even van af.[288]

De tegenpartij ging wel tot actie over. In maart 1835 kwam het na maandenlang getouwtrek dan eindelijk tot een conferentie tussen de Nieuwlichters van Welgelegen en Mijdrecht, om de reorganisatievoorstellen van Valk en de fusiewens van Zwijndrecht te bespreken. Daartoe was een delegatie uit Mijdrecht naar Welgelegen afgereisd, bestaande uit het echtpaar Valk, Cornelis Verdoes en zijn vrouw (hij was inmiddels, weduwnaar geworden, 'hertrouwd' met de dochter van Valk) en Jan Mets (de oudste zoon van Philippus Mets), bijgestaan door zijn 'echtgenote' Marietje Westmaas. Tot onderhandelingen kwam het niet, want beide groeperingen weigerden water bij de wijn te doen. Mijdrecht werd te verstaan gegeven dat men alleen recht kon doen gelden op het bezit en voedsel van Welgelegen door zich daar te vestigen. Toen Mijdrecht dat weigerde en in plaats daarvan een boedelscheiding voorstelde, werd dat door de tegenpartij afgewezen. Valk bracht vervolgens zijn bezwaren tegen het Constitutief Reglement ter tafel: het toenmalige bestuur was niet democratisch

---

[286] W. van der Kraan aan Broedergemeente Mijdrecht, Zwijndrecht 20 augustus 1834: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9544, f. 66-67; Valk een de broedergemeente te Zwijndrecht (Welgelegen), 19 september 1834: Ibidem, f. 67-70; D. Valk aan Welgelegen, 27 oktober 1834: Ibidem, f. 71-74; Welgelegen aan broedergemeente Mijdrecht, 5 november 1834: Ibidem, f. 75-77.

[287] Maria Leer aan broedergemeente Mijdrecht, 11 november 1834: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9544, f. 84-86; D. Valk aan Maria Leer [ca.15] november 1834: Ibidem, f. 86-87.

[288] A. Bosch c.s. aan koning Willem I, Zwijndrecht 29 december 1834: NA, ministerie van Hervormde e.a. Eerediensten (1815-1870), 11 februari 1835 nr. 11, inv.nr. 445; staatssecretarie aan minister van Hervormde e.a. Eerediensten, 8 februari 1835 nr. 26: NA, ASS, inv.nr. 3998; Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 104.

gekozen en alle bezittingen stonden op naam van individuele broeders, waar gemakkelijk misbruik van gemaakt zou kunnen worden.

De partijen kwamen elkaar echter niet nader, en de volgende dag keerde de delegatie terug naar Mijdrecht, met lege handen, want ook nu had Welgelegen slechts mondjesmaat voedsel willen afstaan, en een financiële bijdrage geweigerd. De maanden erna zou Valk er ternauwernood in slagen de schuldeisers van zich af te houden en inbeslagname van Groenewoud te voorkomen. In augustus 1836 hadden de tegenstellingen zich zodanig verdiept dat Valk en de zijnen zich formeel van Zwijndrecht zouden losmaken. Wel waren beide afdelingen – Groenewoud en Welgelegen – er toen inmiddels toe overgegaan bestaande huwelijken voor de burgerlijke stand te laten bekrachtigen. In Zwijndrecht was Maarten Wulfse de eerste die deze stap zette (in augustus 1835); in Mijdrecht deed Jan Mets rond diezelfde tijd een poging zijn verbintenis te wettigen, maar kreeg daarvoor geen toestemming van zijn vader op Zomerlust, waardoor het huwelijk vertraging opliep.[289]

Intussen had het messianisme op Zomerlust een dramatisch hoogtepunt bereikt. Op 11 maart 1835 was Antje Hammes bevallen van een dochter. Voor Bosch (de vermoedelijke vader) was die geboorte aanleiding een brief aan de burgemeester van Zwijndrecht en de gouverneur van Zuid-Holland te sturen, waarin hij mededeelde dat "den Almagtigen God, die zegt ik zal zijn die ik zijn zal" Zomerlust had opgedragen pasgeboren kinderen niet meer aan te geven bij de burgerlijke stand. De "beschrijving der volken", die een aanvang genomen bij de geboorte van Christus (de Romeinse volkstelling) was nu door de wederkomst van Christus overbodig geworden. Inderdaad was de plaatselijke vroedmeester, die de bevalling had begeleid, er niet in geslaagd aan de kraamvrouw een naam te ontfutselen, en had hij daarom bij de aangifte zelf maar iets bedacht (Lydia). De burgemeester lichtte hierover de officier van Justitie te Dordrecht in, met de vraag wat hij moest doen, mocht dit op Zomerlust een gewoonte worden. Dat leek inderdaad het geval te zijn, want een maand later beviel de vrouw van Heijstek van een dochter, en opnieuw was het niet de vader maar de vroedvrouw die het kind aangaf. In juni 1835 besloot Bosch zich als "Messias in den Burgt Sion" aan de koning bekend te maken, door hem er dan maar schriftelijk van op de hoogte te stellen dat hij op 27 april 1834 zijn intrek had genomen op Zomerlust. Namens "mijnen Vader Jehova" deelde hij mee dat benauwde dagen in aantocht waren voor alle koningen der aarde, en drong hij nogmaals aan op een privé-audiëntie, daarbij de koning voorhoudend dat hij was uitverkoren als enige vorst de Messias met eigen ogen te mogen aanschouwen. Ter ere van deze historische ontmoeting zou de koning een ceremonieel borstschild moeten laten fabriceren, met daarop een specifieke voorstelling, uitgevoerd in kostbare edelstenen (een afbeelding was bij de brief ingesloten).[290]

In september 1835 meldde de 'Messias in den Burgt Sion' zich opnieuw bij de koning. Ditmaal verklaarde hij dat het blazen van de zevende bazuin voor de deur stond en dat

---

[289] D. Valk, 'Per Memorie'(16 maart 1835): UBA, Handschriften, XXIII B 7/ 9544, f.88-90; zakelijke brieven D. Valk, 16, 22, 27 april, 21 juni, 24 september, 3 december 1835: Ibidem, XXIII B 7/ 9545; De gezamenlijke Broeders en Zusters op Groenewoud (…) aan de gezamenlijk Broeders en Zusters op Welgelegen te Zwijndrecht, [eind augustus 1836]: UBA, Handschriften, XXIII B 7/ 9543, f. 69-71; huwelijksakte Maarten Wulfse en Wilhelmina Groeneveld, 8 augustus 1835 (zonen Elisa en Mattheus worden geëcht): RAD, RBS Zwijndrecht; officier van justitie bij Rechtbank van eerste aanleg Dordrecht aan burgemeester Mijdrecht (Jan Mets mag gratis een akte van eerbied aan zijn vader Ph. Mets opsturen): RHCVV, Gemeente Mijdrecht (17de eeuw-1940), ink. st. 1835 nr.583, inv.nr.242; huwelijksakte Jan Mets en Marijtje Westmaas, 9 december 1835 (dochter Dina wordt geëcht): UA, RBS Mijdrecht.

[290] A. Bosch aan "den Gouverneur en Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland", Zomerlust 11 maart 1835: NA, PBZH, ingek.st. 4 april 1835 nr. 679, inv.nr. 1322; burgemeester Zwijndrecht aan gouverneur Zuid-Holland, 23 maart 1835: Ibidem; geboorteakte Catharina Heijstek, dochter Willem Heijstek en Catharina van Dijk, 3 april 1835: RAD, RBS Zwijndrecht; 'Messias in den Burgt Sion' aan koning Willem I, Zwijndrecht juni 1835: NA, Hervormde e.a. Eerediensten 1815-1870, 23 juni 1835 nr. 11, inv.nr. 454.

Christus daarna de scepter zou zwaaien over de aarde. De wereldbevolking zou dan één huisgezin vormen, onder één koning, en bezield door broederliefde. Daartoe zou op Zomerlust de Bruiloft des Lams gevierd worden, een feest dat zeven dagen zou duren, waarbij alle broeders en zusters aanwezig moesten zijn, dus ook de nog gevangen zittende broeders Kosters, Huijsman en Thijssen, aan wie de koning onverwijld gratie diende te verlenen. Had men in overheidskringen de vorige rekesten terzijde gelegd, nu werd de burgemeester van Zwijndrecht toch verzocht een onderzoek in te stellen. Die liet rond Zomerlust surveilleren en bracht Philippus Mets begin december 1835 een bezoek. Hij lag weliswaar ziek te bed, maar vertoonde volgens de burgemeester geen tekenen van krankzinnigheid, en zijn verklaring dat hij het genoemde rekest niet had geschreven, leek geloofwaardig. Omdat zich sinds september 1835 op Zomerlust niets had afgespeeld dat wees op een feest van enige omvang, adviseerde de burgemeester de zaak verder te laten rusten. Aldus geschiedde. Van de 'Messias in den Burgt Sion' werd verder niets meer vernomen.[291]

Wat heeft zich nu precies op Zomerlust rond Abraham Bosch afgespeeld? De afbeelding van het borstschild die aan de koning werd opgestuurd, bevat sterke aanwijzingen dat de kring met het aantreden van Bosch in zeer mystiek vaarwater terecht was gekomen. Centraal in de afbeelding stond een driehoek met daarin het alziend oog. Daaronder waren zeven cirkels afgebeeld, corresponderend met de zeven bedelingen, die waren aangegeven met Hebreeuwse lettertekens. Rond de driehoek stond een cirkel van twaalf zespuntige sterren, met (opnieuw in het Hebreeuws) de namen van de twaalf Joodse stammen. Dat laatste was vermoedelijk geïnspireerd op het zogenaamde borstschild van Aäron (Exodus 28: 15-21 en 39:8) een sieraad met twaalf edelstenen die de twaalf stammen van Israël vertegenwoordigen. Meer specifiek lijkt in de afbeelding van Bosch te zijn verwezen naar de Vrouw bekleed met de Zon en twaalf sterren (Openb 12:1) – een bekend symbool voor de uitverkoren gemeente.[292]

Het gebruik van Hebreeuws schrift doet vermoeden dat Bosch zich door de kabbala had laten inspireren. Een aanwijzing in die richting is ook de zinssnede 'ik zal zijn die ik zijn zal' die Bosch in zijn rekest van maart 1835 had gebruikt, een weliswaar doorsnee-bijbelse uitdrukking (Exodus 3:14) maar speciaal bij kabbalisten geliefd om het eeuwigheidskarakter van de Godheid te benadrukken. Ook Valk zou in een brief uit 1836 expliciet vermelden dat op Zomerlust een "Cabaalistische stemming" de overhand had gekregen. In de door Bosch uitgedragen heilsleer zijn inderdaad typisch kabbalistische elementen terug te vinden. Zoals Heijstek later in een gedenkschrift zou onthullen, was de kern van zijn leer de reïncarnatiegedachte, een leer die in de tweede helft van de negentiende eeuw via het spiritisme een groot publiek zou bereiken, maar die vóór die tijd betrekkelijk obscuur was, en uitsluitend werd aangetroffen in door christelijk-kabbalistische ideeën geïnspireerde kringen. Zo leefde bij enkele Laat-verlichte illuministen de notie dat de wederkomst van Christus moest worden opgevat als de wedervleeswording (reïncarnatie) van Jezus en zijn discipelen, waarmee het Godsrijk zou worden geïnaugureerd. In het verlengde daarvan hadden de Deense kroonprins en zijn mystieke vrienden te Kopenhagen rond 1790 beweerd dat zij de wedergeboren discipelen waren, wachtend op het moment dat Christus zich bekend zou maken.[293]

---

[291] 'Messias in den Burgt Zion' aan koning Willem I, 27 september 1835: NA, ASS, 3 januari 1836 nr. 4, inv.nr. 4095; burgemeester Zwijndrecht aan Hoog Militair Gerechtshof, 8 december 1835: RAD, gemeente Zwijndrecht (1811-1926), inv.nr. 73.

[292] 'Messias in den Burgt Sion' aan koning Willem I, Zwijndrecht juni 1835: NA, Hervormde e.a. Eerediensten 1815-1870, 23 juni 1835 nr. 11, inv.nr. 454; McGinn, *Antichrist*, 218.

[293] A. Kurzweil, *Kabbala voor dummies* (Amsterdam 2007) 281; De gezamenlijke Broeders en Zusters op Groenewoud (…) aan de gezamenlijk Broeders en Zusters op Welgelegen te Zwijndrecht, [eind augustus 1836]: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9543, f. 69-71; Ph. Beitchman, *Alchemy of the Word: Cabala of the*

En dat was nu precies wat Abraham Bosch in Zwijndrecht had gedaan, toen hij zich op 27 april 1834 aan een kleine kring van ingewijden openbaarde als de reïncarnatie van Christus, en hen onthulde welke discipelen zij in een vorig leven waren geweest.Tot die ingewijden behoorden Willem Heijstek, Antje Hammes en Philippus Mets; en waarschijnlijk ook Maria Leer, al bestaat over haar betrokkenheid enige onduidelijkheid gezien het ontbreken van haar handtekening onder de rekesten aan de koning. Uit haar gedenkschriften blijkt echter onomstotelijk dat zij bij de groep-Zomerlust hoorde, Heijstek regelmatig hielp in zijn winkel, en voor Mets chocolade rondventte met de schuit. Dat zij wel degelijk tot de ingewijden van Bosch behoorde, zou bovendien kunnen blijken uit het opstel 'Wat ik nog weet van de Zwijndrechtsche Nieuwlichters', aangetroffen in de nalatenschap van Johannes Teunis Schaddelee (1879-1934), organist te Rotterdam en fervent theosoof. Hij baseerde zich daarbij op mededelingen van zijn vader, die in zijn jonge jaren Heijstek en Bosch goed gekend had. Ook Schaddelee maakte melding van de reïncarnatieleer die Bosch had uitgedragen, maar wees daarnaast op een speciale erotiek-opvatting die in deze kring werd aangehangen, een verwijzing vermoedelijk naar de vrije liefde die Maria Leer op Zomerlust had geïntroduceerd. Tenslotte – het was Maria Leer die in 1862 het overlijden van Abraham Bosch in de krant bekendmaakte, hem daarbij opvoerend als "laatste werkend lid" van de Broederschap. Dat maakt de conclusie onontkoombaar dat zij aan deze kring nauw gelieerd was en bleef.[294]

Hoe liep het met de Messias af? Afgaande op de ontwijkende verklaring van Mets in december 1835 was de alarmistische fase van de messianistische kring op Zomerlust toen al over haar hoogtepunt heen. Toch zou de kring rond Bosch nog zo'n twintig jaar standhouden. Willem Heijstek, die Bosch tot het eind van zijn leven trouw bleef en in hem een hogere verschijningsvorm van Christus zou blijven zien, verklaarde later dat de wereld nog niet rijp was geweest voor diens nieuwe christendom. Zoals de Joden bij de eerste komst van Christus niet begrepen hadden dat hij niet als werelds heerser zou verschijnen, zo hadden de christenen een Wederkomst in majesteit verwacht, een glorieuze komst op de wolken. Als symbool van nederigheid en wereldse onthechting was hij echter als het meest nietswaardige, als vondeling, op aarde gekomen, en opnieuw was hij niet herkend. Slechts een klein groepje Nieuwlichters had zijn leer aanvaard, en was daarmee de voorhoede geworden van de nieuwe heilsorde die ooit zou aanbreken, al deed men over het tijdstip van de verwachte omwenteling geen mededelingen meer.[295]

Bosch bleef op Zomerlust wonen, zij het niet meer als Messias maar als een soort geestelijk leidsman. Toen in augustus 1839 door de kring rond Bosch opnieuw contact werd gezocht met de koning – hem werd op de openbare audiëntie een memorie overhandigd – was dat niet meer namens de 'Messias in den Burgt Sion', maar in opdracht van "Meester Mighael". De memorie zelf is niet bewaard gebleven, wel een tweede memorie die in mei 1840 op de publieke audiëntie door Willem Heijstek aan de koning werd overhandigd, opnieuw namens die leermeester 'Mighael'. Ironisch genoeg een naam die de overheid aanvankelijk geheel op het verkeerde been zette, omdat die de indruk wekte dat de Nieuwlichters een verbond waren aangegaan met Enoch van Ammers, die immers ook onder

---

Renaissance (Albany 1998) 202-207; *Dictionary of gnosis* (Leiden-Boston 2006) s.v. 'F.M. van Helmont', 'Reincarnation'; Marang, 'Nieuw licht', 147-152; Van Rijnberk, *Episodes*, 111-113; Le Forestier, *Franc-Maçonnerie templière* , 925-927.

[294] W. Heijstek, *De Mozaïsche en de Nazareensche Bijbel, opgelost door den Bijbel der negentiende eeuw*, uitgegeven voor rekening van den schrijver (Utrecht 1877) 210-211; Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 103-105; Marang, 'Nieuw licht', 140-142; *Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC)*, 11 januari 1862.

[295] Heijstek, *Mozaïsche en Nazareensche Bijbel*, XIII- XVI, 76, 205-212

de naam 'Michael' opereerde. Vandaar dat een dossier met retroacta werd aangelegd, met stukken die betrekking hadden op zowel Van Ammers als de 'Messias in den Burgt Sion'.[296]

De veronderstelde connectie met Van Ammers miste echter iedere grond. Op last "van onsen Meester Mighael" werd aan de koning bekendgemaakt:

> "…dat er Menschen bestaan die door eene oefening van acht en sommigen van meer jaren gevormt zijn, en daardoor met die kennis bedeelt zijn, die er nodig is en vereist zal worden, om het centrum uit te maken voor het menschelijk geslagt, wanneer Gods geest over alle vleesch zal uitgestort worden, hetwelk in die omstandigheid de eenige behoudenis van het geheel zijn zal".

Kortom: "eene geheele nieuwe schepping" was aanstaande en alleen door oefening gerijpte mensen zouden daar deel van uitmaken. Helaas had die levenshouding ook tot maatschappelijke uitstoting geleid, waardoor deze groep zich nauwelijks meer staande kon houden. Hulp van de koning was dus geboden:

> "Wij wenschen op onsen tijd ook eens deelgenooten te zijn van alles wat het maatschappelijke leven den beschaafden Mensch zoo ruimschoots aanbiedt, dit een en ander acht onse Meester nootzakelijk uit verpligting aan Uwe Majesteit! aan het Menschelijk geslagt en aan ons zelven bekend te maken, omstandigheden zullen welligt Uwe Majesteit! het nuttig en nootzakelijke daar van doen inzien".[297]

Duidelijk is dat de kring rond Bosch in 1840 nog steeds in de verwachting leefde van een aanstaande nieuwe bedeling, een nieuwe 'schepping' waarvan zij de kern zouden vormen. De verwijzing naar 'Meester Mighael' is raadselachtig. Het zou een verwijzing kunnen zijn naar aartsengel Michaël, die in de kabbala een belangrijke rol speelt als geleidegeest, maar ook de naam kunnen zijn waaronder Abraham Bosch als nieuwe incarnatie van Christus opereerde, waarbij hij zich mogelijk had laten inspireren door 'vorst Michaël' uit Daniël 12:1, die het Godsrijk op aarde zou brengen. Bij gebrek aan aanvullende bronnen blijft het gissen.[298]

Na 1840 heeft de kring rond Bosch zich niet meer tot de koning gewend; men deed er het zwijgen toe en beperkte de omgang tot de ingewijden. Niet lang daarna vertrok Abraham Bosch uit Zwijndrecht, waarmee aan het messianisme op Zomerlust een einde kwam.

7.6.3 De teloorgang van de Broedergemeente

De financieel penibele situatie waarin de kring op Zomerlust volgens de memorie van 1840 verkeerde, was het directe gevolg van het besluit van Mets zich af te scheiden van de broeders en zusters op Welgelegen. Om nog iets terug te krijgen van de twintigduizend gulden die hij naar eigen zeggen in 1832 had ingebracht, daagde hij in de zomer van 1837 de overige eigenaars-bestuursleden van het genootschap voor het gerecht, om tot boedelscheiding van de gezamenlijke bezittingen te kunnen overgaan. Van de veertien ondertekenaars waren eind 1837 nog tien broeders en zusters in Zwijndrecht woonachtig: Maria Leer, Willem en Cornelis Visser, Philippus Mets, Willem Heijstek, Andries van Tol, Antje Hammes, Johannes

---

[296] 'Nota omtrent zekeren Michael waaromtrent gisteren eene commissie uit Zwijndrecht bij U.M. ter audiëntie is geweest': NA, ASS, index staatssecretarie 1839 f. 108 (16 augustus 1839), inv.nr. 5147; dossier 'Michaël': NA, ASS, 20 juni 1839 nr. 91, inv.nr. 4490.

[297] 'Memorie Zwijndrecht den 6 mei 1840': NA, ASS, 11 mei 1840 nr. 59, inv.nr. 4591.

[298] Kurzweil, *Kabbala*, 119-121. Ook later werd Bosch door Heijstek als 'Meester' omschreven: Heijstek, *Mozaïsche en Nazareensche Bijbel*, 210.

Jakobus Huijsman, Willem van der Kraan en Dirk Ketel. Na een slepend proces van bijna anderhalf jaar werd er kennelijk een uitspraak gedaan (Valk verwees ernaar in een brief van 6 februari 1839) die zeer in het nadeel van Mets uitviel. In ieder geval verloor hij zijn aanspraken op de gezamenlijke boedel, die nu exclusief in handen kwam van de gebroeders Visser, Dirk Ketel, Willem van der Kraan, Johannes Jakobus Huijsman en Maria Leer. In 1841 werd de gemeenschap van goederen opgeheven, en werd het bezit overdraagbaar op erfgenamen.[299] In 1847 viel het doek voor de Zwijndrechtse Broederkring toen de laatste overgebleven eigenaren (Willem van der Kraan en Willem Visser waren inmiddels overleden) tot een definitieve boedelscheiding overgingen. Zomerlust, niet langer bewoond door Mets maar geëxploiteerd als herberg (al had Mets nog wel de chocoladeschuur in huur behouden) werd verkocht. Welgelegen werd het eigendom van Cornelis Visser, inmiddels gehuwd met Josina Leer, het enige kind van Stoffel Muller en Maria Leer dat in leven was gebleven. De Nieuwlichters die in 1845 nog bij hen op de scheepswerf woonden – leden van de families Ketel, Kosters, Molenaar en Van Dijk – overleden of vertrokken naar elders in de gemeente.[300]

Zo ook Maria Leer, die begin jaren veertig was teruggekeerd naar Welgelegen, maar daar weer vertrok omdat ze niet met haar dochter Josina overweg kon. Ze ging elders in Zwijndrecht samenwonen met Adrianus Verstraten, een van de broeders van het eerste uur, die zich in Polsbroekerdam bij de gemeente had aangesloten. Na zijn overlijden verhuisde ze naar Leiden, waar ze bekend stond als de weduwe Verstraten, hoewel ze nooit met de Nieuwlichter was getrouwd.[301] De ooit zo prominente broeder Arie Goud was al eerder vertrokken, in 1838, na op de valreep nog in het huwelijk te zijn getreden met Kaatje Bender, en hun kinderen te hebben geëcht. Met zijn gezin begon hij een chocoladefabriekje in Leeuwarden en publiceerde daar in 1853 *Eene uitnoodiging aan al de bewoners der aarde, om hunne harten onvoorwaardelijk aan God over te geven,* waarin hij verklaarde sinds 1817 vervuld te zijn van de Heilige Geest, en daarnaast een bondige uiteenzetting gaf van de leer der Nieuwlichters. Sommigen van zijn kinderen keerden terug naar de kerk, anderen bleven buitenkerkelijk, maar iets van de mystieke leefwereld waarin ze waren opgegroeid werd toch doorgegeven, want zijn kleinzoon en naamgenoot Arie Goud (1871-1934), bracht het later nog tot voorzitter van de Nederlandse afdeling van het Theosofisch Genootschap. Hoewel de commune als sociaal-economisch experiment was mislukt, en het Godsrijk zich nooit had gematerialiseerd, bleef de heilsverwachting levend, zij het in aangepaste vorm.[302]

---

[299] Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters,*159-160; Koekebakker, 'Uit de nalatenschap der Zwijndrechtsche Nieuwlichters III', *De Zondagsbode*, 9 februari 1930.

[300] Advertentie van "Kastelein P. Huizer, op Zomerlust": *Dordr.C*, 29 mei 1841; aankondiging openbare verkoping op 1 september 1847 van Buitengoed Zomerlust (omvat o.a. "een royaal huis met een groote zaal, tot sociëteit en herberg ingerigt" en "een gebouw waarin een chocolaadfabriek gevestigd is"): *Ibidem,* 17 augustus 1847; verkoop Zomerlust: RAD, NAD, notaris J.D. Schultz van Haegen, 1 september 1847, nrs. 8693, 8695, inv.nr. 1536; huwelijksakte Cornelis Visser en Josina Leer, 24 maart 1843: RAD, RBS Zwijndrecht; bevolkingsregister Zwijndrecht 1845, huisnr A 53 (scheepswerf Welgelegen): CBG, microfiches Zwijndrecht; bevolkingsregister Zwijndrecht 1850-1861, huis.nr. A 53: Ibidem.

[301] In 1845 stonden Maria Leer en Adrianus Verstraten nog ingeschreven op A 53 (scheepswerf Welgelegen), in 1850 bewoonden ze samen B 47: CBG, microfiches Zwijndrecht, bevolkingsregisters 1845, 1850-1861; Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer,* 107-111; overlijdensakte Adrianus van Straten, 10 augustus 1857: RAD, RBS Zwijndrecht; Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters,* 290-291; F. Dijkstra, 'Maria Leer, een bewoonster van het Bethlehemshofje in Leiden', *De Leidse Hofjes* 6 (1977) 33, 39, 45. Zie voor Adrianus van Straten (Verstraten): Quack, 'Eerste dagen Zwijndrechtsche Broederschap', 285.

[302] Huwelijksakte Arie Goud en Catharina Elisabeth Bender, 13 februari 1838: RAD, RBS Zwijndrecht; W. Dolk, 'Nieuw licht op het Oud Panwerk te Leeuwarden', in: P.H. Breuker en M. Zeeman eds., *Freonen om ds. J.J. Kalma hinne: stúdzjes, meast oer Fryslân, foar syn fiifensantichste jierdei* (Leeuwarden 1982) 148-157; A. Goud, *Eene uitnoodiging aan al de bewoners der aarde, om hunne harten onvoorwaardelijk aan God over te geven, om in navolging van Jezus Christus geheel voor Hem en het heil der menschen te leven, door de liefde*

Dat gold ook voor de esoterische kring rond Bosch. Door de moeilijke financiële situatie in 1840 bleek een gezamenlijke huishouding niet langer haalbaar. Het echtpaar Huijsman-Hammes verhuisde naar Rotterdam, de familie Mets bleef tot mei 1848 werkzaam in de chocoladeschuur op het terrein van Zomerlust en zou zich, na verhuizing naar elders in de gemeente, gaan toeleggen op de productie van was- en bleekmiddel. Nog in de jaren vijftig stonden zij in het bevolkingsregister geregistreerd als leden van de Christelijke Broedergemeente, een teken dat zij zich, nadrukkelijker dan de overige voormalige broeders en zusters, als Nieuwlichters bleven afficheren.[303] Heijstek trachtte aanvankelijk het hoofd boven water te houden met een kruidenierswinkel, waarin – afgaande op haar gedenkschriften – ook Maria Leer geregeld een handje hielp, maar begin jaren veertig zag hij zich genoodzaakt naar iets anders om te zien. Samen met Andries van Tol begon hij een schippersbedrijfje, verhuisde naar Gorinchem, en eind jaren veertig naar Werkendam. Tijdens zijn reizen als schipper lukte het soms bekeerlingen te maken. Zo wist hij in 1852 een oude kennis uit Zeeland – schoenmaker Marinus Stoel uit Kloetinge – voor de nieuwe heilsleer te winnen. Die publiceerde daarover enkele jaren later het curieuze *Wij zijn in den schemering van den zevenden dag* (1859), waarin de roep om sociale gerechtigheid centraal stond, een teken dat de oorspronkelijke maatschappijkritische noties van de Nieuwlichters nog niet aan kracht hadden ingeboet.[304]

Abraham Bosch, voor wiens levensonderhoud Heijstek zich kennelijk verantwoordelijk voelde, verhuisde met hem mee naar Gorinchem. In het nabijgelegen Dalem (een dorpje waar zich al in 1835 een kring van Nieuwlichters bevond) kreeg Bosch een verhouding met Anneke Hak, de dochter van de plaatselijke bakker, een relatie die nooit voor de burgerlijke stand zou worden bevestigd. Klaarblijkelijk bleef Bosch daar bezwaren tegen houden, of vond hij dat een geestelijk leider niet getrouwd kon zijn. In 1845 werd zijn dochter Abrahamina Margaretha geboren, in 1848 een dochter Anneke, maar pas na zijn verhuizing naar Rotterdam (eind jaren veertig) ging hij met Anneke Hak samenwonen. In 1849, tijdens een verblijf te Werkendam, was het Bosch die de geboorte aangaf van haar zoon Gijsbert Johannes Hak. De in Rotterdam geboren kinderen droegen evenmin zijn achternaam, maar weerspiegelden toch in voornamen als Sophia Marianne en Jacob Immanuel de esoterische leefwereld van hun vader. [305]

Gods en de kracht der Waarheid daartoe gedreven (Leeuwarden 1853) 6-7; geboorteakte Arie Goud, zoon van Abraham Goud en Jantje van der Meer, Lutjebroek 17 september 1871: Tresoar, RBS Grootebroek; necrologie Arie Goud: *NRC*, 17 december 1834; John Fussel, 'In memoriam Arie Goud', *Het Theosophisch Pad* 23 (1935) 113-114.

[303] Geboorteakte Christoffel Frederik Huijsman, zoon van J. J. Huijsman (kleermaker) en J.C. Hammes, 14 december 1839: RAD, RBS Zwijndrecht; overlijdensakte Christoffel Frederik Huijsman, zoon van J.J. Huijsman (winkelier) en J.C. Hammes, 8 april 1841: SAR, RBS Rotterdam; bij de verkoop van Zomerlust was vastgelegd dat de chocoladeschuur op het terrein per 1 mei 1848 door de huurder moest zijn ontruimd: RAD, NAD, notaris J.D. Schultz van Haegen, 1 september 1847, nrs. 8693, 8695, inv.nr. 1536; "Wasch en Bleekmiddel" (advertentie Ph. Mets): *Dordr.C*, 9 september 1854; RAD, bevolkingsregister Zwijndrecht 1850-1861, nr. B159 (Mets); bij de bewoners van scheepswerf Welgelegen werd verwezen naar de doopgezindte: Ibidem, nr. A53.

[304]Geboorteakte Suzanne Heijstek, dochter van Willem Heijstek (schoenmaker) en Catharina van Dijk te Zwijndrecht (huisnr. B56 = Zomerlust), 1 februari 1838: RS Zwijndrecht; Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 103-104; overlijdensakte Johanna Margaretha Heijstek (1), dochter van Willem Heijstek en Catharina van Dijk te Gorinchem; aangifte door de vader en de huisgenoot van de overledene: Willem Heijstek (koopman) en Andries van Tol (schipper), 19 november 1841: UA, RBS Vianen; M. Stoel (schoenmaker te Kloetinge), *Wij zijn in de schemering van den zevenden dag* (Goes 1859) 50-52, 69-70, 80-100.

[305] Smits, *Afscheiding* I, 227; geboorteakte Abrahamina Margaretha Hak, dochter van Anneke Hak te Dalem (ongehuwd), 18 maart 1845, aangegeven door grootvader Johannes Hak (bakker te Dalem): Gelders Archief, RBS Vuren; geboorteakte Anneke Hak, dochter van Anneke Hak (ongehuwd) te Dalem, 9 juli 1847, aangegeven door grootvader Johannes Hak (bakker te Dalem): Ibidem; geboorteakte Gijsbert Johannes Hak, zoon van Anneke Hak (ongehuwd) woonachtig te Rotterdam, aangegeven door Abraham Bosch (woonachtig te

In Rotterdam zou de kring rond Bosch iets van de hechtheid herwinnen die bestond in de periode op Zomerlust. Behalve de familie Huijsman zouden een aantal zonen van Mets zich in deze omgeving vestigen, en na de dood van Philippus Mets ook zijn weduwe Lea Ovaa en haar dochters. Het contact met Heijstek, die als schipper regelmatig Rotterdam aandeed, bleef hecht. Timotheüs Mets, zeeman geworden, trad in 1855 in het huwelijk met een jongere zus van Anneke Hak en nam haar mee naar New York, waar zij in 1856 overleed. Begin jaren zestig zegde Mets het zeemansleven vaarwel en vestigde zich als magnetiseur in het bij Rotterdam gelegen Hillegersberg, waar hij in 1862 hertrouwde met Lydia Huijsman, de in 1835 geboren dochter van Antje Hammes die later door Huijsman was geëcht, maar hoogstwaarschijnlijk door Abraham Bosch was verwekt. De geestelijk leider zelf was ten tijde van dat huwelijk niet meer in leven: hij was kort daarvoor, op 7 januari 1862, overleden. Maria Leer was waarschijnlijk bij het sterfbed aanwezig geweest, want zij was het die daags erna via een advertentie in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* bekendmaakte dat van hen was heengegaan "de Persoon ABRAHAM BOSCH, in leven laatst Werkend Lid van de bestaand hebbende Broedergemeente van *Zwijndrecht*". Kennelijk had in haar ogen met de dood van Bosch de groepering opgehouden te bestaan. Ook Willem Heijstek was die mening toegedaan, want toen hij in 1877 overleed, werd in zijn overlijdensadvertentie vermeld dat hij het grootste deel van zijn leven lid was geweest van "de gemeente Het Nieuwe Licht", die na de dood van de leider Bosch was "ontbonden en verstrooid".[306]

Dat Maria Leer uit naam van de Broedergemeente het overlijden van Bosch bekendmaakte, suggereert dat zij nog steeds nauw betrokken was bij zijn esoterische kring. De vriendschapsband had de tand des tijds klaarblijkelijk doorstaan, maar of dat ook gold voor de geestverwantschap is minder zeker. In de loop van de jaren vijftig was Maria Leer namelijk een andere richting ingeslagen – die van de vrije gedachte en de moderne theologie. Dat was niet zo'n grote sprong als het op het eerste gezicht lijkt. Naast het chiliasme, de esoterie en het pantheïsme dat de Nieuwlichters hadden uitgedragen, was er namelijk nog een aspect dat een vast onderdeel uitmaakte van de antinomiaanse stroming waaruit de beweging was voortgekomen: de losse opvatting van het Schriftgezag en de afkeer van kerkelijke leerdwang. Al in de achttiende eeuw had bij antinomianen de vrijheid van denken hoog in het vaandel gestaan, reden waarom ze keer op keer van spinozisme waren beschuldigd. Doorredenerend vanuit een consequent monisme ('de mens is niets, God is alles') hadden velen van hen het persoonlijk voortbestaan na de dood en de wederopstanding verworpen.[307]

De Nieuwlichters en de scheppianen hadden die heterodoxe lijn voortgezet, getuige hun eigenzinnige Schriftopvatting en afwijzing van gewetensdwang. In haar gedenkschriften

---

Rotterdam), 26 juli 1849: BHIC, RBS Werkendam; de adressen op de geboorteakten van de kinderen Hak corresponderen met de woonadressen van Abraham Bosch: Adresboeken Rotterdam 1851-1860: SAR; geboorteakte Sophia Marianne Hak, dochter Anneke Hak (ongehuwd), 30 oktober 1850: SAR, RBS Rotterdam; geboorteakte Jacob Immanuel Hak, zoon van Anneke Hak (ongehuwd), 17 maart 1852: Ibidem; Faivre, *Kirchberger,* 159-163; Scharp, *Godgeleerd-historische verhandeling,* 161; Van der Linde, *Spinoza,* 163.

[306] D.F. Tobler, B.W. Marcois en J.L.W. van Langendijk, 'De geschiedenis van de Mormoonse Kerk in Nederland en Vlaanderen', *Horizon; tweemaandelijks tijdschrift* 1 (maart 1982) 52-55; Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters,* 241; huwelijksakte Timotheüs Mets (stuurman), zoon van Philippus Mets (winkelier) en Lea Ovaa te Zwijndrecht, en Adriaantje Hak, dochter van Johannes Hak (overleden) en Elizabeth de Boef (winkelierster) te Dalem, 19 mei 1855: Gelders Archief, RBS Vuren; huwelijksakte Timotheüs Mets te Hillegersberg, zoon van Ph. Mets (overleden) en L. Ovaa te Hillegersberg, en Lydia Huijsman, dochter van J.J. Huijsman (winkelier) en J.C. Hammes te Rotterdam, 22 oktober 1862: SAR, RBS Rotterdam (huwelijksbijlagen: overlijdensakte Adriaantje Hak, Brooklyn 15 mei 1856); geboorteakte Philippus Johannes Mets, zoon van Timotheüs Mets (magnetiseur) en Lydia Huijsman, 5 januari 1864: SAR, RBS Hillegersberg; overlijdensadvertentie Abraham Bosch: *NRC,* 11 januari 1862; Wim Heistek, 'Van Zwijndrechtse Nieuwlichter tot Mormoon: Willem Heijstek 1799-1877', *Bij Uitstek: familie contacten* 7 (2007) nr. 1, 3-5.

[307] Van der Linde, *Spinoza,* 147-162; Wielema, *March of the Libertines*, 181-184.

zou Maria Leer bovendien benadrukken dat ze al in een vroeg stadium het geloof aan een persoonlijk voortbestaan na de dood had verloren. En toen begin jaren vijftig de moderne theologie naar buiten trad met de opvatting dat de bijbel een menselijk document was, en in 1856 in Amsterdam de vrijdenkersbeweging De Dageraad werd opgericht – in later jaren atheïstisch maar in de begintijd nog sterk pantheïstisch gekleurd – een organisatie die zeer tegen bijbelautoriteit en een wereldmijdende hiernamaalsverwachting was gekant, zag zij al snel de raakvlakken. Sterker nog, Maria Leer beschouwde de Nieuwlichters als pioniers die de weg voor het vrijdenken en de moderne theologie hadden geplaveid. In 1858 werd zij lid van de vrijdenkersvereniging De Dageraad, en naar alle waarschijnlijkheid heeft zij vanuit Leiden een enkele vergadering bezocht.[308]

Toch was zij niet de eerste Nieuwlichter die met de vrijdenkers contact zocht. Eerder al, op 4 oktober 1857, had een delegatie van de Nieuwlichters de feestelijke viering van het eenjarig bestaan van De Dageraad opgeluisterd. De voorzitter, Rudolf Carel Meijer, omschreef hen als "eenvoudige menschen, die gezonde taal aan eene zeer goede voordragt en eene verwonderenswaardige woordenrijkheid paren", maar noemde geen namen. Uit het 'Introductieboek' waarin de vrijdenkers de namen van belangstellende bezoekers noteerden, blijkt echter dat in juni en juli 1857 twee Nieuwlichters de vergaderingen van de Dageraad hebben bijgewoond: de Gorcumse schipper Eelke Jasper en de Amsterdamse Nieuwlichter Jan Pieter van Tol. Zelf was Jan Pieter kort na het overlijden van Stoffel Muller naar Amsterdam teruggekeerd, maar zijn broer Andries was gebleven en begin jaren veertig met Bosch en Heijstek naar Gorinchem vertrokken, waar hij was hertrouwd en in 1855 overleden. Vóór die tijd had hij kennelijk zijn Gorcumse geestverwant Eelke Jasper bij zijn broer in Amsterdam geïntroduceerd, en was het die gedeelde Nieuwlichterachtergrond die hun belangstelling voor de vrijdenkers had gewekt.[309]

Zowel Jasper als Van Tol werden lid van De Dageraad, en dat zal de reden zijn geweest dat ook enkele andere Nieuwlichters werden uitgenodigd voor het eerste jaarfeest van de vereniging, een feest dat De Dageraad nadrukkelijk had opengesteld voor geestverwanten uit het hele land.[310] Of Willem Heijstek, Abraham Bosch of wellicht de gebroeders Mets van deze delegatie deel hebben uitgemaakt is niet bekend, maar vermoedelijk is het deze groep geweest die Maria Leer met de vrijdenkersbeweging in contact heeft gebracht. Zij op haar beurt attendeerde De Dageraad op een Leidse geestverwant, een zekere "Keerweer". Daarbij doelde zij waarschijnlijk op de timmerman Cornelis Keereweer, de schoonvader van de Nieuwlichter David Lucas Mets, die in 1832 op dertienjarige leeftijd met zijn ouders vanuit Vlissingen bij de Broedergemeente was gekomen, door Keereweer als leerjongen in huis was genomen en in 1839 met diens dochter was getrouwd. Begin jaren veertig was Mets naar

---

[308] J.G.A. ten Bokkel, *Gidsen en genieën: De Dageraad en het vrije denken in Nederland 1855-1898* (Dieren 2003) 84-85, 105; Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, 122-125; brieven van R.C. Meijer (voorzitter vereeniging De Dageraad) aan Maria Leer te Leiden, 18 november, 20 december 1858 en 4 augustus 1859: UBA, Handschriften, XLV A 34 (Copieboek R.C. Meijer).

[309] R.C. Meijer aan E. van der Hout, 5 november 1857: UBA, Handschriften, XLV A 34 (Copieboek R.C. Meijer); Introductieboek van De Dageraad (1856-1857), 21 juni, 12 juli, 19 juli 1857: Internationationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief van de Vrijdenkersvereniging De Dageraad, inv.nr. 1.1; Huwelijksakte Hermina Johanna van Tol, dochter J.P. van Tol (schoenmaker) en H.E. van Zin te Amsterdam, met Frederik Lageman, 25 januari 1834: SAA, RBS Amsterdam; overlijdensakte Andries van Tol, gehuwd met Anna Valk, 11 januari 1855: RAG, RBS Gorinchem.

[310] Dat Jasper lid werd blijkt uit een aantekening achter zijn naam in de incomplete index van het introductieboek: IISG, Archief van de Vrijdenkersvereniging De Dageraad, Introductieboek van De Dageraad, inv.nr. 1.1; Van Tol wordt in de index niet genoemd, maar zijn lidmaatschap blijkt uit een brief van R.C. Meijer aan Maria Leer, 4 augustus 1859: UBA, Handschriften, XLV A 34 (Copieboek R.C. Meijer); *Vereeniging De Dageraad te Amsterdam. Verslag der vergadering gehouden op het Jaarfeest der vereeniging den 4den October 1857* (Amsterdam 1857) 4: IISG; Archief Vrijdenkersvereniging De Dageraad; inv.nr. 2.2.

Rotterdam verhuisd, waar hij eind jaren vijftig – mogelijk onder invloed van zijn schoonvader Keereweer – werd gegrepen door de oproep van het Dageraadslid Evert Hendrik Hartman om verenigingen voor de werkende stand op te richten.[311]

Aldus werd David Lucas Mets in 1860 oprichter en voorzitter van de Onderneming voor Werklieden, de eerste consumptieve arbeiderscoöperatie die in Rotterdam het licht zag. Zijn verleden als Nieuwlichter verloochende zich daarbij niet: de organisatie was sterk godsdienstig georiënteerd – in de statuten stond nadrukkelijk vermeld dat men zich richtte "naar de wil van God" – en de vergaderingen werden geopend en afgesloten met gebed. Hoewel de onderneming slechts enkele jaren zou bestaan en David Lucas Mets het daarna over een andere boeg gooide (hij werd net als zijn jongere broer Timotheüs magnetiseur) slaagde hij er wel in het heilig vuur over te dragen op zijn oudste zoon Cornelis Philippus Mets, in later jaren lid van De Dageraad en penningmeester van de Rotterdamse collectieve verbruiksvereniging De Vooruitgang.[312]

Bleef de betrokkenheid van Maria Leer bij De Dageraad, als niet-inwoonster van Amsterdam, beperkt tot het buitenlidmaatschap, en stapte Eelke Jasper in 1863 over naar de mormonen, Jan Pieter van Tol nam zijn lidmaatschap van De Dageraad zeer serieus en sloeg vrijwel geen vergadering over. Een vooraanstaand lid werd hij niet – belangrijke bestuursfuncties heeft hij niet bekleed – en als het zijn beurt was een lezing te houden bracht hij hoogstens wat gedichten tegen de oorlog en de doodstraf te berde. Maar hij was wel het oudste lid en nam daarom in de vereniging een speciale positie in. In juli 1865 werd de bijna tachtigjarige vanwege zijn onverminderde idealisme waarderend toegesproken en een jaar later maakte hij als oudste lid zelfs deel uit van de commissie die Multatuli een cadeau zou overhandigen, uit erkentenis voor diens betrokkenheid bij de vrijdenkersbeweging. Door ziekte moest Van Tol helaas verstek laten gaan.[313]

Maria Leer was in de vereniging minder prominent aanwezig, maar publiceerde in 1862 in het vrijdenkersblad *De Dageraad* wel een artikeltje waarin zij de pantheïstische en verdraagzame leer van de Nieuwlichters nog eens kort samenvatte. Inmiddels was zij ook begonnen aan haar gedenkschriften, waarin de geschiedenis van de Broedergemeente centraal stond, maar met geen woord gerept werd van het messianisme rond Abraham Bosch, laat staan van haar eigen poging de gemeenschap der vrouwen in te voeren, die voor de Broedergemeente zo desastreus had uitgepakt. Duidelijk was wel dat zij van het chiliasme was overgestapt naar het christelijke vooruitgangsdenken dat courant was bij vrijdenkers en moderne theologen, aan wie zij in haar memoires warme woorden wijdde. Het manuscript was nog niet voltooid toen zij in

---

[311] R.C. Meijer aan Maria Leer, 18 november 1858: UBA, Handschriften, XLV A 34 (Copieboek R.C. Meijer); huwelijksakte David Lucas Mets (timmermansknecht) zoon van Ph. Mets (winkelier) en Lea Ovaa te Zwijndrecht, en Cornelia Maria Keereweer, dochter van Cornelis Keereweer (timmerman) en Cornelia Oskamp, 10 mei 1839: RAL, RBS Leiden; L.G.J. Verberne, *De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw* (Utrecht 1959[3]) 66-69; E.H. Hartman werd op dezelfde dag als J.P van Tol (17 juli 1857) bij de vereniging De Dageraad geïntroduceerd: ISSG, Archief De Dageraad, inv.nr 1.1.

[312] H.J. Scheffer, *Van zestien mannen en een heer: kort negentiende-eeuws tafereel* (Rotterdam-Den Haag 1964) 7-8, 20-26, 38, 58-59; M.J. de Witt Hamer, *De arbeiders-vereenigingen* (Leiden 1866) 156-159; Huwelijksakte Cornelis Philippus Mets (sigarenmaker), zoon van David Lucas Mets (magnetiseur) en Cornelia MariaKeereweer, met Clasina Johanna van der Hoeven, 29 november 1871: SAR, RBS Rotterdam; C. Metz, sigarensorteerder Rotterdam, Goudse Rijweg: IISG; Arch. De Dageraad, inv.nr. 1.2.2 (Ledenlijsten, bijgewerkt tot 1888); T. Briedé, *Vijftig jaar "Vooruitgang": 16 maart 1898-16 maart 1948* (Schiedam 1948) 6, 16, 67.

[313] Tobler, Marcois en Van Langendijk, 'De Mormoonse Kerk in Nederland', *Horizon* 1 (maart 1982) 52-55; notulenboeken De Dageraad , 24 januari 1864 en 9 april 1865; zie voor de overige bijdragen van Van Tol: 31 mei 1863; 10 april, 5 juni, 12 juni, 26 juni, 31 juli, 27 november 1864, 14 mei, 4 juni, 18 juni, 9 juli, 15 oktober , 30 december 1865, 25, 28 januari, 18, 23 februari, 26 augustus, 2, 30 september 1866; 3 februari, 10 maart, 28 april, 19 mei, 1 sept, 6 oktober 1867: ISSG; archief van De Dageraad, inv.nrs. 6.2/1-3. Jan Pieter van Tol overleed in 1879 op 92-jarige leeftijd: SAA, RBS Amsterdam 4 november 1879.

1866 aan de cholera overleed, en zou pas in 1892, naar het zich laat aanzien flink bewerkt en geromantiseerd door de schrijfster Louise Sophie Reuvens-Blussé (die het van Maria Leer in bewaring had gekregen) worden gepubliceerd.[314]

Ook op andere manieren spande Maria Leer zich in om de herinnering aan de Broedergemeente levend te houden. Kort voor haar dood vervaardigde zij voor een tentoonstelling twee poppen, uitgedost in Nieuwlichterkledij. Ernaast lag de door haar zelf geschreven mededeling dat de poppenmaakster "de laatst overgeblevene" van de Zwijndrechtsche Broederschap was. Een enigszins dramatisch klinkende, maar niettemin correcte weergave van de feiten, want twee jaar na de dood van Bosch had zich bij de Nieuwlichters een ware exodus voorgedaan, en was van de vroegere geestverwanten vrijwel niemand meer over. Ze waren in de ban geraakt van de mormoonse zendeling Anne Wiegers van der Woude, die in 1863 eerst de schipper Eelke Jasper had bekeerd, en daarna de Rotterdamse kring rond Timotheüs Mets, en de Gorcumse kring rond Willem Heijstek. Nog één keer ontbrandde de hoop dat het Godsrijk in aantocht was – niet in Nederland, maar in Salt Lake City. Vrijwel de gehele familie Mets, Anneke Hak en haar kinderen, de weduwe van Andries van Tol en haar kinderen, de families Jasper, Heijstek en Huijsman, en nog wat verspreid wonende Nieuwlichters (maar niet Maria Leer) waagden de oversteek naar de Nieuwe Wereld. De meesten van hen werden fervente mormonen, en bleken geen moeite te hebben met de daar gepraktiseerde polygamie. Zo nam Timotheüs Mets er kort na aankomst een tweede vrouw bij, en huwde een dochter van Bosch bisschop Charles Turner, met wie ze dertien kinderen kreeg.[315]

Anders liep het met Willem Heijstek en zijn kinderen en schoonkinderen. Zij raakten teleurgesteld in het mormonisme en keerden terug naar de reïncarnatieleer van Abraham Bosch, waaraan zij enkele jaren later het spiritisme toevoegden, door Heijstek de openbaring der negentiende eeuw genoemd. Hij zou hierover nog twee werken publiceren, vóór hij in 1877 te Salt Lake City overleed. Wat hem voor ogen stond was een spiritueel vervolmakingsproces, waarin geen plaats meer was voor gedateerde voorstellingen als het Laatste Oordeel. De hoop dat zijn kinderen die leer zouden bewaren en overdragen naar volgende generaties werd deels bewaarheid. Zijn schoonzonen Aart Kuijk en Jacobus Willem Cannegieter werden fanatieke spiritisten, die hun dagelijks leven geheel afstemden op de adviezen van gene zijde. Blijkens een brief, in 1886 opgestuurd naar dominee Pierre Huet (pleitbezorger van het spiritisme in Nederland), hadden zij toen inmiddels vele schriften gevuld met de lessen die zij van overleden leermeesters doorkregen: "heerlijke geschriften, die hunnen rente nog zullen afwerpen, wanneer wij lang, ja lang in die heerlijke gewesten zullen zijn". Twintig jaar later echter, toen de theoloog Marang, in het kader van zijn aan de Nieuwlichters gewijde proefschrift, contact met Heijsteks nazaten zocht, gaven zij te kennen als geestverwante families de tradities en overtuigingen van de Nieuwlichters nog steeds in ere te houden, maar bleken zij een alarmistische heilsverwachting aan te hangen die betrekkelijk conventioneel was, en nog maar weinig weerspiegelde van de spiritualiteit die Bosch had uitgedragen. En zo kwam het dat Abraham Bosch, de 'Messias in den Burgt Sion', in Marangs proefschrift schitterde door afwezigheid, en zijn rol als 'laatst Werkend Lid van de bestaand hebbende Broedergemeente van Zwijndrecht' onbelicht bleef.[316]

---

[314] Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 222-225; J.H. Maronier, 'voorwoord', in: Anagrapheus, *Gedenkschriften Maria Leer*, VI; J. Ayolt Brongers, *Blussé, Louise Sophie*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Blussé [13/01/2014].

[315] Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 225- 227, 232-240 (citaat: 226); J.S. Sheeres, 'From the dikes to the desert: the first Dutch Mormons in Utah in the last half of the 1800s', *Utah Historical Quarterly* 74 (2006) 118-127.

[316] Marang, 'Nieuw Licht',147-148; P.Huet, 'Bijgeloovige bijbelbeschouwing', *Het Eeuwige Leven; tijdschrift gewijd aan het Christelijk Spiritisme* 7 (1886) 9-10; Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 237-241.

Hoe liep het af met de Mijdrechtse commune op Groenewoud? Terwijl op Zomerlust de esoterische component van het Nieuwe Licht op de voorgrond was getreden, domineerde op Groenewoud een meer intellectuele en politiek-bewuste stroming. Invloedrijk in dat opzicht was de landmeter Johannes Obeloo, die uit zijn bewaard gebleven voorlezingen naar voren komt als een erudiet en goed geïnformeerd man. Zo ging hij in zijn rede ter herdenking van de sterfdag van Stoffel Muller (3 augustus 1834), uitvoerig in op de vruchten van de Franse Revolutie:

> "Ik bedoel het werk der St. Simonisten, die door God gebruikt worden om de aarde verder om te ploegen, op dat dezelve bekwaam worde, om het zaad der Godheid te ontvangen, op dat eenmaal in geest en waarheid, de vrijheid, gelijkheid en Broederschap daarop moge stand grijpe; wanneer de Christus zal te niet gedaan hebben alle magt en alle heerschappij der aarde, en Jezus den Christus (de liefde, vrede, waarheid en geregtigheid) Koning zal zijn geworden, in de harten van alle menschen".

Het was ook Obeloo die in april 1834 de bezwaren op schrift zette tegen invoering van de vrije liefde: verwerpelijk vooral omdat de daaruit geboren kinderen vaderloos zouden opgroeien.[317]

De plotselinge dood van Obeloo (hij stierf in juni 1835 op negenenveertigjarige leeftijd aan een beroerte) was voor Groenewoud – economisch al vleugellam door de breuk met Zwijndrecht – een grote klap. Ook oude getrouwen verloren nu hun fiducie, en keerden de commune de rug toe, in 1836 zelfs het echtpaar Zoet, dat na een ruim tienjarig verblijf bij de Nieuwlichters terugkeerde naar Amsterdam. Met hen mee gingen hun dochter Dina en kleindochter Martha, maar niet hun schoonzoon A.J.G. Staffhorst, die de Broedergemeente al eerder had verlaten en in Utrecht met een katholieke vrouw was getrouwd. Dina Zoet zou nooit hertrouwen, maar werd via haar dochter wel de overgrootmoeder van de schrijver Nescio, die zich haar later nog goed kon herinneren, aangezien zij pas op hoge leeftijd in 1892 zou overlijden. Begin jaren veertig woonden op het vervallen Groenewoud nog slechts Dirk Valk, zijn vrouw en dochter Johanna, haar man Cornelis Verdoes, diens inmiddels volwassen zoon Paulus Verdoes, het echtpaar Molenaar en hun inmiddels volwassen kinderen, het echtpaar Van de Berg met hun eveneens volwassen kinderen, de schipper Izaäk van der Wilk, en de weduwe Burghout met haar drie zonen. Uit Zwijndrecht kwam de inmiddels bejaarde Gerrit van Luynen over, die tot 1843 bij Mets in huis gewoond had.[318]

Uit het brievenboek van Valk blijkt dat zijn alarmistische heilsverwachting door de jaren heen stand hield – Zwijndrecht was afvallig geworden, maar in Mijdrecht bleef de fakkel brandende. In 1843 werd dominee Engbert Cats Wor te Mijdrecht beroepen en maakte hij kennis met de groep op Groenewoud. Uit het artikel dat hij veertig jaar later aan hen wijdde, valt op te maken dat Valk, ondanks de vervallen staat waarin het buitengoed inmiddels verkeerde, er niettemin in geslaagd was de geregelde huishouding te blijven voeren die hem voor ogen stond. Zijn aanspreektitel was 'Vader', de uit circa veertig leden bestaande gemeenschap werd onderhouden door een beperkt aantal broeders dat werk wist te vinden als glazenmaker,

---

[317] Obeloo, 'Voorleezing' (hs. augustus 1834): UBA, Handschriften, XXIII B 7/8619, p. 11-13; Idem, **'**Iets omtrent de schijnbare onmogelijkheid van de invoering van het Leerstuk der vrouwen gegrond op de natuur van den aardschgezinden of dierlijken mensch, zoo als dezelve op de aarde zich gewoonlijk gedraagt' (hs. april 1834): Ibidem, XXIII B 7/8620, p. 12-14.

[318] D. Valk aan D. van den Heuvel (Kampen), 30 juni 1835: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9545, briefnr. 25; Idem aan Klaas Zoet (Amsterdam), 27 oktober 1835: Ibidem, briefnr. 39; echtpaar Zoet keert terug naar de hervormde kerk: notulen Bijzondere Kerkeraad 21 december 1837 art. 14; ingek.st. Bijzondere Kerkenraad 18 januari 1838, nr. 438: SAA, Hervormde Gemeente (1578-1975), inv.nrs. 36, 78; Verhoeff, 'Zuster Dientje',116-121; RHCVV, bevolkingsregister Mijdrecht 1848-1861, f. 420-426.

tuinarbeider, markskramer en turfschipper. Driemaal daags werd gezamenlijk de bijbel gelezen; verder werd veel tijd besteed aan het lezen van kranten om de tekenen des tijds te kunnen duiden. Begin 1848, toen in Parijs revolutie uitbrak, leek het er eindelijk van te komen. Cats Wor kreeg een opgewonden broeder aan de deur, die hem meedeelde dat met de revolutie het oordeel was begonnen. Het was het Rode Paard uit de Openbaring van Johannes, dat de mensheid strafte omdat men het gebod tot naastenliefde in de wind had geslagen. Maar daarna zou het Witte Paard komen, en de tijd der verbroedering aanbreken. Een jaar later, in de zomer van 1849, schreef Valk daarover aan zijn familie in Zwijndrecht, met wie kennelijk in de loop der jaren het contact was hersteld. Alles wat hij in de afgelopen jaren had voorspeld, was zich nu aan het voltrekken, getuige de revolutiestorm die over Europa was losgebarsten. Hoopvol was het dat in Engeland en Amerika een vredesbeweging was opgericht, die in Brussel een congres had georganiseerd dat door mannen van faam was bezocht. Met enige trots vermeldde hij dat ze ook in Mijdrecht langs waren geweest.[319]

Valk doelde daarmee op *The League of Universal Brotherhood*, die in 1846 in Engeland was opgericht door de vredesactivist Elihu Burrit. Wie lid wilde worden, diende een verklaring te ondertekenen dat men zich in zou zetten voor algehele ontwapening om zo de wereldvrede te bewerkstelligen. Een jaar later hadden alleen al in Engeland 25.000 sympathisanten de verklaring ondertekend en werd een Amerikaanse tak opgericht, maar op het Europese vasteland was de respons gering. Toen kreeg men lucht van het bestaan in Nederland van een Christelijke Broedergemeente die principieel geweigerd had wapens te dragen, en daarvoor zelfs gevangenisstraf had geriskeerd. In *The Herald of Peace* verscheen een stukje getiteld “The Christian Brotherhood in Holland” en in 1849 kreeg de in Amsterdam woonachtige contactpersoon van de *League*, Benjamin Suggit Naylor, de opdracht naar Groenewoud te gaan en de broeders te vragen de (in het Nederlands vertaalde) vredesverklaring te ondertekenen. Aldus geschiedde, en daarmee waren de zestien broeders die ondertekenden (hoogstwaarschijnlijk Valk, en leden van de families Burghout, Molenaar en Van de Berg) de eerste Nederlandse leden van *The League of Universal Brotherhood*. De hoop dat zij een belangrijke rol zouden kunnen vervullen bij de verbreiding van het vredesevangelie werd echter niet bewaarheid, want de Mijdrechtse Broedergemeente bevond zich op dat moment al in verregaande staat van ontbinding.[320]

In diezelfde brief waarin Valk zijn familie op de hoogte stelde van zijn internationale contacten, moest hij ook bekennen dat de onderlinge soldariteit in de Broedergemeente onder zware druk stond. Het weinige dat er door de afzonderlijke gezinshoofden nog werd verdiend, kwam steeds vaker uitsluitend ten goede aan de eigen familie, waardoor werkloze en alleenstaande broeders en zusters in hun bestaanszekerheid werden bedreigd. Zo ook het echtpaar Valk, dat in 1852 noodgedwongen inging op de uitnodiging van een geestverwant in Den Helder, de doopsgezinde koopman Jan van der Laan, om in zijn huis hun laatste levensjaren te slijten. In Den Helder overleed in 1854 eerst Helena Valk-van der Gijp, en in 1863, op tweeëntachtigjarige leeftijd, Dirk Valk. Het archief van Groenewoud kwam in bewaring bij Jan van der Laan en zou uiteindelijk terechtkomen in de bibliotheek van de Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam. Groenewoud zelf kwam in 1882 in handen van Dirk van de Berg, die in 1825 aan het Woerdens Verlaat was geboren en zijn hele leven bij de Broedergemeente had doorgebracht. Zijn kinderen keerden terug in de schoot van de kerk, en lijken niet de behoefte te hebben gevoeld de herinnering aan de Broedergemeente levend te

[319] D. Valk aan ‘de gezamelijke bewoners van Welgelegen die zich als broeders en zusters beschouwen te Zwijndrecht’, 25 januari 1839: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9543, f. 91; Haitsma, *Hervormd Mijdrecht,* 143-150; D. Valk aan ‘broeder, zuster en verdere familie’ [ca. augustus 1849]: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9545, f. 139.

[320] Van der Linden, *International peace movement*, 200-201, 268.

houden. Een achterkleindochter die in 1909 nog bij het sterfbed van Dirk van de Berg aanwezig was geweest, bleek bij navraag niet op de hoogte van zijn Nieuwlichterverleden.[321]

Met zijn overlijden, de laatste broeder die nog deel had uitgemaakt van de ooit zo bloeiende commune, viel het doek voor de Mijdrechtse afdeling – Groenewoud werd gesloopt. Ook in Zwijndrecht was er toen niets meer dat herinnerde aan de kleurrijke leefwereld van de Broeders en Zusters van het Nieuwe Licht.

[321] RHCVV, bevolkingsregister Mijdrecht 1848-1861, f. 420; overlijdensakte Helena van der Gijp, aangegeven door echtgenoot Dirk Valk en koopman Jan van der Laan, 6 maart 1854: NHA, RBS Den Helder; overlijdensakte Dirk Valk, aangegeven door Jan van der Laan, 11 maart 1863: Ibidem; Pekema, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 4; Johanna Valk (Amsterdam) verkoopt aan Dirk van de Berg (visser te Mijdrecht) huize Groenewoud voor zeshonderd gulden: SAA, Notarissen ter standplaats Amsterdam (1578-1915), notaris A.E. Rouffaer, 13 november 1882 nr. 364, inv.nr. 23043; Haitsma, *Hervormd Mijdrecht*, 154; mededeling van mevrouw E. Hoetmer-van Klaveren (juli 1990), achterkleindochter van de Nieuwlichter Dirk van de Berg (haar vader Pieter van Klaveren was een zoon van Elisabeth van de Berg, de dochter van Dirk van de Berg en Godefriede Molenaar). Zij kon zich haar overgrootvader nog goed herinneren, omdat hij bij haar ouders inwoonde, en in hun huis lag opgebaard na zijn overlijden in 1909.